श्रीस्वच्छन्दतन्त्रम्

[तृतीयो भागः]

90

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यक्षेमराजकृतोद्द्योताख्यविवरणोपेतम्

कुलपतिश्रीविद्यानिवासमिश्रप्ररोचनया

समलङ्कृतम्

226.1
विश्व।सं।स्व

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वाराणसी

योगतन्त्र-ग्रन्थमाला
[१९]

श्रीस्वच्छन्दतन्त्रम्

तृतीयो भागः

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यक्षेमराजकृतोद्द्योताख्यविवरणोपेतम्

कुलपति-पं० विद्यानिवासमिश्रप्रस्तावनया
समलङ्कृतम्

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

YOGATANTRA-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 19]

ŚRĪ SVACCHANDATANTRA

[PART THREE]

With the Commentary
'UDDYOTA'

BY

MAHĀMĀHEŚVARA ŚRĪ KṢEMARĀJA

FOREWORD BY

DR. VIDYA NIWAS MISRA
VICE-CHANCELLOR
SAMPURNANAND SANSKRIT UNIVERSITY

VARANASI
1992

Research Publication Supervisor–
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.

■

Published by–
Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Publication Officer,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

■

Available at–
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

■

226.1
विश्व।सं।स्व

First Edition–500 Copies
Price Rs. 50.00

■

Printed by–
Ratna Printing Works
B 21/42A, Kamachha,
Varanasi-221 010.

योगतन्त्र-ग्रन्थमाला
[१९]

श्रीस्वच्छन्दतन्त्रम्

[तृतीयो भागः]

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यक्षेमराजकृतोद्द्योताख्यविवरणोपेतम्

कुलपति-श्रीविद्यानिवासमिश्रप्ररोचनया
समलङ्कृतम्

वाराणस्याम्

२०४९ तमे वैक्रमाब्दे   १९१४ तमे शकाब्दे   १९९२ तमे खैस्ताब्दे

अनुसन्धानप्रकाशनपर्यवेक्षकः–
निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी।

■

प्रकाशकः–
डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
प्रकाशनाधिकारी,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी-२२१ ००२.

■

प्राप्तिस्थानम्–
विक्रय-विभागः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी-२२१ ००२.

■

प्रथमं संस्करणम् ५०० प्रतिरूपाणि
मूल्यम्–५०=०० रूप्यकाणि

■

मुद्रकः–
रत्ना प्रिंटिंग वर्क्स
बी. २१/४२ ए, कमच्छा,
वाराणसी-२२१ ०१०.

प्ररोचना

'**स्वच्छन्दतन्त्रं**' पूर्वं '**कश्मीर-संस्कृत-सीरीज**'-ग्रन्थमालायां प्रकाशितम् । सम्प्रत्ययं ग्रन्थो दुर्लभः । अतो **भारतशासनस्य** साहाय्येनायं ग्रन्थः पञ्चभागात्मकः प्रकाशमानीयते । श्रीस्वच्छन्दतन्त्रमागमग्रन्थानाम् आकरभूतः । विविधेष्वागमेषु, विशेषेण शैवक्रमागमेषु ये विशदतया मीमांसिताः, विवृतीकृताश्च, ते निगदेन बीजरूपेण वात्रैकत्र समुपलभ्यन्ते । मन्ये, ग्रन्थोऽयं प्राप्तेभ्य आगमग्रन्थेभ्यो नूनमेव प्राचीनतरः; किन्त्वस्य महिम्नो हेतुः केवलं प्राचीनतैव नास्ति, विषयविवृतिः समग्रतापि च स्तः । **महामाहेश्वरक्षेमराजैः** ग्रन्थमिममाश्रित्य '**उद्द्योताख्यविवरणम्**' व्यरचि । तेन विवरणेन उपेत एवायं प्रकाश्यते ।

ग्रन्थोऽयं श्रीभैरव-देवीसंवादरूपेण विरचितः । उपासनाक्रमस्य, मन्त्रशक्तेः, बीजरहस्यस्य, देवतत्त्वस्य, यन्त्रनिर्माणस्य च विधयो विशदतयात्र निरूपिताः । स्थाने-स्थाने सन्ति बहूनि स्तोत्राणि, यानि श्रेयस्कराणि, फलप्रदानि, अत एव बहुप्रचलितानि ।

पञ्चभागात्मकोऽयं ग्रन्थ ऐषमः प्रकाशमानेष्यते । सम्प्रति प्रथम-द्वितीय-तृतीयभागाः पुर आनीयन्ते । अस्य सुष्ठु मुद्रणं **रत्ना-मुद्रणालये** काशीस्थे सावधानं समनोयोगमल्पेन समयेन सम्पन्नम् । अतस्ते रत्नामुद्रणालयसञ्चालका भूरिशो धन्यवादार्हाः । **भारतशासनस्य मानव-संसाधनविकासमन्त्रालयेन** वित्तसाहाय्यं समुदारतया वितरितमिति तं प्रति हार्दमाभारं विज्ञापयामि ।

वाराणस्याम्
मातृनवम्याम्,
वि. सं. २०४९

विद्यानिवासमिश्रः
कुलपतिः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

विषयानुक्रमणिका

पञ्चमपटलस्य

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पटलसङ्गतिपूर्वकं तत्त्वदीक्षाप्रस्तावः	१-३
तत्त्वपञ्चकस्य निवृत्त्यादिकलाव्याप्तिः	४-५
पदादिदीक्षानिरूपणम्	५-७
उपसंहारक्रमे तदतिदेशनिर्देशः	७-११
अन्तर्यागोक्तध्यानानुसारं रजःपातः	११-१२
तत्पत्रे वर्णदेवतान्यासविधानम्	१२-१३
मध्यमपद्मवत्पूर्वादिपद्मेषु विधिनिरूपणम्	१३-१४
सृष्टिक्रमेण न्यासमुक्त्वा संहारक्रमेण दीक्षोक्तिः	१४
वर्णमन्त्रभुवनदीक्षाप्रकारविधानम्	१५-१९
स्रोतोभेदेन समयानां भिन्नाभिन्नरूपता	१९-२१
शास्त्रपद्धतिपारमेशशास्त्रप्रक्रियासाधकविषयाख्यानम्	२१
ज्ञानदीक्षानिरूपणम्	२२-२४
पार्थिवतत्त्वभोगस्थानबिन्दुधामशुद्ध्युक्तिः	२४-२७
एकोद्घातरूपयुक्त्यापादनम्	२८-३०
बिन्द्वादिपदेषु भाव्यन्तरप्रविभागदर्शनम्	३१-३२
शब्दव्याप्तिक्षीणत्वात् कीदृगनुभवः	३३-३४
केवलात्मतानुभवप्रकारः	३४-३५
सोपसंहारभाविपटलावतरणसङ्गतिः	३५-४२
विविदिषानिर्णयः	४२-४५
नृमुक्तिकरणयोजनम्	४६-४९
अनाद्यशुद्धिशून्यत्वाद् भवान्तराप्राप्तिः	४९
पटलोपसंहारः	५०

षष्ठपटलस्य

पञ्चप्रणवस्मरणम्	५१

क्रमेणाचारस्फोटनम् ५१-५२
कालातीतपदप्रवेशार्थं भेदनादेशः ५३-५४
जीवो विश्वस्य प्राणभूतो हलाकृतिः ५५-५७
निर्गुणस्य देवस्य केवलनिष्कलत्वम् ५७-५८
निष्कलतत्त्वविश्रान्त्यवधानम् ५८-५९
साधकोचितं तदनुप्रवेशक्रमः ५९-६०
परस्यापि पुमनुग्रहार्थमपरत्वगमनम् ६१-६२
प्रणवस्य वाच्यक्रमेण प्रथनम् ६२-६४
चतुष्कलनाथस्यापि निष्कलत्वोक्तिः ६५-६७
मन्त्रोच्चारे इतिकर्तव्यतान्तरनिर्देशः ६७-६९
परापरविभागेन ब्रह्मादिदेवानां सर्वत्र व्यवस्थानम् ६९-७०
प्रातिलोम्येन मुक्त्यङ्गमन्त्रोच्चारादेशः ७०-७२
होमसमुचितद्रव्योक्तिः ७३-७७
विद्वेषे प्रयोगविधिः ७८-७९
स्नानादिप्रयोज्यद्रव्यक्रमेण वशीकारोक्तिः ७९-८१
उक्तानुक्तकर्मसु उचितजातिप्रयोगोक्तिः ८१
भाविपटलसङ्गतिनिर्देशः ८१-८२

सप्तमपटलस्य

कालांशकज्ञानाय श्रीदेव्युक्तिः ८३
सौराध्यात्मिकत्वेन कालस्य द्वैविध्यम् ८३-८६
वायूनां प्राधान्याभिप्रायेण यथाक्रमत्वम् ८६-८७
नाडीनां वायूनां च संज्ञावृत्तिनिबोधनम् ८८-९१
प्राणस्य प्रागुक्ताध्युष्टकोट्यात्मताश्रयणम् ९१-९२
प्राणस्य बहिरन्तर्वाहितानैयत्योपपादनम् ९३-९४
विश्रान्तस्यानुष्ठानफलनिर्देशः ९४-९६
साधकानां कृते ग्रहपञ्चकोदयक्रमप्रदर्शनम् ९६-९९
तादृशोक्तार्थानुबन्धनम् ९९
अभिजिदुदयनिर्देशः ९९

सोपसंहारान्यावतारणम्	१००-१०१
व्याप्तिज्ञानपूर्वकं परमतत्त्वविदां योगिनां तदनुभवमयत्वम्	१०२
पक्षसन्धिपूर्वककृष्णपक्षनिरूपणम्	१०३
प्रतितुट्यहोरात्रविभागोक्तिः	१०३-१०४
तिथिच्छेदवृद्धिदर्शनम्	१०४
अन्तर्यमावस्यादर्शनम्	१०५
पक्षसन्धिसूर्यग्रहणदर्शनम्	१०५-१०६
चन्द्रग्रहणप्रदर्शनम्	१०६-१०७
शुक्लपक्षे दिननिशाविभागप्रदर्शनम्	१०७-१०९
मितयोगिनामत्यन्तं देहप्रमात्रभिमानत्वप्रदर्शनम्	१०९-१११
पर्यवसितफलानुदर्शनम्	१११-११२
आन्तरस्थानविशेषात्मककालविशेषाश्रयेणोच्चारादेशः	११२-११५
कर्कटादिषट्कस्याङ्गुलविभागेन निरूपणम्	११५-११७
प्रबुद्धस्यानायाससिद्धिसमासादनम्	११७-११८
जपध्यानमुखस्य परतत्त्व एवावस्थानं विश्रान्तिश्चेत्युक्तिः	११८-११९
षष्ट्यब्दसाध्यसिद्धये मन्त्राराधनोपक्रमः	१२०-१२१
षष्ट्यब्दोदयान्ते प्रयोजनोक्तिः	१२१-१२२
कथं प्राणस्य तद्वस्तुवृत्तेन तद्व्याप्तिवत्त्वमित्याशङ्कोत्थापनम्	१२२-१२३
नाडीत्रयस्यैव मार्गत्रयत्वमित्युक्तिः	१२३
गुणत्रयावस्थात्रयदर्शनम्	१२४
परापरभेदेन शक्तित्रयस्थित्युक्तिः	१२४
सोमसूर्यात्मकत्वे तेषामपि तत्फलप्रदत्वम्	१२५
सङ्क्रान्तिभेदप्रदर्शनम्	१२६-१२७
दक्षिणविषुवोक्तिः, विषुवद्द्वयफलोक्तिश्च	१२७
विषुवत्सङ्क्रान्तीनां विभागकथनम्	१२८
अध्यात्मसङ्क्रान्तीनां बाह्यकालस्थित्यादेशः	१२९-१३०
कालविभाजनम्	१३०-१३३
वामकाणोक्त्यनन्तरदक्षिणकाणोक्तिः	१३४

जातव्याधेरुदयकालनिरूपणम्	१३४
नासापुटभागस्पर्शरूपशुभादिसूचकाख्यानम्	१३५
मृत्युयोगनिर्णयः	१३६-१३९
क्रमेण हंसध्याने तदुचितमृत्युजयादेशनम्	१३९-१४१
यादृक्परतत्त्वतन्मयीभावादेशाभिख्यानम्	१४१-१४३
पञ्चपञ्चकप्रदर्शनम्	१४३-१४६
कारणविवर्जितधर्मनिर्मुक्ततत्त्वाध्वनिरूपणम्	१४७-१४८
अभिसन्धिं विना बन्धकत्वाभावात्पूर्वपुण्यादेर्वारकत्वाभावः	१४८-१४९
एवंविधस्य योगिनो लोकोत्तरक्षेत्रादिनिरूपणम्	१४९-१५०
तदात्मनो वर्णाश्रमनियमग्रहणनिषेधः	१५०
तस्य परधर्मवृत्तेः सामानाधिकरण्येन प्रदर्शनम्	१५०-१५३
छायापुरुषपरीक्षायां निर्देशविशेषः	१५३-१५४
स्वप्नविषयाख्यानम्	१५४-१५७
नाडिजयाभिधानम्	१५८-१५९
प्राणायामप्रत्याहारोक्त्यन्ते धारणोक्तिः	१५९
उद्घातलक्षणनिरूपणम्	१६०
प्राणायामादिफलादेशः	१६०-१६१
विकृत्यविकृतिस्थितिनिर्देशः	१६१-१६२
प्राणवायुनिरोधजितत्वकालाभिधानम्	१६२-१६३
तज्जयाभिज्ञानकथनम्	१६३
दर्शनान्तरोक्तवेधसमावेशस्वरूपज्ञानशिक्षणम्	१६३-१६५
पटलान्तरसङ्गतिदर्शनम्	१६५-१६६

अष्टमपटलस्य

पटलान्तोपक्षिप्तविभाजनार्थश्रीभैरवोक्तिः	१६७
लिङ्गार्चनाद्यात्मव्यापारः	१६८-१६९
पुष्पपात्तांशलक्षणम्	१६९
अंशकापादनप्रस्तावः	१७०-१७१
गणनोपायप्रदर्शनपूर्वमायस्वरूपादेशः	१७२-१७३

तत्राशङ्काप्रशमनम्	१७३
परादिदिव्यान्तसम्बन्धषट्कप्रदर्शनम्	१७४-१७५
पश्यन्तीमध्यमाप्रसरणोक्तिः	१७६
दिव्यान्तसम्बन्धोक्त्यनन्तरमदिव्यसम्बन्धोक्तिः	१७७
शुभाशंसनपद्येनोपसंहारः	१७८

नवमपटलस्य

भैरवस्तवनम्	१७९
भगवदघोरहृदयदर्शनोक्तिः	१८०-१८१
एतत्प्राक्तनमण्डलाद् विशिष्टमण्डलोक्तिः	१८२-१८३
प्रथमनामाक्षररूपनिरूपणम्	१८४
देव्यावाहनमन्त्रनिर्देशः	१८४
ध्यानफलसिद्धिजपादिसिद्ध्युचितक्षेत्रोक्तिः	१८५-१८७
भाविपटलप्रमेयवस्तुकटाक्षीकरणम्	१८७-१८८
देवताचक्रपरिवारं विनैकवीरनिरूपणम्	१८८-१९०
रक्षाविधिफलोक्तिः	१९१
मृत्युरक्षणप्रकारोक्तिः	१९१-१९२
क्रोधराजप्रयोगेण मारणविध्युक्तिः	१९२-१९३
शत्रोस्त्रासनाय विकरालप्रयोगविधिः	१९३
मन्मथप्रयोगवशीकारोक्तिः	१९३-१९४
मेघनादसोमराजप्रयोगविधिः	१९४-१९५
मृत्युजिद्विध्युक्तिः	१९५-१९६
शान्तिकोक्तिः	१९६-१९७
पुनर्मृत्युजयप्रकारान्तरोक्तिः	१९७-१९९
ध्यानासमर्थं प्रति विषशमनप्रयोगोपदेशः	१९९
अगदोक्तिः	१९९-२००
विषानाक्रमणहेत्वगदगुटिकाप्रयोगोक्तिः	२००-२०१
प्रयुज्यमानाविसंवादित्वदर्शनेन पटलोपसंहारः	२०१

●

श्रीस्वच्छन्दतन्त्रम्

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यश्रीक्षेमराजकृतोद्द्योताख्यविवरणोपेतम्

* * *

॥ अथ पञ्चमः पटलः ॥

दीक्षादीक्षणनिर्माणनानोपायप्रदर्शनः ।
जयत्यनुग्रहैकान्तविश्रान्तः परमेश्वरः ॥

अथ पटलसङ्गतिं कुर्वती उक्तकलादीक्षानुवादपूर्वं तत्त्वदीक्षां प्रस्तावयितुं श्रीदेव्युवाच–

कलादीक्षा सुरेशान कथिता परमेश्वर ।
तत्त्वदीक्षां समासेन कथयस्व प्रसादतः ॥ १ ॥

सुरेशानो ब्रह्मादीनां स्वामी । परमेश्वरस्तु परभैरवसत्तानुप्रवेशात् । समासेनेति संक्षेपेण विधिविस्तारस्य कलादीक्षायामुक्तत्वात् ॥ १ ॥

एवमभ्यर्थितः श्रीभैरव उवाच–

समासात्कथयिष्यामि त्वत्प्रियार्थं वरानने ।

पूर्वं प्रश्नेन प्रकृतां तत्त्वदीक्षां नानाभेदभिन्नाम् । तत्र–

षट्त्रिंशत्तत्त्वमुख्यानि यथा शोध्यानि पार्वति ॥ २ ॥
पृथिव्यादिशिवान्तानि स्वव्याप्त्यानुगुणैः सह ।
यथा शुद्ध्यन्ति देवेशि तथा ते कथयाम्यहम् ॥ ३ ॥

तत्त्वदीक्षायां तत्त्वानामन्तर्भाविताध्वान्तरापेक्षं प्राधान्यमेव व्याप्तिरध्वान्तराणां तु गुणीभावः । एवमन्यत्र । येन प्रकारेण शोध्यानि शोधनीयानि, यथा च शुद्ध्यन्ति तथा शोधकशोध्यगतं प्रकारं तव अनुग्रहैकपरायाः कथयामीति प्रतिज्ञा ॥ ३ ॥

तत्र–

विद्याराजस्य ये वर्णा नवसंख्योपलक्षिताः ।

वाचकास्ते च तत्त्वानां

शोध्यत्वेनोपस्थाप्यानाम् । यथा भवन्ति तथा–

कथयाम्यनुपूर्वशः ॥ ४ ॥

तत्र–

धरित्र्यादिप्रधानान्तमूकारो वाचकः स्मृतः ।
पुरुषस्य यकारो वै रागतत्त्वान्वितस्य च ॥ ५ ॥

स्मृत इति श्रीश्रीकण्ठेन । अतश्च तेनैव वर्णेन प्रणव-नवात्मोच्चारपूर्वं तत्तत्तत्त्वं कलोपस्थापनवदुपस्थाप्य अध्वसन्धानादि-शुद्धाशुद्धतत्त्वानुसंध्यन्तं सर्वं पूर्ववत् कर्तव्यम् । एवं सर्वत्र । पुरुषस्य स्पृहामयत्वाद् रागतत्त्वान्वितस्येत्युक्तम् ॥ ५ ॥

नियामिकां वकारेण विद्यातत्त्वसमन्विताम् ।
कालं कलां लकारेण कल्पयेत्तु वरानने ॥ ६ ॥

किञ्चिद्वेदनात्मनोऽशुद्धविद्यायाः किञ्चिदंशे नियमानुप्रवेशान्नियत्या सह निर्देशः । कलायास्तु किञ्चित्कर्तृत्वात्मनः क्रियाविशिष्टायाः कालानुवेधस्यावश्यंभावात् कालेन सह निर्देशः । सहनिर्देशश्चायं वाच्यवाचकभावप्रदर्शनाय । शोधनं तु पृथगेव ॥ ६ ॥

किञ्च–

मायातत्त्वं मकारेण विद्यातत्त्वं क्षकारतः ।
रेफेण चैश्वरं तत्त्वं हकारेण सदाशिवः ॥ ७ ॥
प्रणवेन तथा शक्तिर्न्यसितव्या वरानने ।

प्रणवेन बिन्दुना । शक्तिरिति [1]शक्तितत्त्वं परमशिवरूपमेव ॥ ७ ॥

अत एव–

व्यापिनीं समनां चोर्ध्वे तत्रैव तु विशोधयेत् ॥ ८ ॥

तत्रैवेति शिवतत्त्वे प्रणवेनैव ॥ ८ ॥

---

1. ख. पु. तत्त्वं परमशिवरूपमिति पाठः ।

एतच्च सर्वं पूर्वोक्तेन सर्वेण विधिना–

शोधयित्वा क्रमेणैव मूलमन्त्रेण सुव्रते ।

योज्य आत्मा परे तत्त्वे उन्मनातीतसर्वगे ॥ ९ ॥

निराभासे परे शान्ते ईशाने चाव्यये त्वजे ।

शिष्यदेहे पादान्ताद् गुल्फान्तं पृथ्वी, गुल्फान्नाभ्यन्तं जलादिप्रधानान्तानि त्रयोविंशतिः, ततस्ताल्वन्तं पुमादिमायान्तानि सप्त, ततो ब्रह्मबिलोपान्तं विद्यादिसदाशिवान्तं त्रयम्, तदुपरि समनान्तं शक्तितत्त्वसहितं शिवतत्त्वम्–इति तत्त्वानि विन्यस्य, दीक्ष्यस्य तानि सर्वाणि क्रमेण पूर्वोक्तविधिना प्रोक्तनवात्मावयवैः शोधयित्वा, आत्मा 'परे तत्त्वे' परमशिवे मूलमन्त्रेणेति अवयवापेक्षया समग्रेण नवात्मना योज्यः । कीदृशे उन्मनामतीते तदनुप्रवेशानन्तरलभ्ये शक्तिमदात्मनि 'सर्वगे' व्यापके। ईषद्भासनान् निष्क्रान्ते सर्वाभासोत्थापके च, निःशेषभेदोपशमात्परे शान्ते, ईशाने विश्वेश्वरे, अव्यये अजे चेति नित्ये ॥९॥

तदित्थमेकैकं शोधनीयत्वेन–

षट्त्रिंशत्तत्त्वमाख्यातं

पात्रादित्वात् समाहारे स्त्रीप्रत्ययाभावः । अथ–

नवतत्त्वं प्रचक्ष्महे ॥ १० ॥

तत्र–

प्रकृतिः पुरुषश्चैव नियतिः काल एव च ।

माया विद्या तथेशश्च सदाशिवशिवौ तथा ॥ ११ ॥

एतानि मुख्यानि नवतत्त्वानि नवभिर्नवात्मकैः प्रातिलोम्येन पूर्वोक्तविधिना–

शोधयित्वा तु विधिवद्व्याप्त्या[1]त्मानं नियोजयेत् ।

शिष्यस्य प्राधान्येन तु–

पञ्चतत्त्वी यदा शोध्या

1. क. द्धात्र्यात्मानमिति पाठः ।

तदा–

वक्त्रमन्त्रास्तु वाचकाः ॥ १२ ॥

तैश्च सद्योजातादिक्रमेण–

धरित्र्यादि खपर्यन्तं शोधयेत्तत्क्रमेण तु ।

तत्त्वपञ्चकस्याशेषाध्वशुद्ध्यनुगुणां निवृत्त्यादिकलाव्याप्तिमाह–

कलानां यावती व्याप्तिस्तत्त्वानां तावदेव हि ॥ १३ ॥

एवं च वदन् कलादीक्षोक्तोऽत्र सर्वो विधिः, केवलं कलोपस्थापनाद्यवसरे सद्योजातादिमन्त्रैर्धरादितत्त्वोपस्थापनादि कार्यम् । अतश्च तत्त्वपञ्चकमेतद् भगवद्वक्त्रमन्त्रस्फारसारतया परभैरवमयमेवेति तदभेदव्याप्तिरेव परं शुद्धिसाधनमिति शिक्षयति ॥ १३ ॥

अथ–

त्रितत्त्वमधुना वक्ष्ये यथा शोध्यं वरानने ।

आत्मविद्याशिवाख्यं मेयमानमातृरूपम् । अस्य वाचकव्याप्तिमाह–

अकार आत्मतत्त्वस्य वाचकः परिकीर्तितः ॥ १४ ॥

मायान्तं तद्विजानीयाद्

अकार इति प्रणवसत्कः । मायान्तमेकत्रिंशता तत्त्वैरपरिवर्जित आत्मा शिवशक्तेर्मेय इति तावत्येवास्य व्याप्तिः ।

विद्याख्यस्याप्युकारकः

सकलावधि तज्ज्ञेयं

विद्या ज्ञानक्रियात्मा शक्तिः शुद्धविद्येश्वरसदाशिवव्याप्तिका । सकलः सदाशिवः । तदुपरि शक्तिव्यापिनीसमनाशक्तिव्यापकस्य–

शिवस्य तु मकारकः ॥ १५ ॥

यस्तु तदूर्ध्वगो बिन्दुरुन्मनाव्याप्तिसतत्त्वः–

खस्वरः

खं पराकाशं स्वरयति शब्दयति सः पराकाशात्मा । अत एव–

खस्वरूपस्य शिवतत्त्वस्य वाचकः ।

तदित्थमेतदनुसन्धाय प्राग्वदध्वोपस्थापनपूर्वम्–

शोधयित्वा क्रमेणैव

शिष्यात्मानम्–

परे तत्त्वे नियोजयेत् ॥ १६ ॥

खस्वरोक्तव्याप्तिसारेण प्रणवेन ॥ १६ ॥

तदित्थमत्र–

तत्त्वदीक्षा समाख्याता चतुर्भेदव्यवस्थिता ।

पूर्वं तु योजनिकाग्रन्थान्ते एकतत्त्वदीक्षापि उक्तेति दर्शितमेव ।

एवं प्रश्निता‍ं तत्त्वदीक्षामुक्त्वा, अनुजिघृक्षोर्भगवत्या आशयपरितोषायाप्रश्नितामपि पदादिदीक्षां निरूपयिष्यन् भगवानाह–

पददीक्षां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ १७ ॥

वर्णमन्त्रदीक्षाभ्यां तुल्येतिकर्तव्यतां भुवनदीक्षां तदवसर एव संक्षेपेण प्रतिपादयिष्यति, विस्तरेण तु दशमपटले । ततः पददीक्षामेव तावदाह ॥ १७ ॥

तत्र–

विद्याराजे तु ये वर्णा नवसंख्योपलक्षिताः ।
पृथग्भेदेन तेषां तु विन्यासं कथयामि ते ॥ १८ ॥

तत्र–

नवनाभं पुरं कृत्वा नवपद्मोपलक्षितम् ।

कथम् ?

नवहस्तं लिखेद्वेश्म अष्टपर्वाधिकं बुधः ॥ १९ ॥

वेश्म मण्डलक्षेत्रम् । अष्टभिः पर्वभिरङ्गुलैराधिक्ये सर्वमेतत् क्षेत्रमङ्गुलशतद्वयं चतुर्विंशत्यधिकं भुवनाध्वप्रतिबिम्बरूपं भवति । तस्मिन्सर्वतः सप्तभागकल्पनयैकैकस्य भागस्य द्वात्रिंशदङ्गुलत्वं जायते–इति तदर्थमङ्गुलाष्टकाधिक्यदानम् ॥ १९ ॥

अथ–

सप्तभागीकृतं तत्तु

कुर्यात् । किं कृत्वा ?

दक्षिणोत्तरभाजितम् ।

चतुरस्रं विभज्यादौ मत्स्यैश्चैवात्र चिह्नितम् ॥ २० ॥

भाविनीत्या ब्रह्मस्थानात्पूर्वापरदिशौ अङ्कयित्वा, किञ्चिदूनेन चतुर्भागेन क्षेत्रमानेन सूत्रेण पूर्वापराङ्कयोर्वामहस्तप्रतिबद्धेन दक्षकरगताग्रभागेन पार्श्वयोर्मत्स्यबन्धाकारं रेखाद्वयमुत्पाद्य, तन्मध्ये सूत्रमास्फाल्य दक्षिणोत्तरभाजितं क्षेत्रं कृत्वा, क्षेत्रार्धमानेन सूत्रेण पार्श्वगतमध्याङ्कप्रतिबद्धेन कोणेषु मत्स्यबन्धचतुष्कमुत्पाद्य, तत्र सूत्रास्फालनेन चतुरस्रं विभज्येत्यत्र पिण्डार्थः ॥ २० ॥

एवं चतुरस्रे क्षेत्रे पूर्वापरायतैः सूत्रैः सप्तधा विभक्ते–

कोष्ठकैकोनपञ्चाशत्सूत्रेण तु समालिखेत् ।

दक्षिणोत्तरायतैर्मध्यगतैः षड्भिः सूत्रैरेकोनपञ्चाशतं कोष्ठकानुत्थापयेत् ।

एवं कृत्वा–

मध्यमे कोष्ठके सूत्रं द्वात्रिंशाङ्गुलसंमितम् ॥ २१ ॥

समालिख्य महादेवि चतुर्भागविभाजिते ।

ब्रह्मस्थानाच्चतुर्भिः समभागैर्भ्रमैः पर्यन्तभाविव्योमरेखावकाशं परिकल्प्य विभक्त इत्यर्थः । तत्र भागचतुष्टयमध्यात्–

प्रथमे कर्णिकां कुर्यात्केसराणि द्वितीयके ॥ २२ ॥

तृतीये दलसंधींश्च दलाग्राणि चतुर्थके ।

यत्र दलानि तदग्रैः संधीयन्ते ते दलसंधयः ।

पूर्वोक्तेषु चतुर्षु भागेषु वृत्तवर्तनविधिमाह–

दिक्षु रेखाष्टकं दत्त्वा प्रतिदिक्षु तथैव च ॥ २३ ॥

भ्रामयेच्चतुरो वृत्तांश्चतुरङ्गुलसंमितान् ।

दिक्षु अष्टस्वष्टौ, तन्मध्ये चाष्टौ सूत्राणि दत्त्वा, ब्रह्मस्थानात् पूर्वविभागाङ्केषु चतुरो भ्रमान् कुर्यात् ॥ २३ ॥

अथ–

द्वाभ्यां प्रतिदिग्रेखाभ्यां मध्ये सूत्रं निधाप्य तत् ॥ २४ ॥

सूत्राग्रं[1] तु ततो भ्राम्यमर्धचन्द्रविधानतः ।

प्रतिदलसंधि अर्धचन्द्रद्वयविधानाय पूर्वदिग्रेखायाः पार्श्वरेखाभ्यामुपलक्षिते मध्ये मध्यद्वये वामेन करेण सूत्रं रुद्ध्वा, दक्षिणेन सूत्राग्रं[2] पार्श्वरेखाभ्यां मध्यरेखान्तं भ्रामयेत् । अत्र चैकैकपार्श्वरेखा आयामतो मध्याद् विभक्तव्यायामेन संसक्तदला[3] भवति ॥ २४ ॥

अर्धचन्द्रयोरुत्पत्तिहेतुप्रतिदिग्रेखयोर्मध्यद्वये मध्यग्रहणाय केसरसिद्ध्यर्थम्–

मध्यसूत्रं च दातव्यं किञ्जल्कस्थं विपश्चिता ॥ २५ ॥

किञ्जल्के केसरे तन्निमित्तं तिष्ठति । तेनैकैकार्धचन्द्रमध्यानुसारदलमध्यसूत्रोत्पन्नकिञ्जल्कस्य पार्श्वयोः किञ्जल्कद्वयोत्पादनाय अर्धचन्द्रद्वयोत्पत्त्यर्थं मध्यलाभे चादावेव सूत्रद्वयं देयम् । एवं साकल्येन द्वात्रिंशत्सूत्राण्येतानि भवन्ति ॥ २५ ॥

एतदुपसंहरन्नन्यत्रापि अतिदिशति–

पूर्वपत्रं प्रसाध्यैवमितराण्येवमेव हि ।

प्रसाधयेत् । तत्र च–

केसराणि च संलिख्य चतुर्विंशतिसंख्यया ॥ २६ ॥

पत्राग्रतो न्यसेल्लेखां वर्तुलां तु सुशोभनाम् ।

प्रतिदलं त्रीणि केसराणि । पत्राग्रत इति दलान्युत्पाद्य तद्बहिः सुशोभनां सम्पूर्णाम् ॥ २६ ॥

किञ्च–

तस्यान्तं चतुरस्रं तु कर्तव्यं तत्प्रमाणतः ॥ २७ ॥

तस्येति वृत्तरेखान्तस्य पद्मस्य । तत्प्रमाणत इति वर्तुलरेखाप्रमाणरेखम् ॥ २७ ॥

---

1. क. ख. ग. पु. सूत्राश्रमिति पाठः ।
2. क. ग. घ. सूत्राश्रमिति पाठः ।
3. क. पु. दलतेति पाठः ।

सर्वस्यास्य विधेर्भित्तिभूतमाद्यं विधिं वक्तुमाह–

पूर्वं ब्रह्म प्रसाध्यं तु विषुवत्स्थेन हेलिना ।

ब्रह्म मध्यस्थानम् । हेलिः सूर्यः । तत्रादौ–

पूर्वपश्चा[1]त्ततं सूत्रं शङ्कुना साधयेत्प्रिये ॥ २८ ॥

द्वादशाङ्गुलमानेन

शङ्कुः कीलकम् ॥ २८ ॥

कथम् ?

मध्ये शङ्कुं प्ररोप्य तम् ।

पार्श्वेषु भ्रामयेद्रेखां षोडशाङ्गुलसंमिताम् ॥ २९ ॥

शङ्कुक्षेत्रात् षोडशाङ्गुलं भ्रमं द्वात्रिंशदङ्गुलपद्मार्थं दद्यात् । एतच्च जिघृक्षितक्षेत्रोपलक्षणपरम् ॥ २९ ॥

तत्र च–

पूर्वाह्णे ग्राहयेच्छायामपरस्थां सुचिह्निताम् ।

अपरस्थेन सूर्येण प्राक्छायां लाञ्छयेत्प्रिये ॥ ३० ॥

एवं भ्रमरेखाच्छायापृष्ठे पूर्वापरदिगङ्कनां कृत्वा–

ध्रुवेणोत्तरदक्षस्थां लाञ्छयेत्तु वरानने ।

ध्रुवेण शङ्कुना हेतुभूतेन पूर्वनिर्णीतदिशोः[2] स्थापितमत्स्यद्वय-मध्यसूत्रेण उत्तरदक्षस्थां भ्रमरेखां लाञ्छयेत् । यद्वा, क्वचिद्रात्रावेव विधातव्ये यागे ध्रुवेणेति चतुर्दशतारकारब्धशरीरेण ध्रुवनाम्ना निश्चलेन तारकेणादौ उत्तरदक्षिणदिक्सिद्धिं कुर्यात् । तत्र चैवमामनन्ति–सुषिरनाडिकामुखेन ध्रौवीं[3] मुखतारामुत्तरदिक्संस्थां लक्ष्यीकृत्य तन्नाडिकानुसारेणोत्तरां दिशमङ्कयित्वा ध्रुवनाडितारानुसारेण

---

1. क. ग. पु. पश्चात्तु तमिति पाठः ।
2. क. ग. घ. दिशोत्थापितेति पाठः ।
3. क. ख. ग. पौर्वीं मुखतारेति पाठः ।

मध्यम्, तत्पुच्छतारानुसारेण च दक्षिणामङ्कयेत् । ततो [1]मध्यरन्ध्रानुसारं [2]पूर्वापरेऽप्यङ्कयेत् । अत एवान्यत्र–

'ध्रववेधेन वोदीचीम्........................ ।

इत्युक्तम् । यत्तु तत्र–

'प्राचीं वा ध्रुवतारया........................ ।

इत्युक्तम् तत्र ध्रुवतारासाम्येन मध्यं कल्पयित्वा तदनुसारं प्राचीं गृहीत्वा तदनुसारमितरां व्यवस्थापयेदिति योज्यम् । ध्रुवं ध्रुवस्थानग्रहणचतुरश्रीकरणपूर्वमेकोनपञ्चाशद्भागानां मध्यभागे पूर्वोक्तक्रमेण पद्मं कुर्यादिति ।

उपसंहरति–

ततः समालिखेत्पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥ ३१ ॥

अथ–

दिक्कोष्ठकांश्च संगृह्य अष्टसंख्योपलक्षितान् ।
शेषा लोप्या वरारोहे एकान्तरितयोगतः ॥ ३२ ॥

चतुर्दिक्कद्वारार्थं बहिःकोष्ठकपङ्क्तिं त्यक्त्वा मध्यपद्मानुसारं दिक्षु प्रतिदिक्षु चैकैककोष्ठकलोपान्तरितकोष्ठकाष्टकं पद्माष्टकार्थं गृह्णीयात् । एवं च मध्यवीथ्या पद्माष्टकक्षेत्रस्य द्वारवीथ्याश्चैकेनैव ग्रन्थेन स्वीकार उक्तः ॥ ३२ ॥

एवं चाष्टसु कोष्ठेषु–

पद्माष्टकं ततो दिक्षु

कुर्यात् । अथ–

बाह्ये द्वाराणि चालिखेत् ।

कथम् ?

वीथ्यर्धसंमितां देवि शोभां चैव प्रकल्पयेत् ॥ ३३ ॥

---

1. क. ख. ग. मत्स्यरन्ध्रेति पाठः ।
2. क. ख. पूर्वामारोप्याङ्केति पाठः ।

उपशोभां च तन्मानां कपोलान्तं समालिखेत् ।

तथा कण्ठं च तन्मानं द्वारमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ३४ ॥

बाह्यवीथ्या मध्ये दैर्घ्ये सूत्रं दत्त्वा, आद्येऽर्धे वीथीं कृत्वा, परार्धं कल्पितवीथिक्षेत्रादूर्ध्वतोऽर्धमानां शोभां द्वारीयकण्ठपार्श्वोत्पद्यमानं विपुलमवयवमुपशोभां च तदधोगतं सूक्ष्मं भागं कल्पयेत् । कपोलो द्वारस्याग्रे विपुलो भागः । कण्ठस्तु कपोलपुरःसरो भागः, तं च तन्मानमिति निरूपितवीथ्यर्धमानं दैर्घ्याच्चैव वैपुल्याच्च कल्पयेत् । कपोलस्यात्र मानं यद्यपि अर्थसिद्धत्वान्नोक्तम्, तथापि तद्दैर्घ्याद् वीथिमानं वैपुल्यात्तदर्धमानमिति संहितान्तरादवसितम्—इत्येतद्भाग-निष्पत्त्या द्वारं निष्पद्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तदित्थम्—

द्वाराष्टकविभागेन नवनाभं पुरं स्मृतम् ।

विदिशि द्वारस्याम्नातत्वात् प्रतिदिशं पद्मत्रयान्तरालद्वारद्वयं कुर्यात् । एवं च द्वाराष्टकविभक्तं नवनाभं [1]नवनाभिस्थानस्थनव-पद्ममेतत्पुरमण्डलम् । अत्र च देवसम्मुखं द्वारद्वयमपिहितं कार्यम् । यथोक्तं लक्ष्मीकौलार्णवे—

'द्वारत्रयं पिधातव्यं पश्चिमं न पिधापयेत् ।
तच्च पूर्वं विजानीयाद्देव्या देवस्य सम्मुखम् ॥
पूर्वं तु पश्चिमं ज्ञेयं पश्चिमं पूर्वसंज्ञितम् ।
उत्तर दक्षिणं ज्ञेयं दक्षिणं चोत्तरं तथा ॥
सामान्यः सर्वमन्त्राणां क्रमोऽयं शिवभाषितः ।
गोपनीयः प्रयत्नेन शिष्याणां दुष्टचेतसाम्' ॥ इति ।

एतत्तु गुरुपारम्पर्येणायातम् । तद्यथा—

1. क. ख. ग. घ पु. नवं नाभिस्थानस्थेति पाठः ।

एतत्तु गुरुपारम्पर्येणायातम् । तद्यथा–

'मूलाद्यक्षिपरप्रतीततनुगद्वाराष्टकोर्ध्वोन्ममा[1]-

घोरादित्रितयत्रयात्मविकचज्योतिर्नवाब्जद्युतिम् ।

मूलादिग्रहतत्त्वपर्वभुवनाभेदप्रथं भैरवं

स्वं वन्दे नवनाभमण्डल[2]रहःसारं नवात्मेश्वरम् ॥' इति ।

अस्यायमर्थन्यासोऽत्र–

'धाम्ना तु रजसां पातस्सिताद्यश्चागमोदितः ।' (४।३४)

इति पूर्वमुक्तत्वादागमान्तरोक्तविभागोऽनुसर्तव्यः[3] । स च–

'लेख्या चात्र सिता रेखा शालिपिष्टकृता पुरः ।

हरिद्रावर्णसंमिश्रा कर्णिका पीतपिञ्जरा ॥

सितपीतारुणानां स्यात्केसराणां त्रयं दले ।'

'तानि शुक्लानि वा कुर्याद्धरितान्यन्तराणि वा ।

कोणा रक्ताः सितं पीठं प्रतिरेखा सिता[4]ङ्गुलात् ॥' इति ।

तथा–

'अङ्गुष्ठः शक्तिमान्बिन्दुश्चतस्रोऽङ्गुलयः कलाः ।

तदाधारं रजः कृत्वा शक्तिस्पर्शा च बिन्दुना ॥

पातयेच्छक्तिगर्भं तत्तेन तच्छक्तिमण्डलम् ।'

इति श्रीपरायामस्ति । अथवा–

'सितं पद्मं विजानीयात्केसरांस्तु विचिन्तयेत् ।

सितान्पीतांस्तथा रक्तान् मूलमध्याग्रतः क्रमात् ॥

कर्णिका हेमसंकाशा पुष्करा हरिताः स्मृताः ।' इति ।

इहान्तर्यागोक्तध्यानानुसारं रजःपातः कार्यः । अथ–

स्नात्वा तु विधिवद्देवि प्रविशेद्भवनं गुरुः ॥ ३५ ॥

---

1. ख. पु. र्धोन्मने घोरेति पाठः ।
2. ख. पु. वहःसारमिति पाठः ।
3. ख. पु. अनुमन्तव्य इति पाठः ।
4. ख. पु. सितास्तथेति पाठः ।

द्वारार्चां कृत्वा ततः–

पूर्वोक्तेन विधानेन सकलीकरणादिकम् ।

कुर्यात् ।

ततः सम्पूजयेद्देवं भैरवं परमेश्वरम् ॥ ३६ ॥

केन ?

प्रणवेन

नवात्मसत्कबिन्दूपलक्षितसमग्रोर्ध्वव्याप्तिसतत्त्वेनेत्यर्थः । किं कृत्वा इत्याह–

आसनं दत्त्वा शिवान्तं वरवर्णिनि ।

प्रणवेनेति काकाक्षिवदिहापि योज्यम्, तेन पूर्वोक्तानन्ताद्यनन्तमध्यानन्तान्तव्याप्तिना प्रणवेनासनं तेनैवोन्मनान्तव्याप्तिना तून्मनाभिन्नपरमशिववादिना भैरवं पूजयेदित्यत्रार्थः । वरमुत्कृष्टं परं तत्त्वं वर्णयति परामृशति तच्छीला वरवर्णिनी ।

क्व किं कथं पूजयेदित्याह–

मध्ये सम्पूजयेद्देवं स्वच्छन्दं परमेश्वरम् ॥ ३७ ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन अङ्गषट्कसमन्वितम् ।

मध्य इति पद्मकर्णिकायाम् । विधानमावाहनादिसुरार्घपर्यन्तं सर्वम् । अङ्गान्यपि अत्र प्रणवेनैव स्वनामजात्यन्तेन नवात्मनावयवभेदेन मन्त्रान्तरावकाशयोगात् । एवं पद्मान्तरेष्वपि वक्ष्यमाणकपालीशादिभैरवतदङ्गपूजा मन्तव्या ॥ ३७ ॥

तदेवं मध्यपद्मे कर्णिकायां वर्णतद्वाच्यदेवतान्यासावुक्तौ, तत्पत्रेष्वप्याह–

पत्राष्टके न्यसेद्वर्णान् पूर्वादीशांस्ततः क्रमात् ॥ ३८ ॥

तत्र–

सदाशिवं हकारेणेत्येवमादि वरानने ।
प्रकृत्यन्तं विजानीयान्मध्ये पीठेशकल्पना ॥ ३९ ॥

पीठेशं स्वच्छन्दनाथं मध्यकर्णिकायां शिवतत्त्वाधिष्ठायकं विन्यस्य, सृष्टिक्रमेण नवात्मसम्बन्धिहरक्षमलवयऊकारैः पूर्वादीशान्तदलाष्टके कपालीश-शिखिवाहन-क्रोधराज-विकराल-मन्मथ-मेघनाद-सोमराज-विद्याराजान् सदा शिवेश्वरविद्यामायाकलानियतिपुरुषप्रकृतितत्त्वाधिष्ठायिनो विन्यस्यार्चयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

मध्यपद्मे विधिमुक्त्वा पूर्वादिपद्मेषु संक्षेपेण निरूपयति–

दिक्पद्मकर्णिकासंस्थानष्टौ देवान्प्रपूजयेत् ।

मध्यपद्मे पूर्वादिदलेषु यैरेव हकारादिभिर्वर्णैर्ये कपालीशादयो भैरवास्तानेव तैरेव वर्णैः पूर्वादिदिक्पद्मकर्णिकासु पूजयेत् ॥

पूर्वादिपद्मेषु स्वच्छन्दनाथस्य स्थानमाह–

तत्स्थाने भैरवः पूज्यः

प्रणवेणैव[1] पूर्वोक्तेन । पूर्वपद्मस्य मध्ये हकारेण कपालीशः, प्रणवेन तु पूर्वदले स्वच्छन्दः । आग्नेयपद्मस्य मध्ये रेफेण शिखिवाहनः, शिखिवाहनस्थाने आग्नेयपत्रे प्रणवेन स्वच्छन्दनाथः । एवमन्यत् । एवं चैकैकभैरवस्थाने पर्यायेण स्वच्छन्दनाथस्य विन्यस्तत्वात् तदभेदव्याप्तिसारता सर्वभैरवाणां तदधिष्ठेयानां च सर्वतत्त्वानां शिवतत्त्वव्याप्तिमयतैव दर्शिता–इति परमाद्वयमयतया महारहस्यसारता अस्यानुष्ठानस्य प्रकटिता, अतश्च 'सर्वतः [2]सर्वेभ्य' इति रूपविशेषेण मन्त्रपदार्थः स्फुटीभूतो जात इत्यलम् ।

पूर्वादिदलानां कपालीशादिस्वपीठेश्वरदलव्यतिरिक्तेषु दलेषु मध्यपद्मदलोक्त एव न्यासादिविधिरित्याह–

शेषा वर्णैर्यथाक्रमम् ॥ ४० ॥

एष च वर्णन्यासः पूर्वमेवास्माभिः प्रस्तारेण दर्शितः । अत्र च पृथक्-पृथक् पद्मस्थित्या नव, सामस्त्येन चैक इति दश देवगृहा

---

1. ख. ग. घ. भैरवेनैवेति पाठः ।
2. ग. पु. सर्वतः शर्वेभ्य इति पाठः ।

जाताः, भगवतो विद्याराजस्य बिन्दुसतत्त्वत्वात् तदवयवानामपि पूजाकाले बिन्दुयोगोऽवश्यंभावी, एकैकोऽपि च वर्णः प्रदर्शितक्रम-व्याप्त्या सम्पूर्णविद्याराजस्फार एव । यद्वक्ष्यति–

'यतः सर्वगतो देवः सर्वेष्वन्तर्गतः स्मृतः ।

तत्सिद्धिमुक्तिदातासौ न वर्णाः परमार्थतः' ॥ इति । (८।२५)

एवं सृष्टिक्रमेण न्यासमुक्त्वा संहारक्रमेण दीक्षामाह–

शोधयेच्च प्रकृत्यादिशिवान्तं सुरसुन्दरि ।

प्रकृतिर्वाच्यरूपा आदिः शिवश्चान्ते यस्य पदजातस्य तच्छोधयेत् । कथम् ?

ईशानदिश आरभ्य मध्यपीठं विशोधयेत् ॥ ४१ ॥

ईशानदिक्पद्मगतेशानदिक्पत्रात् पूर्वोत्तरादिक्रमेण प्रणवाद्यूकारान्तं पदनवकं प्रणवविद्याराजोच्चारपूर्वकमुच्चार्य, प्रकृतितत्त्वस्य अन्तर्णीत-क्षित्यादिगुणतत्त्वान्ततत्त्वजातस्य पूर्ववदन्तर्भूतेतराध्वप्रपञ्चस्य चात्रैवान्तर्भावं भावयित्वा, 'पदनवकाय नमः' इत्यन्तेन मन्त्रेणोपस्थानादि पूर्वोक्तं सर्वं विधिं कुर्यात् । एवमनेन क्रमेण पदानि तावद्विशोधयेत्, यावच्छिवतत्त्वव्यापकं मध्यपद्मगतमूकारादिप्रणवान्तं पदनवकम् । यस्तु 'प्रकृतितत्त्वरूपादिपदनवकाय नमः' इति केनचित्क्रमो दर्शितः, स न युक्तः, कलादीक्षोक्तपदक्रमस्य नवात्म-वर्णगतप्रातिलोम्यक्रमोच्चारस्य च प्रसिद्धस्यावृत्त्या[1]मापत्तेः पूर्वस्य संहारक्रमस्य चोपेक्षणात् । अत्र पददीक्षायां नवतत्त्वदीक्षा-वन्नाभ्यन्ताद्यनाश्रितान्ते स्थाननवके पद्मनवकगतवर्णैकाशीतेर्न्यासः कार्यः ॥ ४१ ॥

एवं पदाध्वानं शोधयित्वा–

योजयेत्तु परे तत्त्वे शिवे परमकारणे ।

---

1. ख. पु. मावृन्न्यासेति पाठः ।

वर्णादिदीक्षामपि अतिदेशेनातिदिशति–

एवं वर्णांस्तथा मन्त्रान्भुवनानि विशोधयेत् ॥ ४२ ॥

किमवधीत्याह–

कालाग्न्यादि शिवान्तं तु

कथं वर्णमन्त्रभुवनदीक्षाः कुर्यादित्याह–

कलावधि समाश्रयेत् ।

कलादीक्षोक्तप्रघट्टकपञ्चकानुसारेण वर्णादीन् प्रत्येकं विभज्येत्यर्थः । अत्र कलादीक्षावन्मन्त्रा अधिक्रियन्ते । इह च वर्णानाम्–

'शब्दराशिसमुत्थस्य.........................।' (स्पन्द० ४।१५)

इति नीत्या बन्धकत्वम्, पदमन्त्राणां तु तत्तद्भिन्नाभिन्नतत्त्ववाचकत्वेन । यथा च मन्त्राणां शोध्यत्वेऽपि शोधकत्वं तन्निर्णीतमेवेति तदेवेह स्मर्तव्यम् । तदेवमिह त्रिपञ्चनवषट्त्रिंशद्भेदेन चतुष्प्रकारा तत्त्वदीक्षा पदमन्त्रवर्णभुवनदीक्षाश्चोक्ताः । तत्र पञ्चदीक्षायां 'कलानां यावती व्याप्तिः' इत्यतिदेशाद् वर्णमन्त्रभुवनदीक्षासु च 'कलाविधिसमाश्रयात्' इत्युक्तत्वात् कलावदध्वपञ्चकान्तर्भावश्चिन्त्यः ।

पददीक्षायां तु नवधा विभक्तायाः प्रथमे प्राकृते प्रणवाद्यूकारान्ते पदानां नवके निवृत्तिप्रतिष्ठे कले, पृथिव्यादीनि प्रधानान्तानि पञ्चविंशतितत्त्वानि, भुवनानां कालाग्न्यादियोगाष्टकान्तं शतं चतुष्षष्ट्यधिकम्, क्षादिटान्ताश्चतुर्विंशतिर्वर्णाः, सद्योजातवामदेवहृदयशिरःशिखाः पञ्च मन्त्राश्चान्तर्भूताः ॥ १ ॥

पौरुषे ऊकारादियकारान्ते नवके विद्या कला, पुरुषरागौ तत्त्वे, तुष्टिसिद्धी भुवने, अणिमादि[1]गुरुशिष्यपङ्क्तित्रयनाडीविग्रहाष्टकदेहपाशागन्तुगणेशविद्येशपाशभुवनानि दश सुहृष्टादिरुद्रदशकस्य कल्याण्यादेर्गुरुशिष्यदशकस्य भुवनमिति चतुर्दश भुवनानि, ञझौ वर्णौ, मन्त्रावघोरकवचौ ॥ २ ॥

---

1. ख. ग. पु. गुरुशिष्यदशकस्य भुवनमित्येवंविधः पाठः ।

ऊकारादिवकारान्ते नैयते नवके कलामन्त्रौ प्राग्वत् । एवमुत्तरत्रापि नियतिविद्धे तत्त्वे, वामदेवाद्यष्टकभुवनं वामादिनवकभुवनं च, जछौवर्णौ ॥ ३ ॥

ऊकारादिलकारान्ते कालीये नवके कालकले तत्त्वे, शुद्धादिदशकभुवनं महादेवादिभुवनत्रयं च, [1]चङौ वर्णौ ॥ ४ ॥

ऊकारादिमकारान्ते मायीये नवके माया तत्त्वम्, गोपत्याद्यनन्तान्तानि सप्त भुवनानि, घ-वर्णः ॥ ५ ॥

ऊकारादिक्षकारान्ते विद्यापदनवके विद्यातत्त्वं [2]त्रिगुणादिविद्याराज्ञीभुवनमेकम्, शान्ता कला, तत्पुरुषास्त्रे मन्त्रौ, ग-वर्णः ॥ ६ ॥

ऊकारादिरेफान्ते ऐश्वरे नवके कलामन्त्रौ प्राग्वत्, ऐश्वरं तत्त्वम्, ईश्वरभुवनादिज्ञानक्रियाभुवनान्तं भुवनपञ्चदशकम्, ख-वर्णः ॥ ७ ॥

ऊकारादिहकारान्ते सादाशिवे नवके सादाशिवं तत्त्वम्, सादाशिवमेव [3]सुशिवाद्यनन्तभुवनव्यापकमेकं भुवनम्, क-वर्णः ॥ ८ ॥

ऊकारादिप्रणवान्ते शैवे नवके शान्त्यतीता कला, शक्तितत्त्वाभिन्नं शिवतत्त्वम्, शान्त्यतीताभुवनादिकानि शिवभुवनान्तानि षोडश भुवनानि, नेत्राभिन्नमूर्तिः, ईशानमन्त्रः, विसर्गाद्या हकारान्ताः षोडश वर्णाः ॥ ९ ॥

पददीक्षावद् नवतत्त्वदीक्षा । तत्र पदस्थाने प्रकृत्यादितत्त्वानि उपस्थाप्यानि, तत्त्वस्थाने तु पदान्यन्तर्भाव्यानि इति विशेषः ।

त्रितत्त्वदीक्षायां तु आत्मतत्त्वे क्षित्यादिमायान्तानि एकत्रिंशत्तत्त्वानि, निवृत्तिः प्रतिष्ठा विद्या कलाः, कालाग्न्याद्यनन्तान्तं भुवनानां शतमेकनवत्यधिकम्, प्रकृतिकोष्ठकेशदिग्गतप्रणवात्प्रभृति पूर्वपद्मगतयाम्यक्षकारान्तं पदान्येकोनसप्ततिः, सद्योजातवामदेवाघोरहृदयशिरःशिखाकवचाः सप्त मन्त्राः, क्षादिघान्ता एकत्रिंशद्वर्णाः ॥ १ ॥

1. ख. ग. पु. चञाविति पाठः ।
2. ख. ग. पु. त्रिगुण्यादीति पाठः ।
3. क. ख. ग. पु. सशिवाद्येति पाठः ।

विद्यातत्त्वे शान्ता कला, विद्येश्वरसदाशिवास्तत्त्वानि, विद्याराज्ञ्यादिसदाशिवभुवनान्तानि सप्तदश भुवनानि, पदानि पूर्वपद्माद् र-ओं-ह इति त्रीणि, मध्यपद्मादूकाराद्या हकारान्ता अष्टौ इत्येकादश, तत्पुरुषास्त्रे मन्त्रौ, ग-ख-क-वर्णाः ॥ २ ॥

शिवतत्त्वे शक्तिशिवौ तत्त्वे, पदं प्रणवः, भुवनादि प्राग्वत् ॥ ३ ॥

षट्त्रिंशत्तत्त्वदीक्षायां तु पृथिव्यां निवृत्तिः कला, अष्टोत्तरशतं भुवनानाम्, प्रकृतिपद्मान्नव पद्मानि प्रकृत्यन्तं तेषामेव नियुक्तत्वात्, सद्योहृदये मन्त्रौ, क्ष-वर्णः ॥ १ ॥

२. जले प्रतिष्ठा कला, वामदेवशिरःशिखास्त्रयो मन्त्राः, पदानि पूर्वोक्तानि नव । एतानि मन्त्रकलापदानि प्रकृत्यन्तं यावत् । एवमेव ह-वर्णः, भुवनानि लकुलीशादीन्यमरान्तान्यष्टौ ।

३. तेजसि स-वर्णः, भैरवादीनि हरिश्चन्द्रान्तान्यष्टौ भुवनानि ।

४. वायौ ष-वर्णः, भीमादिगयान्तानि अष्टौ भुवनानि ।

५. खे श-वर्णः, स्थाण्वादिवस्त्रापदान्तानि भुवनान्यष्टौ ।

६. गन्धे व-वर्णः, शार्वं भुवनम् ।

७. रसे ल-वर्णः, भुवनं भवस्य ।

८. रूपे र-वर्णः, भुवनं पशुपतेः ।

९. स्पर्शे य-वर्णः, ईशानभुवनम् ।

१०. शब्दे म-वर्णः, भीमभुवनम् ।

११. उपस्थे भ-वर्णः, कश्यपभुवनम् ।

१२. पायौ ब-वर्णः, मित्रस्य भुवनम् ।

१३. पादे फ-वर्णः, विष्णोर्भुवनम् ।

१४. पाणौ प-वर्णः, इन्द्रस्य भुवनम् ।

१५. वाचि न-वर्णः, अग्नेर्भुवनम् ।

१६. घ्राणे ध-वर्णः, पृथ्व्या भुवनम् ।

१७. जिह्वायां द-वर्णः, वरुणस्य भुवनम् ।

१८. चक्षुषि थ-वर्णः, रवेर्भुवनम् ।

१९. त्वचि त-वर्णः, वायोर्भुवनम् ।

२०. श्रोत्रे ण-वर्णः, दिशां भुवनम् ।

२१. मनसि ढ-वर्णः, चन्द्रस्य भुवनम् ।

२२. अहंकृतौ ड-वर्णः, स्थलेश्वरादिछगलाण्डातानि भुवनान्यष्टौ ।

२३. बुद्धौ ठ-वर्णः, देवयोनिक्रोधतेजोयोगाष्टकानि चत्वारि भुवनानि ।

२४. अन्तर्भूतगुणतत्त्वे प्रधाने ट-वर्णः, गुरुपङ्क्तित्रयादाद्यानां शिवशक्तियोक्तॄणां त्रीणि भुवनानि क्रोधेश्वराष्टकभुवनं प्रकृतिभुवनं चेति पञ्च भुवनानि । एतावत्पर्यन्तं कलामन्त्रपदानि प्राग्वत् ।

२५. पुंसि विद्या कला, अघोरकवचौ मन्त्रौ, मायान्ते षट्के कलामन्त्रौ एवमेव, ऊकारादियकारान्तमुत्तरदिक्पद्मगतं पदनवकम्, ञ-वर्णः, तुष्टिसिद्धिगुरुशिष्यपङ्क्तित्रयनाडीविग्रहाष्टकदेहपाशागन्तुगाणेशवैद्येशपाशभुवनानि द्वादश ।

२६. नियतौ वायव्यपद्मगतमूकारादिवकारान्तं पदनवकम्, झ-वर्णः, वामदेवाद्यष्टकभुवनम् ।

२७. कालतत्त्वे ऊकारादिलान्तं वारुणपद्मगतं पदनवकम्, ज-वर्णः, शुद्धादिशंभुराडन्तशिवदशकभुवनानि ।

२८. रागे पौरुषमेव पदनवकम्, छ-वर्णः, सुहृष्टादिरुद्रदशकस्य भुवनम्, कल्याणादेश्च गुरुशिष्यदशकस्य भुवनम् ।

२९. अशुद्धविद्यायां नैयतमेव पदनवकम्, च-वर्णः, वामादिमनोन्मनान्तं भुवननवकम् ।

३०. कलायां पदनवकं कालीयमेव, ङ-वर्णः, महादेवमहातेजोमहाज्योतिषां भुवनत्रयम् ।

३१. मायायां निवृत्तिपद्मादूकारादिमान्तं पदनवकम्, घ-वर्णः, गोपत्याद्यनन्तान्तानि सप्त भुवनानि ।

३२. शुद्धविद्यायां याम्यपद्मादूकारादिक्षान्तं पदनवकम्, शिष्टं पददीक्षावत् ।

३३. ईश्वरतत्त्वे आग्नेयपद्मादूकारादिरेफान्तं पदनवकम्, शिष्टं पददीक्षावत्।

३४. सदाशिवतत्त्वे प्राक्पद्मादूकारादिहान्तं पदनवकम्, शिष्टं पददीक्षावत्।

३५. शक्त्यभिन्ने शिवतत्त्वे मध्यपद्मादूकारादिप्रणवान्तं पदनवकम्, शिष्टं पददीक्षावत्।

अध्वव्याप्तिरियं ग्रन्थे सूचिता[1] न स्फुटीकृता।
सम्यग्दीक्षाविधिष्वत्र धीः सुधीभिर्निधीयताम्॥

एवमीदृगेकतमप्रकारकृतदीक्षं निर्बीजदीक्षादीक्षितवर्जं शिष्यम्–

समयाञ्छ्रावयेत्पश्चात्तन्त्राम्नायोत्थितान् प्रिये॥४३॥

तन्त्ररूपादित आम्नायादुत्थितानित्यनेन स्रोतोभेदेन समयानां भिन्नाभिन्नरूपतैव इति सूचयति॥४३॥

तानाह–

न निन्देद्भैरवं देवं शास्त्रं वान्यसमुद्भवम्।

लौकिकीं भेददर्शनवासनां च हित्वा तत्समुद्भवानि अन्यान्यपि तत्तदाचाराण्यपि भैरवशास्त्राणि तदुक्तं तत्तदुपासोपास्यं च तं तं देवविशेषं परभैरववद्वन्द्यतयैव पश्येदित्यर्थः।

किञ्च–

सांख्य योगं पाञ्चरात्रं वेदांश्चैव न निन्दयेत्॥ ४४॥

तद्दर्शनस्थांस्तदनुपपत्तिदर्शनेन प्रयोजकव्यापारेण न तन्निन्दायां प्रयुञ्जीतेत्यर्थः॥ ४४॥

अत्र हेतुः–

यतः शिवोद्भवाः सर्वे ह्यपवर्गफलप्रदाः।

तत्तत्स्वोचितमुक्तिकारिणस्तावन्मात्रविश्रान्तानां वाक्यैकवाक्यतया परिपूर्णव्याप्तिविदां सद्योमुक्तिदा अपि–

---

1. ग. पु. **सूचिताप्यस्फुटीकृतेति** पाठः।

'अदृष्टविग्रहाच्छान्तात्.................. ।' (८।२७)

इति भाविनीत्या नानारूपाच्छिवात् सर्वशास्त्राणां उत्पन्नत्वेन तदभिन्नव्याप्तिकत्वात् । अनेनैवाशयेन–

यतः शिवोद्भवं सर्वं शिवधामफलप्रदम् ।

इति पाठं पुराणपुस्तकदृष्टमिह केचित् पठन्ति । पूर्णव्याप्त्यवेद्यभिप्रायेण तु–

'सर्वान्भ्रमयते माया ह्यमोक्षे मोक्षलिप्सया ।' (१०।११३९)

इत्यादि वक्ष्यति ॥ ४४ ॥

किञ्च–

स्मार्त्तं धर्मं न निन्देत्तु आचारपथदर्शकम् ॥ ४५ ॥

तदाचाररतानां न बुद्धिभेदं कुर्यादित्यर्थः ।

ब्रह्मादिदेवता याश्च मातरश्चुम्बको गिरिः ।
वीराश्चैव भगिन्यश्च गावो भूतगणास्तथा ॥ ४६ ॥

ब्रह्मादीन्युल्लङ्घनीयान्यपि कारणानि, मातरो लौकिकाचारतो ब्राह्म्याद्याः, चुम्बति वक्त्रपारम्पर्येण शिष्यं प्रबोधयति रहस्यार्थे यः स गुरुः, गिरिरिव गिरिः मन्त्राराधनादावविचलः साधकः, वीरा रहस्यचर्यानिष्ठाः, भगिन्यो मातृभक्ता योगिन्यः, गावः पशुशास्त्रप्रतिपादितपवित्रभावाः, भूतानि पिशाचापस्मारादीनि, गणाः प्रमथाः, एतान्सर्वान्न निन्देदिति सम्बन्धः ॥ ४६ ॥

किञ्च–

देवद्रव्यं न हिंस्यात्तु सिद्धान्ते यद्व्यवस्थितम् ।

सिद्धान्ते निश्चये यद्व्यवस्थितं तद्देवार्थमेवेदं द्रव्यमिति तन्न हिंस्यात् ।

किञ्च–

गुरोरन्नं न भुञ्जीत अदत्तं परमेश्वरि ॥ ४७ ॥

गुरुणा यन्न प्रसादीकृतं तत्तदीयमन्नमपि नाश्नीयात् ॥ ४७ ॥

मद्यं मांसं तथा मत्स्यानन्यानि च वरानने ।
साचारांश्च निराचारॉँल्लिङ्गिनो न जुगुप्सयेत् ॥ ४८ ॥

अन्यानीति वीरद्रव्याणि, निराचारानिति तद्रूपेण निह्नुत-तत्स्वरूपाणां सिद्धानामपि भावाद् न जुगुप्सीत ॥ ४८ ॥

चरुकं प्राशयेन्नित्यं

स्वेष्टदेवतायै दत्तम् ।

गुरून्सम्पूजयेत् सदा ।

अन्यथा नित्यार्चाधिकाराभावात् ।

उपस्करान्महादेवि पादेन तु न संस्पृशेत् ॥ ४९ ॥

उपस्करान् दृषदुलूखलमुसलादीनि गृहोपकरणादीनि, तेषां मतङ्गशास्त्रेषु नवयागविधौ देवतासङ्केतस्थानत्वेनाम्नातत्वात् ॥ ४९ ॥

संहितां चिन्तयेन्नित्यं

संहितां शैवं शास्त्रम् ।

[1]भक्तानां श्रावयेत्सदा ।

गुरुस्तदनुज्ञातोऽन्योऽपि वा, अतः प्राधान्येनायं गुरोरेव समयः ।

आह्निकं न विलुम्पेत्तु सन्ध्याकर्म वरानने ॥ ५० ॥

अग्ह्निकं पूजादिनित्यकर्म, सन्ध्यां सन्ध्याकालसंपाद्यां मन्त्रो-पासाम् ॥ ५० ॥

अदीक्षितानां पुरतो नोच्चरेच्छास्त्रपद्धतिम् ।

शास्त्रपद्धतिं पारमेशशास्त्रप्रक्रियाम् । साधकविषयमाह–

त्रिकालं पूजयेद्देवं जपध्यानरतः सदा ॥ ५१ ॥

प्रातर्मध्याह्ने सायं च ॥ ५१ ॥

तदेतदन्यथायोगं पुत्रकादिः–

समयान्पालयेन्नित्यमुभयार्थफलेप्सया ।

उभयार्थमैहिकमामुष्मिकं च फलं भोगो मोक्षश्च ॥ ५१ ॥

---

1. ख. पु. भक्त्या तामाश्रयेदिति पाठः ।

तदित्थं समयश्रवणान्तां क्रियादीक्षामुक्त्वा, ज्ञानदीक्षां निरूपयितुमाह–

अतो विज्ञानदीक्षां तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ५२ ॥
अध्यात्मगतिचारेण केवलेन विशोधिकाम् ।

अनुपूर्वशो वक्ष्यमाणोद्घातक्रमेण । अध्यात्मात्मनि गत्या ज्ञानेन यश्चारः सौषुम्नमार्गारोहः, तेन । केवलेन होत्रादिहीनेन । तत्र–

शिष्यात्मानं गृहीत्वा तमात्मप्राणे नियोजयेत् ॥ ५३ ॥
अभिमानं तथोच्चार्य कुर्याद्वै पूर्ववत्तदा ।

अभिमानम्–

'अहमेव परो हंसः............................ ।' (४।३९५)

इत्युक्तरूपम् ॥ ५३ ॥

एतत्सर्वं पूर्वोक्तमनूद्य, विशेषमाह–

उद्घातैश्च ततोऽध्वानं शिष्यस्य तु विशोधयेत् ॥ ५४ ॥
ततः समुच्चरंस्तत्त्वं पृथिव्याद्यं तु सुव्रते ।

तत्त्वं निष्कलस्वरूपं पूर्वोक्तमुद्राबन्धयुक्त्या सम्यगुच्चरन् पृथिव्याद्यमध्वानं भावनया विन्यस्तं विशोधयेत् ॥ ५४ ॥

कथमित्याह–

भिन्नाभिन्नस्वरूपेण एकैकं तु यथाक्रमम् ॥ ५५ ॥
सस्वरं ह्यक्षरोच्चारं देवताभिः समन्वितम् ।

मन्त्रकलाव्याप्त्या भिन्नेनाविकल्पविमर्शैक्याच्च अभिन्नेन स्वरूपेणोपलक्षितम्, तत एव देवताभिर्ब्राह्म्याद्याभिः सम्यगभेद-व्याप्त्यान्वितम्, एकैकमकारोकारमकारादिरूपमक्षरम्, सस्वरमित्यान्त-रोच्चारवत्पश्यन्तीविमर्शप्रधानम्, अत एव चाक्षरोच्चारमविचलित-मन्त्रध्वनिरूपं कुर्वन्निति शेषः ॥ ५५ ॥

तदत्र–

'आब्रह्मरन्ध्रं भ्रूमध्यात्सन्ति पञ्च धरादयः।

ग्रन्थयः कारणैः सार्धं तान्भित्त्वा प्राप्यते शिवः ॥'

इत्याम्नायान्तरोक्तस्थित्या भ्रूमध्यादिपदावस्थितसुसूक्ष्मपृथिव्यादिग्रन्थिपञ्चकभेदमुद्घातयुक्त्या आदिशति देवः–

बिन्दुना शक्तिसंयोगादुद्घातः प्रथमः स्मृतः ॥ ५६ ॥

देवतात्रयनिर्मुक्तः

पूर्ववच्छिष्यचैतन्यं स्वप्राणे लीनं कृत्वा, पूर्वोक्तकरणबन्धपुरःसरं हृदयान्मध्यशक्तिप्रसरयुक्त्याकृतकविमर्शसारं मन्त्रमुच्चरन्, मान्त्रविमर्शप्रधानायास्तस्याः शक्तेर्बिन्दुना संयोगादिति भ्रूमध्ये वज्रलाञ्छितपीतवर्णचतुरस्रपार्थिवमण्डलमध्यध्यातबिन्दुतेजसा सम्यगिति ऊर्ध्वोच्चारक्रमेण योगात् तदनुभवात् प्रथमोऽयमुद्घातो ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यदेवतात्रयेण निर्मुक्त; ईश्वराख्यमन्त्रदेवतासमापत्त्यात्मा पञ्चगुणपृथ्वीतत्त्वगतगन्धाख्यमुख्यगुणसंशोधनरूप इत्यर्थः।

रसाख्यगुणशुद्ध्यर्थं द्वितीयमाह–

चतुर्थान्तसमन्वितः।

उद्घातः स तु देवेशि द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ ५७ ॥

चतुर्थस्य बिन्दुस्थानस्यान्तोऽर्धचन्द्रस्तेन प्राग्वत्सम्यगन्वितः, तदनुभवावेशरूप इत्यर्थः।

रूपगुणशुद्ध्यर्थं तृतीयमाह–

हंसाक्षरसमुच्चारः सुदीर्घो बिन्दुसंयुतः।

अर्धचन्द्रान्निरोधिन्यामुद्घातस्तु तृतीयकः ॥ ५८ ॥

हंसपथस्य हंसरूपस्य चाक्षरस्य निष्कलमन्त्रस्य सम्यगिति पूर्वोक्तयुक्त्या उच्चारः, सुदीर्घः–

'ह्रस्वं दीर्घं प्लुतं सूक्ष्मम्.........................।' (६।४)

इति भाविनीत्या मकारान्ते प्लुतः, ततोऽपि प्रथमोद्घातावधिना बिन्दुना सूक्ष्मरूपेण सम्यग्युतस्तद्विश्रान्तः, तथार्धचन्द्राद् द्वितीयोद्घात-

विश्रान्त्यवधेर्निरोधिकास्थानान्तं प्रसरंस्तृतीय इति पार्थिवरूपगुण-शुद्धिकृदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

स्पर्शगुणशुद्ध्यर्थमाह–

भिन्नोद्घातो यदा देवि नादान्तस्तु तदा भवेत् ।
उद्घातः स तु देवेशि चतुर्थः परिकीर्तितः ॥ ५९ ॥

भिन्ना उद्घाता इति प्रोक्तानि त्रीण्युद्घातस्थानानि येन मन्त्रोच्चारेण स पुनर्यदा नादान्तो नादानुभवविश्रान्तो भवति, तदा स चतुर्थगुणशुद्ध्यर्थ उद्घात उक्तः । तदाशब्दो भवेच्छब्दानन्तरं योज्यते ॥ ५९ ॥

शब्दगुणशुद्ध्यर्थं पञ्चममाह–

स एव चाक्षरोच्चारो व्यापिन्यन्ते व्यवस्थितः ।
उद्घातः स तु देवेशि पञ्चमः परिकीर्तितः ॥ ६० ॥

स चैवेति नैष्कलः । व्यापिन्यन्ते इति तद्विश्रान्तिरूढः । पञ्चम इति पञ्चमस्य शब्दगुणस्य शुद्ध्यर्थम् ॥ ६० ॥

तदित्थम्–

पञ्चोद्घातांस्ततो दत्त्वा पृथिवीं शोधयेद्बुधः ।

तत इति यतः पञ्चगुणा पृथ्वी, बुध इति ज्ञानी, अत्र पञ्चस्वपि उद्घातेषु बिन्दुस्थाने पार्थिवीं धारणां प्रत्येकं धृत्वा, उद्घातानुसारं बिन्द्वर्धचन्द्रनिरोधिनादव्यापिन्यन्तेषु विश्रान्तीः कुर्वन्, शिष्यात्मनो गन्धादिशब्दान्ते गुणपञ्चके भोग्यभोक्तृभावं शोधयेत् ।

इत्थं च व्यापिन्यन्ताश्रयणेऽपि सूक्ष्मव्याप्त्या पार्थिवतत्त्वभोगस्थानं बिन्दुधामैव[1] शुद्धं भवतीत्याह–

अकारोकारमकारान्तमेवं शुद्ध्यति नान्यथा ॥ ६१ ॥

अकारोकारमकाराणामन्तं बिन्दुस्थानम्, एवमिति व्यापिन्यन्तानु-प्रवेशात्मकोद्घातपञ्चकात् शब्दान्तगुणपञ्चकसंशुद्धियुक्त्या पृथ्वीतत्त्व-

1. ख. पु. बिन्दुनामैवेति पाठः ।

शोधनादित्यर्थः । नान्यथेति हुतिदीक्षायामेव तत्त्वशुद्धिर्भवतीति भेदवादिवन्नास्यां ज्ञानदीक्षायां संशयितव्यं हुतिदीक्षायामपि ज्ञानस्यैव प्राधान्यादिति निर्णीतत्वात् । उक्तं च श्रीमतङ्गपारमेश्वरेऽपि–

'यस्य ज्ञानान्न सम्प्राप्तिः क्रिया तस्य विधीयते ।' इति ॥ ६१ ॥

तदित्थम्–

शुद्धेऽथ पार्थिवे तत्त्वे चिन्तितव्यं तु योगिभिः ।

जलीभूतं तदेवैतदात्मना सह योगतः ॥ ६२ ॥

अथशब्दः क्रमं सूचयति–स च शुद्धतत्त्वाच्छिष्यचैतन्यस्योद्धरणम्, ततस्तत्स्थीकरणम्, तत आत्मप्राणे योजनं मन्त्रप्राणशिष्यात्मस्वात्मनां सामरस्यभावनमित्यादिरूपः । तदेवेति पार्थिवं तत्त्वम्, जलीभूतमित्युक्त्या शुद्धाशुद्धतत्त्वानुसंधानमुक्तम्, योगिभिर्योगत इत्यनेनायोगिनोऽत्र नाधिकारो जातुचिदिति दर्शितम् । एतदात्मना सहेति शिष्यात्मानमपि जलतत्त्वभोगाय तदेकात्मतामिव प्राप्तं चिन्तयेत् । अत्र चावसरे अर्धचन्द्रस्थाने पद्मलाञ्छितसितवर्णार्धचन्द्रमण्डलमध्यगतजलबिन्दुरूपां जलतत्त्वधारणां बध्नीयादित्याम्नायः ।

अथ पार्थिवे तत्त्वे शिष्यात्मनि च यथोक्तभावनया–

जलीभूते पुनर्मन्त्री तदेव चतुरुच्चरेत् ।

बिन्द्वन्तं धारणायुक्तं

तदेवेति निष्कलस्वरूपम्, मन्त्रीति लब्धसामरस्यः, बिन्द्वन्तमर्धचन्द्रस्थानम्, धारणा व्याख्याता । चतुरिति पूर्वोक्तयुक्त्यार्धचन्द्रनिरोधिनादव्यापिनीपदेषु क्रमेण विश्रान्तिरूपांश्चतुरुद्घातान् दद्यादित्यर्थः । पुनरुच्चरेदिति पाठे **चतुष्टयसंख्यार्थाद्योज्या** ॥ ६३ ॥

तदित्थं जलतत्त्वं संशोध्य, पूर्वोक्तं सामरस्यान्तं क्रमं श्रित्वा, तज्जलतत्त्वात्–

शिष्यादात्मनि चिन्तयेत् ॥ ६३ ॥

अतश्च–

शोधिते तोयसंघाते तेजोभूतं विचिन्तयेत् ।

अर्थात्तदेव तोयं शिष्यात्मना सहेत्यादि प्राग्वत् ।

अत्र च **निरोधिकास्थाने** शक्तिलाञ्छितरक्तवर्णत्रिकोण-मण्डलादिरूपां तेजस्तत्त्वधारणां बद्ध्वा निरोधिनादव्यापिनीस्थानेषु मान्त्रविश्रान्तिरूपाः—

तेजोद्घातास्त्रयस्तेषु निरोध्यन्तमवस्थिताः ॥ ६४ ॥

तेजोद्घाता इत्यैशः पाठः । निरोध्यन्तं कृत्वा तत्र तेजोधारणां बद्ध्वा इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

तदेवं त्रिभिरुद्घातैः त्रिगुणे तेजसि पूर्ववदन्तर्भूतितराध्वपञ्चके शुद्धे—

नास्ति तेजस्ततो वायुरुद्घातद्वयशोधितः ।

पूर्ववत्तत्स्थात्मस्थत्वादि कृत्वा, तेजः शान्तं विभाव्य, नादस्थाने षट्कोणबिन्दुलाञ्छितनीलवर्णमण्डलादिरूपां वायुधारणां बद्ध्वा, नादव्यापिनीस्थानयोर्मान्त्रविश्रान्त्यात्मनोद्घातद्वयेन वायुतत्त्वं शिष्यात्मनो भोगस्थानं शोधयेत् ।

अथ—

आकाशे लीयमानं तमुद्घातेन तु चिन्तयेत् ॥ ६५ ॥

तं वायुम् ॥ ६५ ॥

एतद्व्यनक्ति—

नष्टे वायौ ततः शून्यमुद्घातैकेन योजयेत् ।

नष्ट इति आकाशशेषीभूतत्वात् शिष्यात्मनो बन्धकत्वाच्चलिते, तत इति सुसूक्ष्मतममाकाशतत्त्वमन्तर्भूतितराध्वपञ्चकमुद्घातैकेनेति आकाशस्यैकगुणत्वात् ।

यच्चैतत्सुसूक्ष्मतमं शून्यम्—

व्यापिनी सा तु विज्ञेया पञ्चमान्ते व्यवस्थिता ॥ ६६ ॥

पञ्चमे व्योमतत्त्वात्मन्यन्ते व्यवस्थिता, तेनात्रान्तःशून्यसुसूक्ष्मशब्द[1]शक्तिलाञ्छितपरिवर्तुलमण्डलाकारां व्योमधारणां बद्ध्वा, मन्त्रोच्चारणाभिज्ञो गुरुः शिष्यात्मना सहात्रैव विश्राम्यन् परतेजोमयतामनुसन्दध्यात् ॥ ६६ ॥

एवं चात्र ज्ञानदीक्षामाहात्म्येन चरितार्थतया पुनर्भोगप्रदत्वाभावेन अबन्धकत्वात्सर्वैव भोग्यभूः शिष्यस्य शोधिता भवति, यतः चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियाख्यशक्तिपञ्चकसामरस्यसतत्त्वः श्रीस्वच्छन्दभट्टारकः चिदादिशक्तिप्रधानशिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्याख्यतत्त्वपञ्चकात्मतामुट्टङ्कितामपि व्यापिन्यादिबिन्द्वन्तग्रन्थिपञ्चकस्वरूपगोपनात्मकमहामायाशक्त्याच्छादयन्, मायादिक्षित्यन्तां क्रमात्क्रममधिकाधिकसंकोचां तत्त्वत्रिंशतं षड्भिः पञ्चकप्रघट्टकैरन्योन्यं शक्तिव्यक्त्यात्मकव्याप्यव्यापकभावभाग्भिरासूत्रितवान् संकुचितप्रमातृभूमिकायामिति । तदनुग्रहप्राप्ततत्स्वरूपेण योगिना गुरुणा शिष्यात्मनैकीभूय यथोक्तोद्घातव्याप्तियुक्त्या शिष्यचैतन्यस्य समग्रां भोगभूमिं विलाप्य, ज्ञानदीक्षया चिदादिशक्तिपञ्चात्मकत्वमेवापादयितव्यम् । अत एव पञ्चत्रिंशत्तत्त्वव्याप्तिसारसुसूक्ष्मपृथिव्यादीनि इत्थं संशोध्यापि तत्संस्कारमयं समनापदमपि शोधयितुमाह–

समनायां ततो ह्यात्मा

सुसूक्ष्मतमतत्त्वप्रपञ्चमननमात्ररूपायां समनाशक्तौ गुरुणा शिष्यात्मा तावन्मात्रभेदसंस्कारनिवृत्त्यर्थं योज्य इत्यर्थः । एवं च–

तत्त्वव्यापी स उच्यते ।

अशेषतत्त्वप्रथमासूत्रणरूपं यत्समनाख्यं तत्त्वं तद्व्यापक इत्यर्थः । इयति च संस्कारपर्यन्ते तत्त्वजाते संशुद्धे शुद्धात्मतामाप्नोतीत्याह–

आत्मव्यापी ततश्चोर्ध्वे

भवतीति शेषः ।

---

1. क. पु. शब्दलाञ्छितेति पाठः ।

एवमासादितपरशुद्धात्मस्वरूपोऽपि शिष्यात्मा ततोऽपि परां चिदादिशक्त्यभेदसारां परभैरवरूपतां समनन्तरवक्ष्यमाणयोजनिका-क्रमेणैतीत्याह–

सर्वव्यापी ततः पुनः ॥ ६७ ॥

भवतीति शेषः ॥ ६७ ॥

अत्र योजनिकामासूत्रयितुमेकोद्‌घातरूपां युक्तिमाह–

तत्त्वान्तसंस्थितो ह्यात्मा[1] उद्‌घातैकेन योगवित् ।
योजयेत्परमे तत्त्वे उन्मनातीतसर्वगे ॥ ६८ ॥

तत्त्वानामन्तः समनाया ऊर्ध्वं पदम् । उन्मनातीत इति तदनुभवानुप्रवेशेन शक्तिमत्स्वरूपासादनम् ॥ ६८ ॥

योजयेदित्युक्तिं स्फुटयति–

योजनां तु परे तत्त्वे शृणु देवि वदाम्यहम् ।

अनयोक्त्यास्यार्थस्यावधान[2]गम्यत्वं दर्शयति–

मन्त्रमुच्चारयेद्देवि ह्रस्वं दीर्घं प्लुतं परम् ॥ ६९ ॥
परापरविभागेन यावत्तत्त्वं परं गतम् ।

ह्रस्वं दीर्घं प्लुतं सूक्ष्ममतिसूक्ष्ममिति समनन्तरमेव पञ्चप्रणवाधिकारे अकारोकारमकारबिन्दुनाद[3]मात्राणां प्रत्येकं प्रणवैकदेशभूतानामपि–

'प्रदेशोऽपि ब्रह्मणः सार्वरूप्यमनतिक्रान्तः' ।

इति स्थित्या प्रणवत्वमिति वक्ष्यति, ततो ह्रस्वं मन्त्रमुच्चारयेदित्यादि सामानाधिकरण्यं युक्तमेव । परापरविभागेनेति सूक्ष्मातिसूक्ष्म-भेदेनेत्यर्थः । परमुन्मनातीतं गतं प्राप्तम् । तदत्र–

त्रिदेवं बिन्दुसंयुक्तमर्धचन्द्रं निरोधिकाम् ॥ ७० ॥

---

1. ख. ग. पु. संस्थिते ह्यात्मेति पाठः ।
2. क. पु. धाने गम्यत्वमिति व्यस्तः पाठः ।
3. क. पु. नादमन्त्राणामिति पाठः ।

नादं च शक्तिसंयुक्तं व्यापिनीसमनोन्मनाः ।

जानीयादिति शेषः । त्रयाणां ब्रह्मादीनां देवानां समाहारो यत्र अकारोकारमकारात्मनि कलात्रये तत्तथा ॥ ७० ॥

किञ्च–

उन्मनः च परश्चैव सर्वव्यापी शिवोऽव्ययः ॥ ७१ ॥

ज्ञातव्य इति शेषः । यथा चात्र ज्ञानं यादृशं च तत्सर्वं पूर्वमेव वितत्य निर्णीतम् । तदित्थम्–

ज्ञात्वा सर्वमशेषेण विधिमेषां यथाक्रमम् ।

तदा तु योजयेन्मन्त्री अन्यथा नैव योजयेत् ॥ ७२ ॥

सर्वमिति पूर्वोक्तचारप्रमाणादिपरिष्कृतमेषां मान्त्रप्रमेयानां विधिं सम्सम्यगुच्चारणमशेषेण निश्चयनिरूढ्यनुभवैः, अत एव मन्त्री सम्यङ्मन्त्रसतत्त्ववित् ॥ ७२ ॥

तमेव विधिं स्फुटयति–

बिन्दुस्थं त्रितयं शब्दे

मन्त्रप्रमेयानां यन्मकारान्तं त्रितयं तद्बिन्दुस्थं विद्वदनुभवात्मतामापादितं सत् शब्दे नादात्मनि कुर्यात् तन्मयत्वमापादयेत् । यस्मात्–

चतुर्थो बिन्दुरेव हि ।

तस्मात् तद्विश्रान्तिपुरःसरमेव नादविश्रान्तं मकारान्तं त्रयं कुर्यात् । तदेतत्त्रयम्–

ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः

वाच्यभेदात् । एतच्च–

त्रिमात्रं वर्ण उच्यते ॥ ७३ ॥

मात्रात्रयमेतदुच्चारणक्रियात्मकतया, वर्ण इत्यक्षररूपतया स्थूलमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

चतुर्थस्तु–

ईश्वरो बिन्दुदेवस्तु

तत्परामर्शमय इत्यर्थः। तदित्थं मन्त्रोच्चारं यः करोति–

कण्ठे शब्दः प्रवर्तते।

तस्य हृदयादुच्चरन्नादकलात्मकमन्त्रसतत्त्वरूपः शब्दः कण्ठे प्रकर्षेण वर्तते, ततः प्रभृति पञ्चप्रणवाधिकारवक्ष्यमाणनीत्या उच्चार्यतामासादयतीत्यर्थः।

स च–

तत्र शब्दः क्रियान्तस्थः

उच्चारणक्रियान्तर्गतः पश्यन्त्यात्मकशब्दरूपो न तु मध्यावैखरीव्यङ्ग्य इत्यर्थः।

अत एवासौ–

क्रियाशक्तिरिति स्मृता ॥ ७४ ॥

तदित्थमुच्चारणप्रयत्नगतः–

स शब्दस्तालुके देवि ईरितः संप्रवर्तते।

तस्य

ततोऽपि–

किञ्चिद्गतः शब्दो नासिकान्ते प्रवर्तते ॥ ७५ ॥

नासिकान्तो भ्रूमध्यम्। तदेतावत्पर्यन्ता मान्त्री क्रियाशक्तिव्याप्तिः ॥ ७५ ॥

अथ–

ज्ञानशक्तिस्तु विज्ञेया यत्नतः परमेश्वरि।
मूर्धस्थानगतः शब्दो ललाटान्तमवस्थितः ॥ ७६ ॥

यदा स एव शब्दो योगिनः पूर्वोक्ताद् नासापुटादिप्रयोगरूपाद्यत्नान्मूर्धस्थानतोऽर्धचन्द्रादिस्थानान्युक्तोद्घातयुक्त्या रोहँल्ललाटान्तमवस्थितो भवति, तदा सूक्ष्मरूपतोपसंहारादनुभवप्रकर्षमापन्नो ज्ञानरूपतामेतीत्यर्थः।

तदित्थं बिन्द्वादिरूपतामासाद्याकारोकारमकारात्मा–

वर्णः शब्दगतः

शब्दं नादात्मतां गतस्तद्रूपतामाप्तः। तथाभूतश्च–

तेषामुद्घातः स तु कीर्तितः।

तेषामिति बिन्द्वन्तानाम्, स एव नादकलानुभवात्मा शब्दः पञ्चादिभेदेन भिन्न उद्घातः पूर्वमुक्तो न त्वन्यः कश्चित्। एवमियतीं भूमिं मान्त्रीमाश्रित्यापि–

तत्रस्था विनिवर्तन्ते

ये ऊर्ध्वां शक्त्यादिसोपानमालिकामनारुह्य तत्रैव संतुष्यन्ति, ते–

शिवज्ञानविवर्जिताः ॥ ७७ ॥

नादतुष्टाः परमानन्दमयशिवज्ञप्तिसाधकतमां मान्त्रीमिच्छाशक्तिमेव नाविशन्ति कुतस्तु शिवम्, अत उत्तरोत्तरपदारोहे यत्नः कार्य इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अथात्रैव बिन्द्वादिपदेषु सूक्ष्मतमानुभवगम्यं भाविनमेवान्तरं प्रविभागं दर्शयितुमाह–

पञ्चधावस्थितो बिन्दुरर्धचन्द्रो निरोधिका।

भुवनाध्वनि बिन्द्वावरणस्य निरूपणावसरे वक्ष्यति–

'निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैव च।
परिवारः स्मृतस्तस्य शान्त्यतीतस्य सुव्रते ॥
तस्य वामदिशो भागे शान्त्यतीता व्यवस्थिता'। इति। (१०।१२१६)

तथा–

'ज्योत्स्ना ज्योत्स्नावती कान्तिः सुप्रभा विमला शिवा।
अर्धचन्द्रे स्मृता ह्येता निरोध्यंशे तु सुव्रते ॥
रुन्धनी रोधनी रौद्री ज्ञानबोधा तमोपहा।' इति। (१०।१२१९)

एवमेषां पञ्चधावस्थितत्वम्।

अथ–

तस्यातीतो भवेन्नादः

तस्येति निरोध्यनुभवपर्यन्तव्याप्तिकबिन्दुदेवस्य, तं बिन्दुदेवमतीतः सन् स वर्णो नादो भवति नादामर्शरूपतामेति, तमिति वक्तव्ये

तस्येत्युक्तिः बिन्दोरेवेयं नादरूपतापत्तिरेवमुत्तरत्रापि पूर्वपूर्वावस्थैव उत्तरोत्तरं प्रकर्षमेतीत्याशयेन षष्ठी योज्या । एतदनुभवे युक्तिमाह–

अवच्छिन्नस्त्वसौ भवेत् ॥ ७८ ॥

ईषत्प्रसारिते वक्त्रे

पूर्वोक्तदिव्यकरणबन्धेनावच्छिन्नतामेतीत्यर्थः । एष च–

देवदेवः सदाशिवः ।

देवस्य द्योतनसतत्त्वस्य बिन्दोरपि, देवः सातिशयदीप्तः प्रभुश्च । एष च नादरूपः–

चतुर्विधो भवेच्छब्दो यः सुवेगवहः स्मृतः ॥ ७९ ॥

नादावरणे वक्ष्यति–

'इन्दिका दीपिका चैव रोधिका मोचिका तथा ।' इति । (१०।१२२३)

एताभिः शक्तिभिरस्य चतुर्विधत्वम् ।

ननु च–

'ऊर्ध्वगा तु समाख्याता कला त्वासां तु पञ्चमी ।' (१०।१२२४)

इति भविष्यति, तत्कथमस्य चातुर्विध्यम्, सत्यं तस्यास्तु न शब्दव्याप्तिरित्याह–

पञ्चमो न वहेच्छब्दः

यः पञ्चमः प्रकारो नासौ शब्दरूपतया वहतीत्यर्थः ।

कथं तर्हि भवतीत्याह–

ऊर्ध्वगामिन्यसौ स्मृता ।

नादोर्ध्वगतेच्छाव्याप्त्यवस्थितो[1] यः शक्तेः संस्पर्शस्तदभिन्नत एव नादान्तोऽव्यक्तध्वनिरिति चोच्यत इत्यर्थः । अथ–

तस्यातीता भवेच्छक्तिः

तमपि नादयतीत्यर्थः । सा च–

पञ्चधा तु व्यवस्थिता ॥ ८० ॥

1. ख. ग. पु. व्याप्त्यवस्थितायाः शक्तेः संस्पर्शात्तदभिन्नत इति पाठः ।

तद्वक्ष्यति–

'ऊर्ध्वे तु संस्थिता शक्तिः सुषुप्तभुजगाकृतिः ।'

इत्युपक्रम्य–

सूक्ष्मा चैव सुसूक्ष्मा च तथा चैवामृतामिता ।

व्यापिनी.................................. ॥ (१०।१२३९)

इति ॥ ८० ॥

अत्र शब्दव्याप्तेः क्षीणत्वात् कीदृगनुभव इत्याह–

स्पर्शस्तत्र भवेद्देवि

ह्लादात्मेति शेषः । किञ्च–

आत्मवित्तत्र पूर्ववत् ।

तत्र शक्तिपदे य आत्मवित् शक्त्यनुभवतुष्टः स पूर्ववदिति शिवपदं प्राप्नोतीति यावत् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।

अथातः–

व्यापिनी परतश्चैव पञ्चधा तु व्यवस्थिता ॥ ८१ ॥

सोऽपि स्पृशन्नूर्ध्वपदमारुरुक्षुर्योगिनो व्याप्तिमयान् व्यापिनीरूपो भवति । तत्र च–

'व्यापिनी व्योमरूपा चानन्तानाथाप्यनाश्रिता ।' (१०।१२५०)

इति वक्ष्यमाणसूक्ष्मतमशक्तिपञ्चकानुभवोऽस्ति ॥ ८१ ॥

अत्र च–

बालाग्रमाश्रितं स्पर्शं कदाचिद्वेति वा न वा ।

कदाचिदिति तत्पदारोहावसरे त्वशेषस्पर्शं वेत्ति, न वेति तदारोहप्रकर्षे व्याप्तिमात्रमेवानुभवति, न तु पृथक्स्पर्शमित्यर्थः ।

तदित्थम्–

व्यापिनी सा समुद्दिष्टा न ज्ञानं परमेश्वरि ॥ ८२ ॥

यदेतत्स्पर्शं वेत्ति न वेत्युक्तं सा व्यापिनीत्युपसंहृतं न ज्ञानमिति, नैषा ज्ञानशक्तिरपि तु इच्छाशक्तिरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

अथ–

तस्यापि समनातीता

तदपि व्यापिनीज्ञानमतिक्रम्य स्थितेत्यर्थः ।

'समनं क्रमविज्ञानमुन्मनं युगपत्................. ।'

इत्युक्तत्वादुन्मनानुभवं प्रविविक्षुः–

मनस्तत्र न कारयेत् ।

न तत्रैव तुष्येदित्यर्थः। तदियतीयमिच्छाशक्तिव्याप्तिर्मान्त्रीत्यवसेयम्।

समनायां भावाभावात्मनो विश्वस्य भेदस्यासूत्रणाद् हेयत्वमस्ति इति तामतिक्रम्य–

उन्मनापदमारोहन्

मध्ये केवलात्मतामनुभवतीत्याह–

शुद्धात्मा तु ततो भवेत् ॥ ८३ ॥

तदित्थं शुद्धचैतन्यस्वरूपसामरस्यापन्नम्–

शिष्यात्मानं गुरुवर उन्मन्यन्ते नियोजयेत् ।

उन्मन्यामन्ते चेति समासः, स्वातन्त्र्यशक्तिसामरस्यात्मनि स्वतन्त्र-भट्टारकसंवेदने विश्रमयेत् तत्समावेशाभिज्ञ इत्यर्थः ।

एवं च–

तत्र युक्तः परे शान्ते महाशान्तिमवाप्नुयात् ॥ ८४ ॥

युक्त एकत्वं प्राप्तः । समस्तस्य भेदकलङ्कस्य गलनात् परं शान्तत्वम् ।

तदित्थम्–

गुरुपारम्परायातः सम्प्रदायः प्रकाशितः ।

परम्परैव पारम्परम्, गुरूणां शक्तिसदाशिवश्रीकण्ठादीनां पारम्परेणायातो रहस्यानुभवसंचारक्रमेण मया विदितः, सम्यक् दीक्षणादिपूर्वं शक्तिपातभाजां प्रदीयत इति सम्प्रदायः, प्रकाशितः, तवापि संक्रमणयुक्तिपूर्वं मया कथित इत्यर्थः । तदेवं गुरुतो लब्धोऽपि सम्प्रदायो यथारूढिमापन्नो गुर्वन्तरैः शिष्याणां सम्पाद्यते ।

तत्र–

योजने तु परे तत्त्वे उपायः कथितस्तव ॥ ८५ ॥

'ज्ञात्वा चारप्रमाणं तु प्राणसंचारमेव तु ।' (२३१)

इत्यादिना चतुर्थपटल एवेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

तदित्थं सर्वोत्तममिमं सम्प्रदायम्–

एवं ज्ञात्वा वरारोहे सर्वकर्माणि कारयेत् ।

सर्वासु व्यवहारदशासु परिमाणमाहात्म्य[1] एव तिष्ठेदिति यावत् । आचार्यसाधकादींश्च स्वोचितेषु कर्मसु एतज्ज्ञानपूर्वकमेव प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । वरारोह इति प्राग्वत् ।

एवं तत्त्वदीक्षाप्रसङ्गोक्तेयं ज्ञानदीक्षा अन्याध्वदीक्षास्वपि कर्तव्या इति भङ्ग्या शिक्षां ददाति–

तत्त्वाध्वानं कलाध्वानं भुवनाध्वानमेव च ॥ ८६ ॥

वर्णमन्त्रपदाध्वानं कृत्वैवं शुध्यति प्रिये ।

यथान्तर्भावितापराध्वपञ्चकं तत्त्वाध्वानमेवं कृत्वा इत्युद्घातपूर्वं परे तत्त्वे योजयित्वा शुद्ध्यति परभैरवतामाप्नोति गुरुः शिष्यात्मना सह तथान्यमपि अध्वानमेवमेव कृत्वा शुद्ध्यतीत्यर्थः ।

उपसंहरति–

एषा वै धारणादीक्षा

विज्ञानदीक्षामित्युपक्रम्यापि प्रोक्तधारणाक्रमेण **क्रियमाणत्वाद्** धारणादीक्षा–इत्युपसंहारेऽपि न दोषः ।

नैषा सर्वेण गुरुणा कार्येत्यभिदधद्भाविपटलमपि अवतितारयिषुः पाटलिकीं संगतिं करोति–

कर्तव्या योगिनात्र तु ॥ ८७ ॥

मन्त्रसिद्धेन वा देवि

---

1. ख. ग. पु. परिणाममाहात्म्य एवेति पाठः ।

योगिना परसमावेशाभिज्ञेन, यदि वा अत्र तन्त्रे समनन्तरपटल-वक्ष्यमाणसाधनक्रमेण यो मन्त्रसिद्धस्तेन कर्तव्या द्वयोरपि अत्र सामर्थ्याविशेषात् तदन्यस्य त्वनधिकारात् ।

इत्थमियम्–

कृता वै सुकृता भवेत् ।

सम्यङ्निवृत्तिमासादयत्येव ।

तदेवं चतुर्थपटले कलादीक्षोक्ता अस्मद्दर्शितयुक्त्या एकतत्त्वदीक्षा च, इह तु त्रिपञ्चनवषट्त्रिंशद्भेदाश्चतस्रस्तत्त्वदीक्षाः, पददीक्षा च नवतत्त्वदीक्षावत्, वर्णमन्त्रभुवनदीक्षाश्च तिस्रः कलादीक्षावत्, दशमे च वितता भुवनदीक्षा भविष्यतीत्येता एकादश अध्ववैचित्र्येण दीक्षाः । ज्ञानदीक्षा चोद्घातयुक्त्या द्वादशी इति । एताः सबीजनिर्बीज-सद्योनिर्वाणभेदात् पुत्रकविषये षट्त्रिंशद्भवन्ति । आचार्ये तु सबीजैव द्वादशभेदा । साधके शिवधर्मिलोकधर्मिभेदाद् द्विविधे पूर्ववच्चतु-र्विंशतिभेदा । समयिनि तु अध्वन्यासस्यानुक्तत्वाद् ज्ञानक्रियाभ्यां हृदादिग्रन्थिभेदनतो द्विविधा–इति चतुःसप्ततिरिह संक्षेपतो दीक्षाभेदाः । तत्रापि सकलनिष्कलाघोरेश्वर्याद्यनुष्ठानभेदात् लोकधर्मिसाधकस्य चावान्तरवैचित्र्याद् भौतिकनैष्ठिकाचार्यभेदाच्च बहुप्रकारा भवन्ति । तदत्र दीक्षायामेव प्रत्यवतिष्ठन्ते सौगताः–इह दीक्षया किमात्मनः संस्कारः क्रियते बुद्धेर्वा ? किमात्मग्रहादीनां मलानाम् ? किं वा कर्मणाम् ? आत्मनः आयातशक्तिपातस्य तदितरस्य वा? शक्तिपातोऽ-क्षीणमलस्य अन्यस्य वा ? कश्चात्मनः संस्कारः कर्मनिवृत्तिः सुखदुःखसंविन्निवृत्तिः प्रकृत्यादिविवेकदर्शनं स्वस्वरूपज्ञानमद्वैतदृष्टिर्वा ? बुद्धेरपि कः संस्कारः किमिन्द्रियप्रेरणासामर्थ्यम्, रागादिहान्याधानम्, उन्मूलनं वा ? मलानामपि किं तदैव कार्यप्रसवासामर्थ्यम्, मरणापेक्षं वा संस्कारः ? एवं च कर्मणाम् ? स च किमागमैकप्रमाणको युक्तिसिद्धोऽपि वा ? तत्र शक्तिपातादात्मग्रहादिमलक्षयः, मलक्षयाच्च शक्तिपात इत्यन्योन्याश्रयः । अक्षीणमलस्य शक्तिपाते सर्वस्यासौ

स्यात्, मलक्षयोऽन्यतः कुतश्चिद् यदि तत एव तर्ह्यात्मनः संस्कारो भविष्यतीति किं शक्तिपातहेतुकेन दीक्षाविधानेन ? आत्मनश्च नित्यैकस्वभावस्य कर्मतद्भोगनिवृत्त्यनिवृत्त्योरविशिष्टस्य कः संस्कारः ? वैशिष्ट्ये नित्यताहानिः । कर्मभोगयोः व्यतिरिक्तयोर्नाशे तस्य किं वृत्तम् ? तत्समवायोऽस्य निवृत्त इति चेत् सोऽपि कर्मादिवत् स्वात्मन्येव–इति आत्मनो न भोक्तृत्वकर्तृत्वे नापि तदुपशमात्मा मुक्तिः स्यात् । प्रकृत्यादिविवेकस्वरूपदर्शनपक्षौ प्रागतत्स्वभावतयास्य भेदमानयतः । आत्मदर्शनमात्मीयादिदर्शनस्य तन्मूलानां रागादीनां च हेतुरिति ततोऽस्य बन्ध एव । अद्वैतदृष्टौ अपरस्य कस्यापि अभावात् क्रियाभोगा[बोधा]नुपपत्तौ कर्तृत्वज्ञातृत्वतत्त्वैश्वर्यप्रविलोपो मुक्तात्मनां स्यात् । बुद्धेरक्षप्रेरणासामर्थ्याधाने दीक्षितस्य करणवैकल्यं स्यात् । रागादिदोषाश्च सवासनाका दीक्षितस्य न निवर्तन्ते । बुद्धेरुन्मूलने दीक्षानन्तरं देहपातप्राप्तिः । मलानां तदैवासामर्थ्यसाधने प्रवृत्तिस्त्रुट्येत् । मरणापेक्षमसामर्थ्याधानमिति पलायनमार्गः । मृत्यवसरे च दीक्षितस्यात्मादिग्रहः प्राग्वदेवोपलभ्यते । एवं कर्मस्वपि वाच्यम्, आरब्धकार्यकर्मसंशोधने दीक्षाया न सामर्थ्यमिति चेत्, अन्यत्रापि क आश्वासः । आगमप्रमाणकमेतदिति चेत्, आगमस्य तदर्थे कः प्रतिबन्धः ? मन्त्रप्रतिबन्धाद् यथा बीजमङ्कुरं न सूते, तद्वत् कर्मबीजान्यपि न संसारं सुवते इति । बीजादिसंसिद्धयुक्त्या बीजादिवद् दीक्षितस्य तैलाभ्यङ्गदाहादयोऽपि असामर्थ्याधानहेतवः क्रियन्ताम् । अमूर्तत्वात् कर्मणामभ्यङ्गादयो न सन्तीति तानि दीक्षैव क्षपयति, तथा च घटदीक्षादीक्षितस्य लाघवमपि [1]उपलभ्यत इति चेत्, नामूर्तस्य पापादेर्गुरुत्वाभावात् । तस्मात् क्षणिकत्वादिभावनापूर्विका नैरात्म्यदृष्टिरेव मोक्ष इति ।

1. क. ग. पु. उपलक्ष्यते इति पाठः ।

अत्रोच्यते–इहात्मसंस्कार एव दीक्षा । तथा हि अयमात्मा संकोचाभासतत्त्वापूर्णम्मन्यतात्मनेहाभिलाषशब्दोक्तेनाणवेन मलेन; शुभाशुभवासनात्मना विविधजन्मायुर्भोगदेन कार्मेण, तत्प्रभवेन च कञ्चुकपुर्यष्टकस्थूलभूतात्मनानाजातिकत्रिविधदेहतदाश्रयविचित्रभुवन-भोक्तव्यार्थसार्थप्रतीतिभाजा मायाख्येन मलेन च वलितः । यतः सर्वस्यैव संकुचितोऽभिष्वङ्गादिमयोऽन्तरुल्लेखशताकीर्णः कृशगौरादि-रूपोऽमुत्रेदं जानामीत्यादिप्रतीतिसिद्ध एवायमर्थः । तदीदृशस्यास्यानन्त-जन्मसहस्राभ्यस्तेदृगवसानस्यापि आकस्मिकगुरुयियासाभक्त्यादि-वशोन्नीतशक्तिपातानुसारनिर्वर्त्यमानया दीक्षया–

'दीयते ज्ञानसद्भावः क्षीयते पशुवासना ।
दानक्षपणसंयुक्ता दीक्षा तेनेह कीर्तिता ॥'

इत्याम्नायनिरूपितस्थित्या आणवादिपाशप्रशमनशिवत्वाभिव्यक्ति-योग्यतात्मा[1] संस्कारः क्रियते । पाशानां च प्रशमनमचिन्त्य-मन्त्रशक्तिवशाद् बीजानामिव पुनःप्ररोहाधानासामर्थ्यम् ।

यत्तु–

'नालं बीजादिसंसिद्धौ विधिः पुंसामजन्मने ।
तैलाभ्यङ्गाग्निदाहादावपि मुक्तिप्रसङ्गतः ॥'

इत्युक्तं तैः, तत्तेषामेव उपहास्यतामाविष्करोति–यतः स्थावरजङ्गम-कृत्रिमाद्यात्मनो विषस्य स्वकार्यकरणशक्तिप्रशमनं बीजवद्यन्मन्त्रैः क्रियते तत्रापि एतद्वक्तुं प्राप्तम् । अथ तैलाभ्यङ्गादेः बीज एव शक्तिनिरोधकृत्त्वं न तु विशेषकृत्त्वम्, मन्त्राणां तु तत्रापीत्युच्यते, तर्हि अचिन्त्यप्रभावत्वात् तेषां पाशप्रशमनेऽपि सामर्थ्यं किं न सह्यते ।

अथ दोषाः सबीजसन्ताना दीक्षितेऽपि अनिवारिता दृश्यन्त इति किमस्य मन्त्रैः कृतमित्युच्यते । तदत्रापि उच्यते प्रोक्तपाशशक्ति-प्रतिबन्धनं मन्त्रैः क्रियते, अस्य न तु रागद्वेषादिप्रशमनम् । यथा हि

---

1. क. पु. **योग्यतात्मनः** संस्कार इति पाठः ।

विरूपस्य वैरूप्यमनिवर्त्यापि लोकोत्तररमणीवशीकरणं मन्त्रैः क्रियते, तद्वद्देहारम्भिकर्माशोधनाद् वर्तमानदेहे रागाद्यनिवृत्तावपि भाविप्ररोह-प्रतिरोधनं पाशानां कुर्वतां मन्त्राणां किमायातम् । तीव्रतमशक्तिपात-पूतानां च दीक्षानन्तरं रागद्वेषादिप्रशमः शतशोऽपि दृश्यते । सद्योनिर्वाणदीक्षायां च त्रैकालिकपाशशोधनात् तदैव देहादिविगलनं शिवत्वाभिव्यक्तिश्च भवत्येव । शिवत्वाभिव्यक्तावत्र किं प्रमाणमिति चेत्, मन्त्रप्रभावसम्पादिततात्कालिकदेहदर्शनप्रशमनोद्भूतमनुमानं यथा च [1]शान्त्याप्यायवशीकारदाहोच्चाटनशोषणमारणादि मन्त्रसामर्थ्याद्भव-त्येव तथा दीक्षाफलमपि भवत्येव इति चेतसि निवेश्यताम् । तत्कालमेव दीक्षातः शिवत्वाभिव्यक्तिः किं न भवतीति चेत्, प्रकृष्टज्ञानशालिभिः क्रियमाणायां सहस्रशो भवन्ती[2] असावपि दृश्यत एव ।

अथोच्यते– नित्यस्यात्मनो दीक्षातः संस्कारोत्पत्तौ संस्कृतत्वा-संस्कृतत्वभेदाद् भेदः स्यादिति चेत्, न, तत्तत्प्रतिभासभेदेऽपि अस्याकृतकाहंविमर्शैक्येन एकत्वसिद्धिः दूरासन्नादौ देवकुलादेरिव तद्विमर्शैक्यात् । विमर्शनवशादेव च सर्वव्यवस्था इति प्रत्यभिज्ञायां निर्णीतम् । एतेन भोक्तृत्वकर्तृत्वाद्यपि अस्य समर्थितमेव, तत्तद्विषयभेदेऽपि आत्माव्यतिरेकेणास्य स्फुरणात् ।

यत्तु उक्तमात्मदर्शनं न मुक्तिरपि तु बन्ध इति तच्छरीरप्राणपुर्यष्टकशून्येष्वनात्मस्वेवमेव । यत्तु सत्यरूपे चिदात्मन्यहं-विमर्शपरमार्थतया स्वीकृताशेषज्ञानक्रियापरमार्थे [3]तत्रात्मदर्शनं सैव सत्यतो मुक्तिः । न च केवलमनात्मन्यात्मदर्शनं मिथ्याज्ञानरूपो बन्धो यावदात्मनि अपि पूर्णप्रकाशाहंविमर्शपरमार्थाशेषविश्वमये विश्वत्रापि च चिदात्मैक्यपरमार्थे यदनात्मतया ज्ञानं तदपि बन्ध एवेति सर्वथा

1. ख. पु. मन्त्राध्यायेति, ग. पु. शान्त्याध्यायेति पाठः ।
2. क. पु. भवत्यसाविति पाठः ।
3. ख. ग. पु. तत्र तथेति पाठः ।

विगलितसंकोचचिदेकघनविश्वैकात्म्यमयशिवत्वाभिव्यक्तिरेव मुक्तिः। तत्र चाभेदसारं सर्वं ज्ञात्वा समाप्तमेवेति तत्प्राप्त्यर्थमेव दीक्षाप्रवृतिः। तदेवमुक्तनीत्या मलानां भेदेन प्रतिपादितत्वात् पृथग् न तत्संस्कारपक्षः कश्चित्–इत्यात्मन एवोक्तरूपः संस्कारो दीक्षया क्रियते। अद्वयमेवास्य स्वरूपमिति स्वरूपदर्शनाद्वयदर्शनपक्षयोर्नास्ति भेदः। सद्योनिर्वाणदीक्षयां तु अस्य कर्मसुखादिसंविन्निवृत्तिरपि क्रियत इति प्रतिपादितम्। असद्योनिर्वाणदीक्षासु देहारम्भिकर्मशुद्धिर्भगवदाज्ञातो न क्रियते, न तु असामर्थ्यात्। अतोऽत्रापि यदुक्तम्–

'गतिप्रतीत्योः कारणान्याश्रयस्तान्यदृष्टतोऽदृष्टनाशान्न गतिर्दीक्षितस्य ॥'

इति, तदपि अदूषणमेव। प्रकृत्यादिविवेकदृष्टिबुद्धिसंस्कारपक्षौ अनभ्युपगमपराहतौ। ततो यदुक्तम्–

'धारणप्रेरणक्षोभनिरोधाश्च तेनावशाः ?।
न स्युस्तेषामसामर्थ्ये तस्या दीक्षाद्यनन्तरम् ॥'

इति, तददूषणमेव। यदुक्तं पापस्य गुरुत्वाभावात् प्रत्ययवती तुलादीक्षा[1] नोपपद्यत इति, तदविदिताभिप्रायतया न सम्यक्, यतस्तमोमयपापावृतिहेतुकं देहे गुरुत्वं तुलादीक्षया घटशुद्धिवत् कारणनिवृत्तिद्वारेण निवर्त्यते। तथा च स्मृतिकारः–

'अधर्मात्तमसो देहे गुरुत्वं यत्क्षयोऽस्य तु।
धर्मतो लघुतोत्पादाद्घटतः संप्रतीयते[2] ॥' इति।

तथैवैतत्। यत्पुनरुक्तमनायातशक्तिपातस्य दीक्ष्यत्वाभावात् शक्तिपातवत एव दीक्षा, शक्तिपातो मलक्षयात्, स च शक्तिपातादितीतरेतराश्रयः, अक्षीणमलस्य शक्तिपाते सर्वस्यासौ स्यात्, अथ मलक्षयस्य शक्तिपातादन्यो हेतुः कश्चित् स एव तर्हि शक्तिपाते हेतुरस्तु किं मलक्षयेणेति। सत्यमेतत्, किन्तु निरर्गलपारमेश-

1. क. पु. तु कलादीक्षेति पाठः।
2. क. पु. संप्रजायते इति पाठः।

विचित्रशक्तिपातवतो दीक्ष्यत्वमस्माभिरिष्यते, न तु मलपरिपाकादियुक्तस्येति न कश्चिदुक्तचोद्यावस्करसंस्पर्श इत्युपपन्नमेव दीक्षयात्मसंस्करणम् । अपि च सकलव्यवहारप्राणितभूतसर्वाभ्युपगमाविगीतप्रसिद्धिसिद्धसर्वज्ञमहेश्वरप्रणीतत्वप्रतीतप्रामाण्ये प्रेक्षापूर्वकार्याचार्यपरम्परानुष्ठीयमानानुष्ठानप्रकटिततत्तत्सर्वनिर्वाणाद्याप्यायनादिनानाफललब्धसंवादे पारमेश्वरे शास्त्रे यद्यथाभिधीयते तत्तथैव । ततश्च यदुक्तम्–

आगमस्य तथाभावनिबन्धनमपश्यताम् ।
मुक्तिरागममार्गेण वदनपरितोषकृत् ॥'

इति, तदसदेव । यत्पुनः–

'तस्मादनादिसन्तानतुल्यजातीयबीजिकाम् ।
उत्खातमूलां कुरुत सत्त्वदृष्टिं मुमुक्षवः ॥'

इत्युक्त्या आत्मदृष्टेरहन्ताविकल्पवासनामूलत्वमुक्तम्, तत्प्रतारणमात्रमेव, यतः शिरोनिर्देशप्रख्याकृतकाहंविमर्शमयत्वमात्मन्यङ्गुलिनिर्देशप्रख्यासांकेतिकेतिदंविमृश्यत्वमिव विषयेषु स्वसंवेदनेन प्रतीयत एव, अन्यथा प्रथमसंकेतग्रहणमेव न कस्यापि घटेत ।

नन्वहंप्रतीतेर्विकल्पवासनामूलत्वमुक्तं तत् कथम् ? यतो यो विकल्पो ज्ञानसंतानमहन्तयाभिमन्यते ते स किं स्वात्मनो भेदेन तं तथाध्यवस्यति स्वात्माभेदेन वा । भेदपक्षे इदमिति ज्ञानसंतानस्याध्यवसायः स्यात्, न तु अहमिति । अभेदपक्षे तु विकल्पस्य स्वात्मापि विकल्पः प्रोक्तः, न च तद्युक्तं स्वात्मन्यविकल्पकत्वाद्विकल्पानाम् । अथ विकल्पः स्वात्मनो ज्ञानान्तरैः सह भेदं नाध्यवस्यति, न त्वभेदमध्यवस्यतीत्युच्यते, तर्हि अध्यवसाये प्रतिषेधः पतित इत्यनध्यवसायव्यापार एष स्यात् । अथात्मनो ज्ञानान्तरैः सह भेदमनध्यवस्वन्नवान्तराणि अभेदेनाध्यवस्यति, तर्हि येनात्मना सह येषां ज्ञानानां भेदो नाध्यवसितः, तेषामभेदाध्यवसाये तस्यात्मनोऽपि अभेदाध्यवसायः प्राप्तः, आत्मवद्वा तेषामपि अप्राप्तः,

सह कस्तेषां भेदः । न अध्यवसायः, भेदाध्यवसाय एव हि अयमित्थं स्यात् । किञ्च, अनुभवसंस्कारो[1]त्थमात्मनो रूपवैचित्र्यमनुभवतापि विकल्पेन निवृत्तपूर्वाणि अनुभवान्तराणि अवसातुं शक्यन्ते, तत्रास्य नारिकेलद्वीपनिवासितुल्यत्वात् । न चास्य प्रकाशातिरिक्तोऽध्यवसाय-समारोपाभिमाननिश्चयादिपदवाच्याभिप्रायेणाभेदवाच्यः कश्चिदन्यो व्यापारो व्यवस्थापकः परदर्शने संगच्छत इत्यास्तामतिगहनमे-तत्प्रत्यभिज्ञायां विततमस्तीह तु प्रतन्यमानं सुकुमारहृदयानायासयेत् । तत्स्थितमेतत् [2]तत्तदाभासभेदेऽपि अकृतकाहंविमर्शसिद्धैक्यपर-मार्थोऽयमात्मा इति ।

ननु च श्रीमत्खेटपालाचार्येण मलपरिपाकहेतुकः शक्तिपातोऽ-भ्युपगतः स्वन्त्रशक्तिपातपक्षश्च दूषितः, तत्कथं स्वतन्त्रशक्तिपात-पक्षाश्रयणेनैतत्प्रतिसमाहितम् ।

अत्रोच्यते– अत्रार्थे यदि विविदिषास्ति तदेतदपि निर्णीयते । श्रूयताम्–

'अथानादिर्मलः पुंसां पशुत्वं परिकीर्तितम् ।
तुषकम्बुकवज्ज्ञेयं मायाजमङ्कुरस्य तु ॥'

इति श्रीस्वायंभुवसूत्रे मल इति पुंसामिति चोक्तिपर्यालोचनया एकोऽप्यसौ बहुशक्तिकः, अन्यथा बह्वावारकत्वमस्य न घटते, एकमुक्तौ च सर्वे मुच्येरन्, कर्मभिश्च सह परिणमति अमिश्रस्य परिणामायोगात् । परिणमंश्च कालविशेषात् कञ्चित्प्रति कथञ्चित् तीव्रमध्यादिभेदाद् यदा परिपच्यते तदा पुंसां कर्मपरिपाकमिवापेक्ष्य शक्तिपातं करोति महेश्वरः, यावच्च मलस्य परिपाको न जातः, तावत् तत्पुंबन्धकत्वेनैव तं परिणमयति, यदा तु कृतकार्यत्वादात्मनि पक्वं पश्यति स्वशक्तिपातान्मलशक्तिं निरुणद्धि असौ । यथा च

1. ख. पु. संस्कारोद्गमादिति पाठः ।
2. ख. ग. तत्तदसदाभासभेदेति पाठः ।

स्वतन्त्रशक्तिपातवादिपक्षे प्रतिपुरुषं किञ्चिदेव कर्म कदाचिदेव देवः परिपाच्य भोगयोग्यं करोति, न तु सर्वान्प्रति सर्वं युगपत्, तत्त्वानि च नियतकार्यकारणभावभाञ्जि दर्शयति, मायाप्रकृत्यादि च स्वापप्रबोध-योरौचित्येन परिणमयतीति नास्य सर्वत्राविशेषेण कर्तृत्वम्, तथा मलपरिपाकपक्षेऽपीति कर्मणो मलस्य च विचित्रं परिपाकमपेक्ष्य निग्रहानुग्रहौ पुंसां करोति परमेश्वरः, न त्वेवमेव तस्याप्रेक्षापूर्व-कारित्वप्रसङ्गादिति तावच्छ्रीमत्खेटपालाचार्यमतम् । यदाह भोगकारिकासु–

'अनाद्यनादिसंबद्धो[1] मलः साधारणोऽक्षयः ।
प्रतिपुंनियतस्वस्वकालव्यापृतशक्तिकः ॥' इति ।

तथा–

'मुक्त्वा निरोधिकाः शक्तीर्नान्यो धर्मोऽस्य विद्यते ।
कर्माशयसमेतस्य हेतुत्वं च भवार्णवे ॥' इति ।

तदत्र यदि स्वातन्त्र्यान्मलो बन्धकः शिवमुक्ताणून् प्रत्यपि स्यात् । अथ शिवेच्छा(तः) तच्छिवस्य वीतरागद्वेषत्वाद् मुक्ताणून् प्रत्यपि मलशक्तिप्रेरकत्वं स्यात् । तेषां स्वस्वरूपाभिव्यक्तेर्न तथा इति चेत् , नेतरेषामपि स्वस्वरूपस्य तथात्वात् । अनादिमलनिरोधान्न तथात्व-मित्ययुक्तं तन्निरोधस्यैव विचारयितुं प्रक्रान्तत्वात् । यदि चानादिर्निरोधः, कृतं शिवशक्त्यधिष्ठानेन[2] । तदपि अनादि चेत्, किमुभाभ्याम् ? मलशक्तिकृतनिरोधस्यानादित्वमात्रेणैव सुलभेनोत्तरेण नियतपुंविषयत्वमुच्यताम् । एवमस्तु इति चेन्न, शिवस्य सर्वत्राधिष्ठातृत्वं स्यात्, ततश्च–

'मलसंसर्गात्तद्वत्तेषामकृतो हि शिववशीकारः ।
पत्युस्त्वेते रोध्या .... ॥' (त० त्र० नि० का० ९)

---

1. क. पु. संबन्ध इति पाठः ।
2. क. पु. शक्त्यनिरोधस्याधिष्ठानेति पाठः ।

इति किमर्थमुक्तम् । अत एव शिवस्य मलशक्त्यधिष्ठातृत्वमपीष्यत इति चेत्सत्यम्, इष्यते, न तु सिद्ध्यति, द्वयोरनादित्वेनान्वयव्यतिरेकाभावात् प्रयोजनमात्रवशेन च भावव्यवस्थानुपपत्तेः । अस्तु, नैवं तथापि यान् प्रति निरोधाय शिवो मलं प्रयुङ्क्ते, ते शिवतुल्यत्वाद् बहुत्वाच्च प्रत्युत शिवमेव प्रति तं प्रयुञ्जीरन् भूयसामेकापेक्षया सामर्थ्यातिशयात् । किञ्च, मलशक्तिर्यदि सन्निधिमात्रेण निरोधिका तच्छिवमुक्ताणून् प्रत्यपि स्यात् । अथ ज्ञातृत्वकर्तृत्वात्मकस्वरूपावारकत्वेन, तर्हि आत्मनां विकारिता प्राप्ता स्वरूपनाशो वा तेषां तदतिरिक्तस्य धर्मिरूपस्य वैशेषिक इव शैवेऽनभ्युपगमात् । न च मूर्तेन मलेनात्मनाममूर्तचित्स्वरूपाणामावरणं घटते । चक्षुःसूर्यादिरश्मीनां तु भौतिकत्वात् पटलादिभिस्तद्युज्यत एव । यदपि मद्यविषादेर्जीवं प्रत्यावारकत्वं तत्सिद्धसंकोचं प्राणादिमयं प्रति न शुद्धचिदात्मानम् । मलसंकोच एव तु अयं प्राथमिको विचार्यो वर्तते इति स कथं शुद्धचिदात्मन आवारकः स्यात् । प्रत्युत वरा-(रणा)यायातो मलोऽस्य वेद्यः स्यादिति सर्वः सर्वज्ञो भवेत् । मलश्च यद्यव्यापकस्तदस्य व्यापकात्मावारकता न स्यात् । व्यापकत्वे तु शिवमुक्ताणूनपि आवृणुयात्तेषां जीवानां च सर्वदेशाक्रान्त्यात्मनो व्यापकत्व- स्याविशेषात्तस्य च प्रत्यंशं व्यापकेन मलेनाच्छादनात् । आत्ममलयोश्च न संयोगः सम्बन्धस्तस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तयोश्च व्यापकत्वात्, न समवायो नित्यद्रव्ययोस्त[1]दयोगात् । अत एव न कार्यकारणभावः । नापि तादात्म्यं भिन्नत्वात् । आवार्यावारकतापि घटपटादौ न संयोगाद् व्यतिरिक्ता भवितुमर्हति । किञ्च, मलस्य नित्यत्वं व्यापकत्वमेकत्वमनेकशक्तित्वं शिवस्वभावात्मदृक्क्रियानिरोधनेनैतन्निरोधपरिपचने च स्वातन्त्र्यम्, शिवस्य च मुक्तशिवेभ्योऽणुभ्यश्च भिन्नत्वमत एवातद्व्यापकत्वमविश्वशक्तित्वं च

1. क. पु. तथायोगादिति पाठः ।

कर्ममलपरिपाकादिमुखप्रेक्षितया च पारतन्त्र्यमित्यादि भेदवादिकृतं शिवमलयोः विपर्यस्तस्वरूपप्रतिपादनमतिसुभाषितम् । यच्च मलस्य परिणामित्वमुच्यते तैस्तदमिश्रस्यास्य कथं स्यात् ? कर्मभिः सहितस्य भविष्यतीति चेन्न, तानि मलस्यान्तर्विशन्तीति कास्य तैः सह मिश्रता । यद्यपि–

'मायाविकारयोगे कर्मयुतः कारणं मलो भविनाम् ।' (त. त्र. नि. का. ११)

इत्युक्तं भवद्भिः, तथापि विज्ञानकेवलिनां मलस्य कर्मसाहित्याभावात् परिणामायोगे मुक्त्यभावः स्यात् । मन्त्रमन्त्रेश्वरादीनां च योऽयमधिकारबन्धः, नासौ सहजमलकृतस्तस्य मायोर्ध्वेऽभावादिति [1]तदर्थं मलान्तरमभ्युपगन्तव्यम् । तेषां माहेश्या महामायाशक्त्यैव तावतांशेन बन्धत्वम्, न तु व्यतिरिक्तेनान्येन मलेनेति चेत्, अणूनामपि मायाशक्त्या संकुचितत्वाभासनं बन्धनमस्तु, किमनुपपन्न-व्यतिरिक्तमलाभ्युपगमेन । अननुबन्धे मन्त्रादीनामपि तादृशो व्यतिरिक्तो मलोऽभ्युपगम्यताम् ।

किञ्च, अयं मलोऽध्वनि न क्वापि अनुप्रविष्ट इति कथमस्य षडध्वदीक्षायामन्तर्भाव्य शुद्धिः क्रियते । कर्मवत्पुंस्तत्त्वान्तर्भावोऽस्येति चेत्, न, कर्त्रात्मनः पुंसः कर्माणि संस्कारात्मतयान्तर्भवन्तीति युक्तं कर्तृनिष्ठत्वात् क्रियाणाम्, मलस्य तु व्यतिरिक्तस्य कथं तदन्तर्भावः ।

किञ्च, नावारकेण पटादिना घटादेः स्वरूपं विशिष्यते; अपि तु तद्विषये ज्ञातुर्ज्ञानं विहन्यते, तथा शिवमुक्ताणूनामेव स मलः स्यात्, तेषां मलेन पुंविषयज्ञानावरणादिति मलस्यावारकत्वं तावदयुक्तम् । [2]यश्च मलस्य परिपाकोऽभिधीयते स किं [3]तस्य तच्छक्तेर्वा विनाशः, उत निरोधप्रतिबन्धः ? आद्ये पक्षे एकत्र तत्परिपाके सर्वे शुद्धाः स्युः, तच्छक्तेरनेकत्वाभ्युपगमेऽपि सदृशत्वाच्छक्तिमदव्यतिरेकाच्चैष एव

1. क. पु. तदित्थमिति पाठः ।
2. क. पु. यस्य मलस्येति पाठः ।
3. क. पु. तस्य शक्वेयेदीति पाठः ।

प्रसंगः । फलभेदादारोपितभेदो हि पदार्थात्मैव शक्तिरिति सूरयः । न च अनादेर्वस्तुभूतस्य मलशक्तिनिरोधस्य नाशो युक्तः, प्रागभावस्य त्ववस्तुत्वात् स भवतु नाम । शक्तिनिरोधप्रतिबन्धोऽपि विषवह्निशक्ति-प्रतिबन्धवत् सर्वानेव प्रति स्यात् । तद्वदेव च प्रतिबन्धकनिवृत्तौ तन्निरोधः पुनरुन्मज्जेत् । परिपाकश्चास्य यद्यहेतुकः, प्रथममेव स्यात्, यदि कालहेतुकः तत्कस्तदवधिः सर्वेषां च मलानादित्वस्य तुल्यत्वात् । वृक्षफलानामिवर्तौ मलशक्तीनां सममेव वा सामनन्तर्येण वा परिपाकः स्याद् नात्यन्तदूरकालव्यवधानेन । अथ–

पुंबलरोधं कुर्वन्पश्यति [1]हि स शक्तिसाफल्यम् ।
दृष्ट्वा च तन्निवृत्त्यै योग्यं युङ्क्ते [2]नृमुक्तये करणम् ॥'

(त. त्र. नि. का. २१)

इत्युक्तनीत्या मलः स्वकार्यं कृत्वा पच्यते, तत् पुन्निरोधानन्तरमेव पच्येत । अथ यदर्थं पुन्निरोधः तस्मिन् कलादिक्षित्यन्त- तत्त्वोदये भोगे भुक्ते सति पच्यते, तदत्र भोगो यदि सामान्येन, तदेकत्र शरीरे कलादिक्षित्यन्तमये तत्कार्यस्य भोगस्य सम्पन्नत्वात् तदनन्तरमेव मलपरिपाकः स्यात् । अथ विशेषेण, तन्न कदाचिदपि, भाविकलात्मनो विशेषस्य कर्मजभोगवैचित्र्यस्य तदुत्थत्वात् । अथेश्वरेच्छातो मलस्य परिपाकः, तदीयेच्छा यद्यनियन्त्रिता अत्र हेतुः सर्वाणूनां स्यादित्युक्तमेव। अथ भोगपर्यायतः कदाचिद्विरुद्धे समबले कर्मणी परिपक्वे अपि विरोधादुदासाते, कर्मान्तराणि चापरिपक्वत्वाद्भोगाय नोन्मुखीभवन्ति– इति तं कालमपेक्ष्य भगवान्मलं रुणद्धि, स च कालो दुःखसुखरहितः स्वयमुपलभ्येतापि कैश्चिदिति पक्षः । तदत्रापि ब्रूमहे–कर्मणां क्रमानुष्ठितानां क्रमिकफलानां कथं तावद्युगपत्फलदानौन्मुख्यम्, कथं वा तन्निरोधावसरे ततोऽन्यत् कर्म फलं न दद्यात् । तस्य स्वकाल एव

---

1. ख. पु. हिमशक्तीति पाठः ।
2. ख. ग. पु. न्यमुक्तये इति पाठः ।

फलदानोन्मुखत्वं न तु तत्काल इति चेत्, तयोरपि तर्हि न तदेककालं युक्तम् । ईश्वरेच्छात एवेति चेत्, सा यदि स्वतन्त्रा, तद्युगपत्सर्वस्य सर्वकर्मपरिपाकात् तद्भोगं दत्त्वा मुक्तिं वितरतु, कर्मानपेक्षया वा सर्वस्य मलं रुणद्धु । अथास्वतन्त्रा, तदत्रापि तस्य हेत्वन्तरं वक्तव्यम् । यस्य च तुल्यबले कर्मणी भोगोन्मुखे रुद्धे तस्य तत्कालं देहपातः स्यात् । अथ न जात्यायुष्प्रदयोः कर्मणोर्निरोधोऽपि तु भोगप्रदयोरेव । ननु जात्यायुष्प्रदकर्मानिरोधेऽपि यदीशो मलं रुन्धे, तद्भोगप्रदात् किमिति बिभेति यत्तन्निरोधमवश्यमपेक्षते । यदि च [1]रुद्धशक्ति-कर्मदशायामेव फलं रुन्ध्यात् तत्स प्रलयावस्थायां सर्वेषां तथा कुर्यात् । तत्रापि च तेषां तादृग्भोगप्रदकर्मसङ्गोऽस्तीति चेत्, विरुद्धकर्मद्वयप्रसङ्गे तादृग्भोगदं कर्मास्तीति किं वक्तुं न शक्यते । किञ्च, विज्ञानाकलानां कार्ममलशून्यानामीश्वरो युगपन्मलं रुन्ध्यादिति अष्टौ बोधितवानिति शास्त्रेषु संख्यानियमानुपपत्तिः । अथ सत्यपि कर्मसाम्ये परिपक्वमेव मलमीशेच्छा रुणद्धीति कैरणव्याख्यातृमतमाश्रीयते, तर्हि उक्तदूषणा-वृत्तिरनुपपन्नव्यर्थकर्मसाम्याभ्युपगमदोषश्चापतति । एतेन तदपि प्रत्युक्तं यदाहुः केचित्—

वैराग्यं भोगवैरस्यं धर्मः कोऽपि विवेकिता ।
सत्सङ्गः परमेशानपूजाद्यभ्यासनित्यता ॥
आपत्प्राप्तिस्तन्निरीक्षा देहे किञ्चिच्च लक्षणम् ।
शास्त्रसेवा भोगसङ्घपूर्णता ज्ञानमैश्वरम् ॥
इत्यादिहेतुके चेच्छा मलं रुन्धे हठादिति ।'

यत एतदुदयेऽपि यदीशेच्छैव कारणं तदन्योन्याश्रयः । कारणान्तरं च वक्तुमशक्यं तस्यापि नियमायोगात् । न चैते सर्वे हेतव ईशेच्छाया आयातशक्तिपातानां तथारूपत्वादृष्टेः, नापि एकैकस्येशेत्छाहेतुत्वं वैराग्यादेः शतशो व्यभिचारदर्शनात्, परमेशपूजाज्ञानादेश्च

1. क. ग. रुद्रशक्तीति पाठः ।

मलपरिपाकपूर्वकत्वात्, न त्वीशेच्छाप्रचोदकत्वं युक्तम् । यत्पुनरन्यदुक्तं पुंसां मुक्तेः क्रमिकत्वं दृष्ट्वा ईशेच्छाया अपि मलपरिपाकहेतुत्वं क्रमिकमनुमीयते—यथा भोगस्य क्रमात्तद्धेतुकर्मपरिपाकहेतुत्वं क्रमिकमिति, तदसन्मुक्तेः क्रमो मलपरिपाकक्रमात्, सोऽपि ईशशक्तिकृतपरिपचनक्रमादिति । सत्यं ईशशक्तेस्तु मलपरिपाचनक्रमे हेतुर्न लभ्यते, स्वातन्त्र्ये तु अलं मलपरिपाकापेक्षया । तस्मान्न कथञ्चिदपि भेदवादिभिर्मलपृथक्त्वं तच्छक्तिनिरोधतत्परिणाम-तत्परिपाकशक्तिपातादयः प्रतिपादयितुं शक्यन्ते—इति यथोक्तमेव साधु । यद्यपि चतुर्थपटले—

'...................... अभिलाषो मलोऽत्र तु ।' (स्व. ४।१०५)

इत्यत्र मलस्वरूपविचारस्यावसरोऽभूत्, तथापीह एकप्रघट्टकेन पश्चात्तद्विचारितम्, माभूत्तत्र दीक्षातन्त्रनिभालनोद्यतानां सुकुमार-हृदयानां व्यामोह इति । किञ्च, भेदवादे जीवानामानन्त्येऽपि पुनरन्येषामुदयाभावत ईश्वरेणेयत्तया परिच्छेद्यमानत्वाच्च नैयत्यं संसारस्य चानादित्वमतो यदि प्रतियुगमेकैकोऽणुर्मुच्यते, तदुच्छेद एव संसारस्य प्रसक्तः । अथ जीवानां तादृगानन्त्यमस्ति यदीशेनापि न परिच्छिद्यते, तर्हि ईशस्यासर्वज्ञता स्यात् । तदुक्तं शारीरके मुनिना—

'अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ।' इति । (२।२।४१)

आस्तामेतत् । यत्तु तैः स्वतन्त्रशक्तिपातवादिपक्षे चोदितमीश्वरस्य निर्निमित्ते निग्रहादिकारित्वे अप्रेक्षापूर्वकारित्वं युगपत्सर्वतत्त्वस्रष्टृता सर्वं प्रति च युगपत्सर्वकर्मफलप्रदता जीवानां च मुक्तौ स्वरूपनाशः पुनर्भवाविर्भावश्च स्यादागमेषु च मलस्य वस्तुत्वाभिधानानुपपत्तिरिति, तदेषामपर्यालोचिततन्मतसतत्त्वमभिधानम्— यतस्तन्मते पारमेशचित्प्रकाशव्यतिरेकेण न किञ्चिदपि उपपन्नमिति स एव स्वातन्त्र्यात् शिवादिक्षित्यन्तानन्तविश्वात्मना स्वरूपमवबिभासयिषुस्तथा तथा भातीति न कश्चिदनुग्रहनिग्रहादि-भाजनं जनोऽशुद्धिपरीतो वा अस्ति । अथ च निगृहीतानुगृहीतत-

तत्प्रमातॄंस्तत्तत्प्रमेयजातं च स्वभित्तौ दर्पणनगरवत् स एवोट्टङ्कयन् पञ्चकृत्यकारितां निर्भासयन्नपि न मनागपि अतिरिच्यते, अतिरिच्यते वा दर्पणवदेवेति स एव परं प्रेक्षापूर्वकारी यश्चित्रचमत्कारमयत्वात्, यथा च विश्वमाभासयति तथा तन्मध्ये नियतपौर्वापर्यक्रममपि यत्र यत्र प्रथयति तत्र तत्र कार्यकारणभावनैयत्यात्मना कर्मफलादिवैचित्र्येण निमीलितरूपतया तदुपसंहारेण चोन्मीलितरूपतयेति तावत्यंशे बद्धमुक्तरूपतया वस्तुतस्तु स एव तावद्विश्वात्मना स्फुरतीति न कश्चिदन्यो बद्धो मुक्तो वास्ति । न चैवं स्वरूपापत्त्यात्मनि मोक्षे स्वरूपनाशोऽस्ति । संकोचनाशस्त्विष्ट एव । न च प्राप्तशिवाभेदस्य सर्वसर्वात्मतया सर्वत्र सर्वदा स्फुरतः पुनर्भवोऽस्ति । परमशिवस्यैव सतत्त्वस्य शिवादिसकलान्तेनापि महता स्वस्वरूपेण [1]सरतस्तावतांशेन तत्तद्रूपतोच्यताम् । तत्त्वतस्तु परिपूर्णविश्वस्फारः परमेश्वर एवासौ । अतश्च पुनर्भवप्रसङ्गः स्यादिति यदुक्तं तदयुक्तमेवेति–

'अनाद्यशुद्धिशून्यत्वात् प्राप्नोति न भवान्तरम् ।'

इत्यादौ आगमोक्तौ न काचिद्विमतिः । न चास्येयद्विमर्शात्मताप्तौ परिणतिब्रह्मवादिपक्षोक्तदूषणावकाशः कश्चिद्विश्वात्मकस्वस्वरूप-विजृम्भामयत्वेन विवर्तपरिणामपक्षयोरनभ्युपगमात् । तदित्थम्–

संकोचविकासवता तदुभययुक्तेन तद्विमुक्तेन ।
सर्वात्मना च सततं स्वच्छन्दश्चिद्घनः स्फुरति ॥ १ ॥
यद्यत्स्फुरति च तत्तद्वस्तु धरण्यादि तद्वदेवं च ।
पौर्वापर्यनियत्या तत्त्वानां क्रमिकतापि युक्तैव ॥ २ ॥
संकुचितजीवरूपं तत्तत्कर्माभिमानतत्फलभुक् ।
भासयति क्रमशोऽसौ दीक्षादावक्रमेणापि ॥ ३ ॥
इत्थं संकोचात्माप्यभिलाषो लौलिकेति गदितो यः ।
सोऽपि तथात्वस्फुरणाद्वस्त्वेव मलोऽस्तु शास्त्रेषु ॥ ४ ॥

1. क. पु. सर्वत इति पाठः ।

दीक्षायोगज्ञानैर्ध्वंसेऽपि मलस्य नात्मनाशोऽस्ति ।
स्वच्छस्वच्छन्दात्मकचिद्घनताव्यक्तिरेव यन्मोक्षः ॥ ५ ॥
जलमिव जले विनिहितं पयसि पयो यद्वदर्पितं तद्वत् ।
यान्त्येकत्वं दीक्षया दीक्षाक्रमेण[1] दीक्षिता इति हि ॥ ६ ॥
रौरवशास्त्रेऽप्युक्तं प्रायस्तं वृथैव वृत्तिकृता ।
येनार्थव्याख्याभिस्तस्मिन्देवस्तथा तथा प्रथितः ॥ ७ ॥
तदलं भेदविकल्पैरनर्गलेशानशक्तिपातोत्था ।
स्वच्छन्दशिवैक्यमयी मुक्तिर्दीक्षादितो घटते ॥ ८ ॥
इत्थं दीक्षोपायो यो यो यैर्यैर्यथा यथा विहितः ।
सोऽपीत्थमेव सर्वः समर्थ्यतां शक्तिपातेद्धैः ॥ ९ ॥
युक्त्यस्त्रैर्धार्मकीर्तं दलितमिह मतं दूषणोद्गारि सम्यग्
विध्वस्तं खेटपालैः कथितमपि मलं भेदसन्धानदक्षम् ।
प्रोक्तं दीक्षासतत्त्वं प्रविगलितमलप्रोन्मिषच्चिन्मयैक्य-
स्वच्छस्वच्छन्दधामप्रथनवशभवत्सर्वसर्वात्मरूपम् ॥ १० ॥ इति भद्रम् ॥

॥ इति श्रीस्वच्छन्दोद्द्योते श्रीक्षेमराजविरचिते तत्त्वादिदीक्षाप्रकाशनं नाम पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

---

1. घ. पु. दीक्षामन्त्रेणेति पाठः ।

॥ अथ षष्ठः पटलः ॥

ह्स्वाकारविरिञ्चिजागरधरित्र्याद्या हि ये पञ्चकाः

शक्त्याद्याश्च तथैव शङ्करनुतेः पूर्णावमर्शात्मनः ।

ये प्राप्तप्रणवाभिधाः कुशलवल्लेशेऽपि विश्वप्रथा-

स्तं पञ्चप्रणवं स्मरामि सततं स्वच्छन्दधामाप्तये ॥

प्रश्नग्रन्थे कालस्य साधनानां च स्वरूपं निर्णेतुमवशिष्टम् । तत्र समनन्तरपटलेन कालो निर्णेष्यते, स च बाहुल्येन सिद्ध्यङ्गम्, सिद्धयो मन्त्रसाधनपूर्विकाः—इति साधनानां स्वरूपनिर्णयाय पञ्चमपटलान्ते 'मन्त्रसिद्धेन वा' इति यदासूत्रितं तद्विभक्तुमाह—

समयाचारयुक्तस्य साधकस्य वरानने ।

जायते विविधा सिद्धिः

समयाः पूर्वोक्ताः । आचारो वक्ष्यमाणो मन्त्राराधनप्रकारः । वरमुत्कृष्टं शाक्तस्फारमयमाननं भोगापवर्गप्रदपरपदप्रवेशो यस्याः ।

आचारं क्रमेण स्फुटयति—

गिरिगह्वरमाश्रिते ॥ १ ॥

सुशुद्धे भूप्रदेशे तु सर्वशल्यविवर्जिते ।

प्रच्छन्ने विजने रम्ये भैरवं तत्र पूजयेत् ॥ २ ॥

सर्वशल्यविवर्जितत्वमहिकण्टकपरुषवातोपद्रवप्रस्रवादिहीनत्वम् । प्रच्छन्नेऽदृश्ये । पूजयेदिति कामनोचितेन संभारेण ॥ १ ॥

अथ—

जपित्वाक्षरलक्षं तु बहुरूपस्य सुव्रते ।

पञ्चप्रणवसंयोगाज्जपतः सिद्ध्यति ध्रुवम् ॥ ३ ॥

बहुरूपस्य पूर्वनिर्णीतपरमार्थस्य अक्षराणां द्वात्रिंशतः परिमाणेन, लक्षमिति द्वात्रिंशल्लक्षाणि, पूर्वसेवार्थं जपित्वा, ध्रुवं निश्चितम् सिद्ध्यति यथेष्टां सिद्धिमेति साधकः । कथं जपित्वेत्याह पञ्चप्रणवसंयोगाज्जपतः । प्रकर्षेण नूयते स्तूयते अभेदपरमार्थतया विमृश्यते अशेषविश्वनिर्भरं पारमेश्वरं स्वरूपं येन स प्रणवो निष्कलनाथः, तदभिन्नव्याप्तिकः ओंकारोऽपि । तस्य च मृगमद-कुलैकदेशलेशवद्विश्लेष्यमाणाकारादिकलाः, तद्वाच्या ब्रह्मादिदेवताः, तदधिष्ठातृणि धराप्रकृतिमायादितत्त्वानि, वर्णोच्चारकला ह्रस्वादिरूपाः, तदुच्चारयित्रवस्थाश्च जाग्रदाद्याः प्रत्येकं पञ्चसंख्याः, स्थूलाः शक्तिव्यापिन्यादिकलास्तद्वाच्यतदुच्चारणकलादिरूपाश्च सूक्ष्मदशाः,

'प्रदेशोऽपि ब्रह्मणः सार्वरूप्यमनतिक्रान्तश्चाविकल्प्यश्च'

इति स्थित्या परिपूर्णचमत्कारपूर्णत्वात्प्रणवशब्दवाच्याः । अत एवैतन्मन्त्रशरीरनिविष्टत्वादेतेऽकारादयो ब्रह्मविष्णुरुद्रशक्ति-शिवप्रणवाभिधेयपिण्डबीजविशेषा भिन्नस्फारा इति कृत्वा, एते पूर्वोक्ताः सर्व एव पञ्च प्रणवा विद्यन्ते यत्र स पञ्चप्रणवो निष्कलस्तदभिन्नव्याप्तिरोङ्कारश्च । तस्मिन् पञ्चप्रणवे सम्यग्योगा-[1]दुच्चारोन्मीलितहंसपदानुलग्नतात्मकत्वात् पूर्वनिर्णीतनिष्कलव्याप्त्य-भिन्नसतत्त्वसकलमन्त्ररहस्यार्थभावनारूपश्च यो जपस्तस्माज्जपतो न त्वक्षरपाठमात्रादित्यर्थः ॥ ३ ॥

न केवलमित्थं जपात्सिद्ध्यति यावत्–

मुच्यते न तु सन्देहो भेदनात्प्रणवस्य तु ।

पञ्चप्रणवसंयोगाज्जपत इति यदुक्तं तद्वक्ष्यमाणवर्णकलादि-विश्लेषेण व्याप्तिरूपं भेदनं विना न भवति । भेदनं परतत्त्वावेशप्रदमिति मुक्तेर्निःसंशयत्वमुक्तम् ।

---

1. ख. ग. घ. पु. तदुच्चारेति पाठः ।

तत्र मन्त्रोच्चाराङ्गभूतकालकलाज्ञानपूर्वकालातीतपदप्रवेशार्थं[1] तावद्भेदनमादिशति देवः–

ह्रस्वं दीर्घं प्लुतं सूक्ष्ममतिसूक्ष्मं परं शिवम् ॥ ४ ॥
प्रणवं पञ्चधा ज्ञात्वा भित्त्वा मोक्षो न संशयः ।

प्रणवमकारोकारमकारबिन्दुनादकलोच्चारेषु क्रमेण ह्रस्वाद्यतिसूक्ष्मान्तोच्चारणकालकलाप्रपञ्चरूपं भित्त्वा तत्तद्दशानुभवानुप्रवेशक्रमेणाध्यास्य परं भावमुन्मनापदासादनेन ज्ञात्वा मोक्षमाप्नोत्येवेत्यर्थः । अत्र च ह्रस्वादिनादान्ताः परस्परानुषक्ततयोच्चार्याः सूक्ष्मातिसूक्ष्मयोर्बिन्दुनादयोरुपरि अर्धचन्द्रादिनादनादान्तादि दशास्तारतम्यभाजोऽप्यनुसर्तव्याः । यथोक्तं प्राक्–

सूक्ष्मसूक्ष्मतरैर्भावैरेवमेवं त्यजेत्प्रिये । (४।२६७)

इति । ह्रस्वादीनां यथा प्रणवत्वं तथा **निर्णीतम्**–इति सामानाधिकरण्यं युक्तमेव । न संशय इत्युक्त्या स्वानुभवसिद्धतामस्य दर्शयति ॥ ४ ॥

तदित्थं ह्रस्वादिकालकलाक्रमेण वक्ष्यमाणवाचकादिक्रमेण चैकोऽप्ययं महामन्त्रात्मा–

प्रणवः पञ्चधास्थः

पूर्वम्–

'प्रदेशोऽपि ब्रह्मणः सार्वरूप्यमनतिक्रान्तः'

इति स्थित्या ह्रस्वादयः पञ्च प्रणवा इत्यभिहितमधुना त्वेक एव महाविमर्शात्मा मन्त्र इत्थं पञ्चधावतिष्ठत इत्येवमभिहितम्–इत्युक्तिभेदमात्रमेतद् निर्णीतदृशा वस्तुतत्त्वैक्यात् ।

किमित्थं पञ्चधावस्थितिमात्रात्मैवायम् ? नेत्याह–

हंसेन सह संयुतः ॥ ५ ॥

---

1. ख. घ. पु. प्रवेशनार्थमिति पाठः ।

पूर्वम्–

..............................हंसोच्चारस्त्वथोच्यते ।

हकारस्तु स्मृतः प्राणः सुप्रवृत्तो हलाकृतिः' ॥ (४।२५७)

इति ग्रन्थेन हंसोऽनाहतध्वनिरिति निर्णीतम् । अतस्तेन स्वप्रवृत्तत्वादेवाकृतकमध्यमप्राणस्फुरत्तारूपेण समनन्तरवक्ष्यमाणनीत्याशेषविश्ववाङ्मयस्फारमयेन सह संयुतस्तद्विमर्शविश्रान्तिपरमार्थोऽयमत्रत्यो महामन्त्ररूपः प्रणवः ॥ ५ ॥

तथा च–

यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके शिवज्ञाने प्रतिष्ठितम् ।

शिवज्ञानं च तत्रस्थं

यत्किञ्चित् षडध्वनो मध्याल्लोकेऽस्ति तत्सर्वं शिवज्ञानं च शिवो ज्ञायतेऽनेनेति शिवज्ञानं शिवज्ञाने ज्ञानस्फारमये पारमेशोक्तव्याप्तिसारे प्रणवे, प्रोक्तवक्ष्यामाणदृशा प्रतिष्ठितमभेदेनान्तःस्थितं यतस्तद्वाङ्मयं परावाक्प्रसररूपम् । यथोक्तं श्रीसारस्वते स्तोत्रे–

'त्रयीं तिस्रो वृत्तीस्त्रिभुवनमथ त्रीनपि स्वरा-
नकाराद्यैर्वर्णैस्त्रिभिरभिदधत्तीर्णविकृति ।
तुरीयं ते धाम ध्वनिभिरनुरुन्धानमणुभिः
समस्तव्यस्तं त्वां शरणद गृणात्योमिति पदम् ॥' इति । (म. स्तो. २७)

प्रणव इति वक्तव्ये शिवज्ञान इत्युक्तेरयं भावः–यद् वेदगारुडवैष्णवादिषु रूपसाम्येऽपि प्रणवस्य पारमेश्वरे प्रोक्तवक्ष्यमाणज्ञानव्याप्तिसारताकृत उत्कर्षः । अत एव एतद्व्याप्तिज्ञानानुसारेण सर्वत्राप्यसौ पूर्णस्फारमयत्वेन परसिद्धिप्रदः । यथोक्तम्–

'यतः शिवोद्भवं सर्वं शिवधामफलप्रदम् ।' इति । (स्व. ५।४५)

तत्तत्परिमितव्याप्त्यनुसारेण तु स एव मितसिद्धिप्रदः । यदभिप्रायेण वक्ष्यति–

'भ्रमयत्येव तान्माया ह्यमोक्षे मोक्षलिप्सया ।' इति । (१०।११३९)

आस्तां तावदेतदिह । यच्चैतदेवंविधप्रणवात्मकं शिवज्ञानं तदपि । तत्रेति निरूपितसतत्त्वे हंसे, तिष्ठति ।

तदित्थमस्मिन्निष्कलनाथे पञ्चप्रणवे नित्योच्चरन्नादावमर्शरूपः–

हंसः प्रणवसंयुतः ॥ ६ ॥

प्रणवे प्रोक्तसतत्त्वे सम्यग्युतः प्राणरूपतया स्थितः, अत एवाशेषविश्वक्रोडीकारिहंससम्बन्धादेव शास्त्रान्तरोक्तब्रह्मविष्णुरुद्रशक्तिशिवप्रणवाभेदव्याप्तिरयं महामन्त्र इत्युक्तमेव। अतश्च यदुक्तम्–

'पञ्चप्रणवसंयोगाज्जपतः सिद्ध्यति ध्रुवम्' । इति ।

तत्रानाहतविश्रान्तिसतत्त्वो निष्कलोच्चारप्रगुणीकृतमध्यधामसंलीनतया जपः कार्यः इति परमार्थः पर्यवसितः ॥ ६ ॥

अथ प्रणवसंयोगं विना कीदृगयम् ? इत्याशङ्क्याह–

विना प्रणवसंयोगाज्जीव एको व्यवस्थितः ।

जीवो विश्वस्य प्राणभूतो हलाकृतिरेव, यथोक्तम्–

'हकारस्तु स्मृतः प्राणः सुप्रवृत्तो हलाकृतिः' । इति । (४।२५७)

अत्र प्राण इत्यकारादिकलात्मकप्रणवसंयोगं विना । एक इति अद्वितीयः । सर्वमन्त्रवीर्यान्तर्व्यवस्थित इत्यविचलद्रूपतयानुच्चार्यः, अथ चाव्यवस्थितो न केनचित्प्रतिनियतेन रूपेण स्थितोऽनियन्त्रितस्फार इत्यर्थः । जीवशब्देन व्यवहरन्नयमेव महास्फुरत्तारूप आत्मा मन्तव्य इति ध्वनति । कश्चित्तु मन्त्रस्वरूपनिरूपणपरे ग्रन्थेऽस्मिन्मुख्यं च शब्दार्थमुत्सृज्य हंसशब्देन हंसपथः प्राणशब्देन च स एव, यदि वा प्रणवप्राणयोरैक्यात्प्राणयोगं विना जीवः पुरुषः, एक इत्यनभिव्यक्तज्ञानक्रियास्वभावः, इति व्याचष्टे । तद्युक्तमयुक्तं वेति सचेतसो जानन्ति ।

यतोऽयं प्रणवसंयोगं विना स्वरूपमात्रावस्थितो जीवस्ततः–

यथाप्रकृति संयुक्तो न च तिष्ठति चैकतः ॥ ७ ॥

तथा षष्ठेन संभिन्नो देहे जीवः प्रवर्तते ।

जीवो हंसः प्रकृत्यनतिक्रमेण स्वभावानुल्लङ्घनेन संयुक्तः, स्वभावानुल्लङ्घनेन चास्य 'विभक्तिर्नानयोरस्ति'

इत्युक्तनीत्या अकारसंगत एव भवतीत्यकारेण संयुक्तोऽसौ। एकत इत्येकस्मिन्नद्वितीये सामान्यस्पन्दात्मनि रूपे न तिष्ठति; अपि तु किञ्चित्स्पन्दाधिक्यमिव भजते यथा, तथा षष्ठेन ऊकारेण संभिन्नो मिश्रितो देहे प्रवर्तते सर्वेण स्वाभाविकेन प्राणवाहेन वहँल्लक्ष्यत एव। तथाशब्दापेक्षया यथाशब्दोऽप्यत्राध्याहार्यः।

पूर्वोक्तकरणबन्धानुसारिणा–

चोदितस्तु यदा तेन तदा चोर्ध्वं प्रवर्तते ॥ ८ ॥

तेनेति षष्ठेन ऊकारेणार्थाद्बिन्द्वादियुक्तेन। तदा चेति तदैवेत्यर्थः। ऊर्ध्वमिति ताल्वादिस्थानम्। एतच्चोदनां विना त्वस्याकारयुक्तस्यापि नोर्ध्वप्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तदित्थम्–

प्रत्यक्षमपि तत्तत्त्वं महामायाविमोहिताः।
कथितं नाभिजानन्ति विना शास्त्रेण चोदनाम् ॥ ९ ॥

तदेतन्नादावमर्शसारं मन्त्रतत्त्वम्, सर्वस्य प्रमातृरूपं सदोच्चरद्रूपत्वात्स्वप्रकाशमपि, तथा शास्त्रेणेत्यागमवाक्यैः कथितमपि, महामायया सदाशिवेशादीनपि मोहयन्त्या अपूर्णताख्यातिपरमार्थया विशेषेण चिद्रूपत्वादात्मस्वरूपे विश्वत्रानन्त्यात्मतावभासनपुरःसरमनात्मनि देहादावात्मतामवभासयन्त्या मोहिताः सङ्कुचत्तां ग्राहिताः। चोदनामिति महामायातिरस्कारिपरमेशानुग्रहकारिशक्त्युद्बोधनं विना न अभीति आभिमुख्येनाश्वासरूढ्या जानन्ति। अतः सर्वथैतत्तत्त्वपरिज्ञानमेव परमोपादेयमिति तात्पर्यम्। उक्तं च ज्ञानगर्भे–

'तवाम्ब परमाक्षरी भवति रूपमेतद्बहिर्विशत्प्रणवरूपतां समुपयाति हृत्कोटरे। अवेद्यमकृतात्मभिर्जननि बिन्दुनादात्म यद्विदन्ति तदहेलया त्वदनुसंस्मृतेर्योगिनः ॥' इति ॥ ९ ॥

तज्ज्ञप्त्यर्थमाह–

षष्ठश्चोर्ध्ववहो ज्ञेयः स्वभावमुखसंस्थितः।

षष्ठ ऊकारः, 'चोदितस्तु यदा तेन' इत्यत्र **य ऊर्ध्ववह** ऊर्ध्वप्रवर्तक उक्तः, स्वभावो विश्वानुप्राणको मध्यमार्गः स एव मुखं शिवपदप्राप्त्युपायस्तत्र सम्यक्पूर्वोक्तकरणबन्धक्रमेणोच्चरन् ज्ञातव्यः । अतश्च–

अप्रकाशः स्वदेहस्थो गुणभूतः प्रवर्तते ॥ १० ॥

योऽयं स्वप्रवृत्तत्वात्प्रकाशयितुमशक्यो रहस्यरूपश्चानाहतनाथः, स्वे आत्मीये उपचितरूपे मध्यधामात्मनि देहे तिष्ठति नित्यावस्थितः, स गुणप्रकारं भूतः प्राप्तस्तेन युक्तः सन् प्रवर्तते ऊर्ध्वमारोहतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अन्यथा–

निर्गुणस्तु यदा देव एकाकी कालवर्जितः ।
विज्ञातव्यं न किञ्चित्स्यात्केवलो निष्कलस्तु सः ॥ ११ ॥

स्वतन्त्रचित्स्फारमयत्वाद्देवः, तदतिरिक्तस्याभावादेकाकी, नित्यत्वात्कालवर्जितः, ईदृग्योऽनाहतनाथो न च तद्विज्ञातव्यं किञ्चिद् नासौ केनापि प्रकारेण ज्ञेयो भवति ज्ञात्रेकरूपत्वादत एव केवल इत्यद्वितीयः । कलाभ्योऽकारादिवर्णेभ्यो ह्रस्वादिकालकलाभ्यो मेयत्वरूपपरिच्छेदेभ्यश्च निष्क्रान्तः, ताश्च कला यस्मान्निष्क्रान्ताः स एव चिद्घनपरमार्थ इति यावत् । एतत्सारत्वादेव च चतुष्कलनाथोऽपि निष्कल इत्युच्यते ॥ ११ ॥

अतश्च–

तस्य रूपं शरीरं च नास्ति वर्णः क्रिया तथा ।

रूपं शुद्धस्फटिकाभत्वादि । शरीरं पञ्चवक्त्रादि वाच्यगतम् । वर्णः अकारादिर्वाचकरूपः । क्रिया उच्चारादिरूपा । कश्चित्तु वर्णो ब्राह्मणादिः, क्रिया तदुचिता चेष्टेति । तदित्थं ज्ञेयपक्षादुत्तीर्णः–

स कथं गृह्यते सूक्ष्म अग्राह्यो नित्यमव्ययः ॥ १२ ॥

सूक्ष्मो विश्वकारणम् । अग्राह्य इन्द्रियागोचरः । अव्ययोऽपरिणतिधर्मा ॥ १२ ॥

यतोऽयमीदृक्–

एतस्मात्कारणादेवि षष्ठं बीजं नियोजितम् ।

अस्य परमेशेन मन्त्रराजरूपताप्राप्त्या । पुंसामनुग्रहायेति शेषः ।

तन्नियोजनाच्च–

पञ्चपञ्चकसंयुक्तो देहे सकलनिष्कलः ॥ १३ ॥

ह्रस्वादिरूपमुच्चारणकालकलानां पञ्चकमेकम्, अकारोकारमकारबिन्दुनादाख्यवाचककलानां द्वितीयम्, तद्वाच्यब्रह्मविष्णुरुद्रेशसदाशिवानां तृतीयम्, तदधिष्ठेयधराप्रकृतिमायेश्वरसदाशिवतत्त्वादीनां चतुर्थम्, वर्णोच्चारयित्रवस्थानां जागरस्वप्नसुषुप्ततुर्यतुर्यातीतानां पञ्चममिति पञ्चभिरुक्तवक्ष्यमाणैः पञ्चकैः परापररूपतया स्थितैर्यदा देहे हृत्कण्ठादिक्षेत्रे संयुक्तस्तदानाहतभट्टारको निष्कलोऽपि विचित्रेदृक्कलायोगात्सकलनिष्कल उच्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तेनैतदुच्चारणेऽपि निष्कलतत्त्वविश्रान्तावेवावधातव्यमित्याह–

ग्रहणं तु यदा तस्य योगी योगविचिन्तकः ।
योगेनावाहितस्यापि भावमात्रं तु भावयेत् ॥ १४ ॥

अत्र श्लोक इच्छतीत्यध्याहार्यम् । तेनोक्तरूपपञ्चपञ्चकव्याप्तिरूपं योगं यो विकल्पपूर्वकाविकल्पविमर्शात्मकं चिन्तयति स योगी यदा तस्य ग्रहणमुच्चारणमिच्छति तदा, योगेन पूर्वोक्तदिव्यकरणबन्धाद्यात्मना, आ समन्ताद्वाहितस्य मध्यधाम्नाभीष्टं पदं प्रापितस्यापि, भावमात्रमिति–

'सत्तामात्रं परं शान्तम्' (४।२९३)

इति योजनिकाग्रन्थनिर्णीतमनाहतध्वनिपरमार्थपूर्णस्फुरत्तां भावयेदुक्तव्याप्तिकमन्त्रोच्चिचारयिषाविमर्शपुरःसरं तद्ग्रहणेनैव मन्त्रभूमिमारुह्य, तदपरकोटौ विश्राम्यन्मन्त्रवीर्यमनुशीलयेदित्यर्थः । तदुक्तं शिवसूत्रेषु–

'विद्याशरीरसत्ता मन्त्ररहस्यम् ।' इति । (२।३)

तथा–

'महाह्रदानुसन्धानान्मन्त्रवीर्यानुप्रवेशः' । इति । (१।२२)

महाह्रदस्य विद्याशरीरस्य परसंवित्स्फारस्य सत्ता स्फुरत्ता मन्त्राणां रहस्यं वीर्यम्, तत्र चानुप्रवेशो महाह्रदस्य मध्यमार्गस्यानुगततया मन्त्रव्याप्त्यनुसरणपूर्वकतदुच्चिचारयिषाविमर्शानुप्रवेशात्मनः– सन्धानान्मन्त्रविश्रान्त्यारोहादित्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं मन्त्रवीर्यानुप्रवेशयुक्तिमुक्त्वा साधकोचितं तदनुप्रवेशक्रममाह–

यदा करोति सृष्टिं च ऊर्ध्वे बिन्दुः प्रवर्तते ।

आराधको यदा सिद्धिकामो भवति, तदास्योक्तयुक्त्यैव कृतोर्ध्वपदविश्रान्तेराराधकसंविदनुसारेणोन्मिषितशाक्तबलो मन्त्र ऊर्ध्वे सर्वाध्वमूर्धनि समस्तभावाभावरूपशिवादिकालाग्न्यन्तजगदासूत्रणात्मकाविभागप्रकाशरूपः प्रवर्तते, ततः प्रभृति सृष्टिक्रमेण हृदन्तमस्यापूरयति अभिलषितपदापूरणेनेत्यर्थः ।

मुमुक्षोस्तु न प्रोक्तसतत्त्वबिन्द्ववष्टम्भप्राधान्येन मन्त्रोच्चारणम्; अपि तु–

बिन्दूपरि च यच्छान्तः शिवः परमकारणम् ॥ १५ ॥

तत्र बिन्दुर्लयं याति

परमकारणत्वेन परमशिवाद्वैशिष्ट्यमुक्तं स्यादिति ॥ १५ ॥

यस्मादेवं तस्मात्–

तत्स्थानं दुर्लभ सुरैः ।

सुरैर्देवैः सर्वेन्द्रियैश्च, मननमात्रप्रधानसूक्ष्ममनोव्यापारं विषयसामरस्यपदातिक्रान्तत्वात् । स्थानमिति तिष्ठत्यस्मिन्नभेदेन विश्वमिति व्युत्पत्त्या ।

एवंविधमप्येतत्–

षष्ठस्वरसमायोगादभ्यासादचिराल्लभेत् ॥ १६ ॥

समवधानोद्यत इत्यनुषङ्गः । षष्ठः स्वरो बिन्द्वाद्युपलक्षणपर इत्युक्तमेव ॥ १६ ॥

अत एव—

षष्ठश्च पञ्चमश्चैव तस्य देवि गुणाः स्मृताः।

तस्येति महाविमर्शात्मनः परतत्त्वस्य, षष्ठ ऊकारः, पञ्चमस्तु तदन्तर्भूत एव उकारः, तावेवाध ऊर्ध्वं बहिःशक्त्यात्मकावस्येति पूर्वोक्तमेयार्थं चशब्दादेवकाराच्च प्रोक्तरूपा नियता मकारबिन्द्वादि-प्रमेयपरिपाटी गुणा ऊर्ध्वाधःप्रसरणहेतवो धर्माः शक्तिरूपा इत्यर्थः। स्मृता इति अविच्छिन्नेन शिवादिश्रीकण्ठान्तेन गुरुपारम्पर्येणेत्यर्थः। कश्चित्तु चकारमेवशब्दं च अचेतित्वा गुणा इति बहुवचनं जपावृत्त्यपेक्षयेति व्याख्यातवान्।

यस्मादेवं ततः—

सगुणः सकलो ज्ञेयो निर्गुणो निष्कलः शिवः॥ १७॥

इत्थमुक्तनीत्या निष्कलनाथोऽपि सकलः सम्पन्नः। यस्तु पूर्वम्—

'हकारस्तु स्मृतः प्राणः सुप्रवृत्तः' (४।२५७)

इत्यंनाहतनाथो निर्दिष्टः, स एव निर्गुणत्वात्तत्त्वतो निष्कलः॥ १७॥

अत एव—

सकलो ग्रहसंयुक्तो निष्कलो भावमाश्रितः।

ग्रह उच्चारः। भावः सुप्रवृत्ता महास्फुरत्तात्मा स्फुरत्ता।

यतश्च पूर्वोक्तदृशा तात्त्विकनिष्कलामर्शसार एवायं सकलनिष्कल-शब्देन पूर्वं व्यवहृतश्चतुष्कलनाथः, ततोऽस्मिन्—

सकले जप्यमाने तु जप्तो भवति निष्कलः॥ १८॥

यद्येवम्, अयमेव चतुष्कलभट्टारकरूपः सूक्ष्मः सकलपारमार्थिक-निष्कलतत्त्वविश्रान्त्यर्थं जपाद्युपासाभिराश्रीयताम्, किमिति द्वात्रिंश-दक्षरात्मा स्थूलः सकलः—

'जपित्वाक्षरलक्षं तु बहुरूपस्य' (६।३)

इत्याद्युक्त्योपास्य उक्त इत्याशङ्क्याह–

सुरासुराणां देवेन यजनोपायहेतुना ।

रूपं तु सकलं तस्य द्विधावस्थं प्रकाशितम् ॥ १९ ॥

आदिवाक्यनिर्णीतस्वरूपेण देवेन चिदानन्दपरमार्थेन स्वच्छन्द-भट्टारकेण । सुराणामिति ज्ञानमार्गाश्वस्तहृदयानाम्, असुराणां च ज्ञानायोग्यत्वेनाज्ञानमार्गाश्वस्तानां मोक्षाद्यर्थं यागोपायत्वेन । तस्येति स्वस्वरूपस्यानाहतात्मनो रूपं द्विधावस्थम् । सकलमिति चतुष्कलबहु-रूपात्मकं [1]तत्तदनुग्राह्यानुग्रहोचितं प्रकाशितम् । एतदुक्तं भवति– एकमेवेदं पारमेश्वरं तत्त्वं स्थितमनुग्राह्यानुग्रहानुसारं स्फुरितम्, न त्वत्र वास्तवः कोऽपि भेद इति । यथोक्तम्–

पुंसामनुग्रहार्थाय परोऽप्यपरतां गतः' । इति ।

अत एव योग्यजनाभिप्रायेण केवलचतुष्कलनाथभट्टारकाश्रयः साधन-विधिरग्रे भविष्यति । यस्तु तात्त्विको निष्कलनाथो नासौ जातुचिद्ध्येय-जप्यादिरूपो भवति तस्याशेषविश्वात्मपरमातृस्फुरत्तैकघनत्वादित्युक्तम् । यत्तु द्विधावस्थं सकलमिति सकलनिष्कलं देवानां दैत्यानां च प्रकाशितमिति व्याख्याय दैत्यानां तामसत्वादनुचितमेतत्प्रकाशनम्, आयातशक्तित्वेनासुराणामिति पूर्वजात्युदीरणं विरुद्धमिति केन-चिच्छङ्कित्वा पूर्वावस्थामात्रकथनमेतदिति परिहृतम्, तद्युक्तमयुक्तं वेति सचेतसः प्रमाणमित्यलं पूर्वैः सह पदे पदे निर्बन्धनेन ॥ १९ ॥

तदेतस्य मूलमन्त्रस्य–

प्रथमं प्राकृतं रूपं विकृतं च द्वितीयकम् ।

प्रथममिति विश्वोच्चारभित्तिभूतत्वात्प्रधानं प्रकृतेः स्वभावादायातं स्वयमुच्चरद्रूपम् । विकृतं तु तत्प्रथमप्रसररूपमकारात्मकं न तु विपर्ययेण व्याख्येयम्–

'स्वयमुच्चरते हंसः' । इति । (७।५८)

---

1. ग. पु. तत्तत्पदानुग्राह्यानुग्रहोचितमिति पाठः ।

'...............................तस्माद्वर्णास्तु प्राणतः ।

उत्पद्यन्ते लयं यान्ति.............................।' इति । (४।२४८)

'शास्त्रं शब्दात्मकं सर्वं शब्दो हंसः प्रकीर्तितः' (४।३४१)

इत्यादिवाक्यव्याघातापत्तेः । तदित्थमेकत्रापि मन्त्रे युगपत्–

प्रकृतिर्विकृतिश्चैव उभे षष्ठेन संयुते ॥ २० ॥

दर्शितमेवैतद्यथा मन्त्रे हलाकृतेः प्रकृतिभूतस्य शिरोरेखारूपा विकृतिशब्दवाच्या अकारकलास्तीति युगपदेव प्रकृतिविकृती षष्ठकलायुक्ते ॥ २० ॥

अत एव–

ये पदार्थाः पुरा प्रोक्तास्तत्रासावुच्छ्वसन्मुहुः ।
प्रवर्तते च एतेन पुनस्तेन निवर्तते ॥ २१ ॥

यः समनन्तरमेव–

'निर्गुणस्तु यदा देवः' (६।११)

इत्युक्त्या निष्कलनाथ उक्तोऽसौ, उच्छ्वसन्नित्याकारोकारकला-सम्भेदेनोर्ध्वं प्रसरन्, तत्रेति पूर्वोक्तेषून्मनान्तेषु पदार्थेषु, तेनैव पूर्वोक्तेन क्रमेण प्रवर्तते द्वादशान्तमारोहति । पुनश्च तेनेति प्रातिलोम्येन निवर्तते हृदयान्ते वर्णव्यक्तिमेति अनाहतध्वनिमेवाविशति । मुहुरिति जपावसरे भूयो भूय इत्यर्थः ॥ २१॥

तदित्थमयं पदार्थेष्वारोहावरोहौ कुर्वन्–

प्रणवः पञ्चधावस्थः

पञ्चधात्वमस्य वाचककलाक्रमेण वाच्यक्रमेण च प्रथयति–

त्रिवर्णश्च त्रिदैवतः ।
बिन्दुनादसमायुक्तः प्रणवः परिपठ्यते ॥ २२ ॥

बिन्दुनादसम्भेदं विना वर्णसङ्घट्टनामात्ररूपता भवति, न तु प्रकर्षेण नूयतेऽनेन परं तत्त्वमित्येदृक्प्रणवत्वमित्यर्थः । एवं चाकारोकारमकारबिन्दुनादभेदात्प्राग्वद्वाचकरूपाः पञ्च प्रणवाः, ब्रह्म-विष्णुरुद्रा वक्ष्यमाणेश्वरसदाशिवसहिता वाच्यरूपाः पञ्च च ॥ २२ ॥

तदाह–

अकारश्च उकारश्च मकारश्च तृतीयकः ।

वर्णत्रयमिदं प्रोक्तं ब्रह्माद्या देवतास्त्रयः ॥ २३ ॥

बिन्दुनादसमायोगादीश्वरश्च सदाशिवः ।

एते वै प्रणवाः पञ्च

ब्रह्माद्या ये त्रयो देवता इति सम्बन्धः । वाच्यवाचकरूपा इत्यर्थात् । ते चैते–

हंसः प्राणयुतः सदा ॥ २४ ॥

'हकारस्तु स्मृतः प्राणः' (४।२५७)

इति यः पूर्वं हंसप्राणोऽनाहतध्वनिरुक्तस्तेन सदा युतस्तदनुलग्नस्तां महाविमर्शभित्तिं विना कस्याप्यस्फुरणादित्यर्थः ॥ २४ ॥

अत एवात्र–

परमात्मा शिवो हंसस्त्वपरेण समन्वितः ।

यो हंसः स्वयमुच्चरद्रूपो वाचकवृत्त्या, वाच्यवृत्ता तु परमात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनामनुप्राणकः, परनिर्वाणात्मकश्रेयःप्रदत्वाच्छिवो वाच्य-वाचकयोरत्राविभागेन प्रकाशानन्दघनत्वेन स्फुरणात्, सोऽयमीदृशो हंसः अपरेणेति प्रोक्तरूपवाच्यवाचकरूपेण प्रणवपञ्चकेन समन्वितः सम्बद्धः । अत्र चाकारादिरूपेषु प्रणवेषु ह्रस्वाद्युच्चारकलाः जाग्रदादयोऽवस्थाभेदाः, पृथिवीप्रकृतिमायेश्वरसदाशिवान्तानि च ब्रह्माद्यधिष्ठितानि तत्त्वानि इति पञ्चकान्तराण्येतानि अन्तर्भूतानि निर्णीतदृशा प्रणवरूपाण्यनुसर्तव्यानि ।

न केवलमित्थमपररूपाः पञ्च प्रणवा मन्त्रेऽस्मिन्स्थिता इति, यावत्–

परतः प्रणवान् पञ्च पुनरेव वदाम्यहम् ॥ २५ ॥

अन्यतन्त्रसिद्धान्तवैलक्षण्येनेत्यर्थः ॥ २५ ॥

तानाह–

शक्तिश्च व्यापिनी चैव समनात्मा च निष्कलः ।

उन्मना च तथा देवि प्रणवाः पञ्च कीर्तिताः ॥ २६ ॥

अत्रापि वाचककलानाम्, वाच्यानां तद्गर्भीकृतसुसूक्ष्मतमोच्चारकलोच्चारयित्रवस्थाशक्तितत्त्वाद्यावरणानां च पूर्वोक्तयुक्त्या प्रणवत्वम् ॥ २६ ॥

तदेतावतो विश्वस्य भित्तिभूतः–

परतः परमो हंसः सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः ।

यो निर्णीतचरः परमो हंसः, स परतः प्रकृष्टतया परापरभेदभिन्नं प्रणवपञ्चकम् तद्द्वारेण च विश्वं व्याप्य स्थित इति स एव परमोपादेयः । तदभेदविमर्शमयत्वेन निष्कलभट्टारकोऽपि ।

तदत्र–

एते वै प्रणवाः पञ्च परापरविभागशः ॥ २७ ॥

परापरेण हंसेन नित्यमेव प्रणामिताः ।

हंसो हलाकृतिः स्वशक्त्याद्यकारादिपरापरप्रणवयोगाच्चतुष्कलतां प्राप्तः परापर उच्यते । तेनोभयरूपेण प्रणामिताः प्रह्वीभावमापादिताः स्वप्रत्यवमर्शप्रवणाः कृताः । प्रणामिता इत्यैशः पाठः । अत एव प्रकर्षेण नूयते परं तत्त्वं यैस्ते प्रणवा इति प्रारम्भ एवोक्तमस्माभिः ॥ २७ ॥

अतश्चैते–

प्रवर्तन्ते हि सर्वत्र भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ॥ २८ ॥

सर्वत्रेति साधकपुत्रकादिविषये ॥ २८ ॥

तस्मादयं मूलमन्त्रः–

पञ्चभिस्तु युतस्त्वेभिः स पञ्चप्रणवात्मकः ।

यो निःस्वभावः परापरप्रणवभेदप्रथनद्वारेणैव विश्वत्र कारणं चतुष्कलनाथ इति निर्णीतमेवैतत् । किञ्च–

तत्रस्थ एकरूपस्तु निष्कलस्तत्त्वतः स्मृतः ॥ २९ ॥

तत्रेति पूर्वोक्तप्रणवविश्रान्तिधाम्नि चतुष्कलनाथे यस्तिष्ठति । एकरूप इति प्रोक्तप्रकृतिरूपः अनाहतभट्टारकः । स एव तत्त्वतो निष्कल इत्यर्थः ॥ २९ ॥

न केवलमसौ, यावत्—

तद्योगादपि तद्बीजं

प्रोक्तनिष्कलसम्बन्धाद्बीजमपीति चतुष्कलनाथोऽपि निष्कल उच्यत इत्यर्थः ।

किञ्च—

सर्वबीजप्ररोहकम् ।

सर्वेषां बीजानां ब्रह्मादिकारणानामङ्गब्रह्मादिमन्त्राणां च प्ररोहकं सामर्थ्यप्रदं तद्योगादेव । अत्र हेतुः—

प्रवर्ततेऽयतो यस्माद्देवासुरनिकेतनम् ॥ ३० ॥

अयते गच्छति स्वयमुच्चरति चित्प्रकाशाभेदेन स्फुरतीत्ययो हलाकृतिस्ततो यस्माद्देवासुराणां प्राङ्निरूपितनीत्या निकेतनम् उपासास्थानं चतुष्कलबहुरूपात्म मन्त्रद्वयं प्रवर्ततेऽनुग्रहादौ प्रसरति, ततो युक्तमुक्तम्—

'तद्योगादपि तद्बीजं सर्वबीजप्ररोहकम् ।' इति । (६।३०)

देवासुरा इन्द्रियाणि तन्निकेतनं प्राण इति केचित् ॥ ३० ॥

अतश्च प्रथमपटलनिर्णीतव्याप्त्यनुसारं चतुष्कलबहुरूपाभ्यां विश्वस्य स्वीकारात्तयोश्च परस्फुरत्तासारानाहतध्वनिविश्रान्तत्वात्—

तत्र मन्त्राश्च वर्णाश्च प्रतिष्ठां यान्ति नान्यथा ।

मन्त्राः पिण्डबीजानि । वर्णा मालामन्त्रसम्बन्धिनो मातृकावर्तिनश्च सर्वेऽनाहत एव प्रतिष्ठिताः । नहि परां स्फुरत्तां विना कस्यापि स्फुरणं घटते । उक्तं च श्रीस्पन्दे—

'तदाक्रम्य बलं मन्त्राः ।' इत्यादि । (२।१०)

अतश्च—

तस्य बोधाद्विमुच्यन्ते अहिकञ्चुकवत्प्रिये ॥ ३१ ॥

दीक्षिता इति शेषः ॥ ३१ ॥

एतत्स्फुटयति–

तावद्भ्रमति संसारे यावत्तत्त्वं न विन्दति ।
विदिते तु परे तत्त्वे न भूयो जायते क्वचित् ॥ ३२ ॥

यथाहिस्त्यक्तेन कञ्चुकेन न पुनः श्लिष्यति, तथा समनान्तेन बन्धेन त्यक्तेन तत्त्वज्ञो न भूयः स्पृश्यते ॥ ३२ ॥

तत्त्वं हंसरूपमेवेति दर्शयन्नेतदेव भूयः स्फुटयति–

अकृतार्थो नरस्तावद्यावद्धंसं न विन्दति ।

विन्दति लभते स्वत्वेन प्रत्यभिजानाति ।

एतत्सोपायं वैधर्म्यदर्शनेन प्रकृते योजयति–

प्रणवेन समायुक्तं कृतार्थ इति निर्दिशेत् ॥ ३३ ॥

प्रणवेन चतुष्कलेन सम्यगायुक्तमिति निर्णीतवक्ष्यमाणतदुच्चार-ज्ञानतदुच्चारणौपयिकमेव परनिष्कलस्वरूपविश्रान्तत्वान्नरः कृतार्थो भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अतश्च–

उच्चारं च ततो ज्ञात्वा उच्चरेत्तं वरानने ।

उच्चरेदुच्चारयेत् । तमिति परविश्रान्त्युपायभूतं चतुष्कलम् ।

तत्र–

उच्चारस्त्रिविधो देवि हंसस्य समुदाहृतः ॥ ३४ ॥

उक्तरूपपरापरप्रणवाधिष्ठानाद्धंसस्यापि परापरः स्वरूपनिष्ठत्वेन तु परात्पर इति त्रिविधो य उच्चारः, स उदाहृतः–

'एते वै प्रणवाः पञ्च परापरविभागशः ।
परापरेण हंसेन.................................. ॥' इति । (६।२७)

तथा–

'परतः परमो हंसः सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः ।' (६।२७)

इत्याद्युक्त्या समनन्तरमेवोक्तः ॥ ३४ ॥

तमेवोच्चारं स्फुटयति–

हकारोकारसंयुक्तबिन्द्वन्ते तु तृतीयकः ।

सृष्टिन्यासेन तूच्चारः संहारयोग उच्यते ॥ ३५ ॥

ह् इति लुप्तविभक्तिकोऽनाहतस्वरूपदर्शनाय । तेन ह् इति यः स्वयमुच्चरद्रूपो हंसः स अकारेण उकारेण च वर्णेन संयुक्तस्तदुपरि च बिन्दोरन्ते समीपे तृतीयक इत्यनुस्वाररूपो मकारोऽस्य सम्बद्ध एवमेतदन्तो य उच्चारः । सृष्टेरिति जागराद्यवस्थात्रयाधिष्ठातृ-सृष्टिस्थितिसंहारकारिभेदमयब्रह्मविष्णुरुद्रसर्गस्य यो न्यासः पृथक्पृथग्वाचकत्वेन विमर्शस्तेन न त्वभेदेनेत्यर्थः । एतेषां तु त्रयाणामपि भेदमयानां संहारयोग इति तुर्यदशाप्रथमकोटिसंस्पर्शात्मक-बिन्दुपदैक्ययोजनारूप उच्यते, न त्वत्र वर्णोच्चारव्याप्तिरस्ति ॥ ३५ ॥

यथा विभक्तः प्राक् तेन–

एवमादिक्रमेणैव मन्त्रमुच्चारयेद्बुधः ।

बुधो ज्ञानी, एवमित्युक्तरूपेण, आदीत्यकारादिक्रमेण, मन्त्रमित्येत-त्सम्बन्धादेव मन्त्ररूपतां प्राप्तं हंसमुच्चारयेत् ।

एतदनुवदन्नत ऊर्ध्वं मन्त्रोच्चारे इतिकर्तव्यतान्तरमाह–

बिन्दुस्थं त्रितयं कृत्वा वक्त्रमुद्घाटयेत्ततः ॥ ३६ ॥

त्रितयं मकारान्तम्, बिन्दुस्थं कृत्वेति तदभेदव्याप्तिसारं सम्पाद्य, नादोच्चारणार्थं वक्त्रमास्यमुद्घाटयेदित्येतदुच्चारावसरे दिव्यं करणं बध्नीयादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

ततश्च–

ईषदुद्घाटिते वक्त्रे तदा नादं विजानत ।

अनयेतिकर्तव्यतया मन्त्रोच्चारावहितस्य नादनादान्ताभिव्यक्ति-र्भवतीत्यर्थः ।

किञ्च–

नादस्थं पञ्चधा चैव शक्तिस्थं पञ्चधा पुनः ॥ ३७ ॥

व्यापिन्यां पञ्चधा चैव

मन्त्ररूपं विजानतेति सम्बन्धः । पञ्चधात्वं च–

'ब्रह्मादिपञ्चकं यच्च........................' (६।४१)

इत्युपक्रम्य–

'परापरविभागेन ते सर्वत्र व्यवस्थिताः'। (६।४१)

इति समनन्तरवक्ष्यमाणस्थित्या मन्तव्यम्। तेन योजनिकाग्रन्थे नादस्य यदष्टकलत्वमुक्तं तद्वाचकस्वरूपविमर्शयुक्त्या। इदं तु पञ्चधात्वं तत्पदाधिरूढवाच्यरूपकारणविमर्शयुक्त्येति न पूर्वापरवैषम्यं किञ्चित् ॥ ३७ ॥

किञ्च–

समनानिष्कलात्मनोः।

ऊर्ध्वोर्ध्वमवस्थितयोः। पूर्वनिर्णीतं रूपं विजानतेत्यनुषङ्गः।

अथैतदुपरि–

उन्मना च परं तत्त्वं सर्वं व्याप्य व्यवस्थितम् ॥ ३८ ॥

पूर्वनिर्णीतं रूपं जानीतेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उपसंहरति–

एवं ज्ञात्वा विमुच्यन्ते शिवतत्त्वविदो जनाः।

एवमुक्तक्रमेण, ज्ञात्वा उन्मनान्तानि पदान्यनुभूय, ये शिवतत्त्वमिति परमशिवमात्मानम्, विदन्ति प्रतिजानन्ति, ते विशेषेण सिद्धान्तवैलक्षण्येन मुच्यन्ते। तत्र हि–

'अवर्णोवर्णमकारबिन्दुनादाश्च तस्य सन्मन्त्राः'।

इत्येवं मन्त्रव्याप्तिस्तद्गुरुभिर्दर्शिता।

अत्र वैधर्म्यमाह–

अन्यथा नैव मुच्यन्ते बिन्द्वन्ते ये व्यवस्थिताः ॥ ३९ ॥

बिन्दौ तदन्ते च नादादिपदे ये व्यवस्थिता विश्रान्तास्ते नैव मुच्यन्ते; अपि तु तत्तत्पदोचितविभूतिमेव भजन्ते ॥ ३९ ॥

यतः–

ज्योतीरूपं तु बिन्दुस्थं नादस्थं शब्दरूपकम्।
शक्तिस्थं स्पर्शगं चैव तदूर्ध्वं शून्यरूपकम् ॥ ४० ॥

यदेतद्बिन्दुस्थं त्रितयमिति नादस्थं पञ्चकमित्याद्युक्तं तद्बिन्दुस्थं ज्योतीरूपमिति वेद्याविभागप्रकाशरूपम् । नादस्थं तु शक्तिरूपमिति विसर्गशक्तिमयम् । शक्तिपदावस्थितं तु स्पर्शगमानन्दस्पर्शसतत्त्वम्, तदूर्ध्वं व्यापिन्यां तु शून्यता- भासरूपम् ॥ ४० ॥

यतो व्यापिनीधाम–

ब्रह्मादिपञ्चकं यच्च तेषां शून्यं च तत्पदम् ।

चकाराद्ब्रह्माद्यधिष्ठेयानां तत्त्वानामपि । तैः शून्यमिति वक्तव्ये तेषां शून्यमिति षष्ठ्या ते सर्वे तत्र तदुचितप्रकृष्टसंविद्रूपतया स्थिताः, न तु क्वापि गताः–इति दर्शयति । अत एव पूर्वमशून्यं शून्यमित्याद्युक्तम् ।

ननु ब्रह्मादयो हृदयादिललाटान्तपदावस्थितास्ते कथमियतीं भूमिमायाता इत्याह–

परापरविभागेन ते सर्वत्र व्यवस्थिताः ॥ ४१ ॥

परमेश्वरस्य हि चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियाख्याः शक्तयस्तत्पदोचित-प्रपञ्चव्याप्तिभाजो ब्रह्मादिपर्यन्तमाभासितवत्य इति तद्व्याप्तिसारा ब्रह्माद्याः स्थूलसूक्ष्मादिव्याप्त्या सर्वत्र स्थिताः । एतच्च एकादशे व्यक्तीभविष्यति । अथवैते तत्तत्पदौचित्येन तास्ताः सिद्धीर्ददति ॥ ४१ ॥

अथ–

शून्यातीता तु समना शुद्धात्मा तून्मना तथा ।

क्रमेण स्वोचितसंविद्रूपेत्यर्थः ।

अथ–

सर्वातीतं परं तत्त्वं सर्वं व्याप्य व्यवस्थितम् ॥ ४२ ॥

सर्वातीतत्वेऽपि सर्वव्यापकत्वमस्य स्वच्छस्वच्छन्दचिदानन्द-सुन्दरत्वात् ॥ ४२ ॥

यतश्च परं तत्त्वं सर्वं व्याप्य व्यवस्थितमत एवाकारो-कारमकारवाच्या अतिस्थूला अपि–

मन्त्ररूपाश्च विज्ञेया बिन्दुधर्मात्तु देवताः ।

चकार एवार्थः । मन्त्ररूपा एव तदभेदव्याप्तिसारेणाविश्लेषेण ज्ञातव्याः । एवं हि–

तत्रस्थाः सर्वकर्माणि साधयन्ति न संशयः ॥ ४३ ॥

तत्रेति व्याख्यातव्याप्तिसतत्त्वे मन्त्रे स्थिता उपारूढाः ॥ ४३ ॥

एवमुल्लासक्रमेण हृदयाद्द्वादशान्तं मुक्त्यङ्गमन्त्रोच्चारमुक्त्वा सिद्ध्यङ्गं तं प्रातिलोम्येनादिशति–

तत्त्वं च उन्मनात्मा तु समना शून्यमेव च ।
स्पर्शश्चैव तथा शब्दो रूपं च तदनन्तरम् ॥ ४४ ॥
मन्त्रात्मनि स्थिताः सर्वे ज्ञातव्या दैशिकेन तु ।

रूपमिति बिन्दुतेजः । तदनन्तरमिति मकारोकारात्मवर्णस्वरूपम् । त एते सर्व एव प्रमेया मन्त्रात्मनिष्कलस्वरूपेऽवस्थिता उल्लासप्रवेशक्रममविमृश्य मन्त्रावसर एव मुक्तिसिद्ध्यङ्गरूपेणोपलभ्यन्त इत्यर्थः । दैशिकेनेति प्राधान्यात्, तदुपदेशात्त्वन्येनापि ॥ ४४ ॥

न केवलमेते मन्त्रस्थाः सर्वकर्माणि साधयन्ति, यावत्–

तत्रस्था ज्ञानयोगं च प्रयच्छन्ति वरानने ॥ ४५ ॥

ज्ञानं तत्तज्ज्ञेयतत्त्वानुभवम्, योगं तदैकात्म्यप्राप्तिम् ॥ ४५ ॥

सर्वकर्मणि साधयन्तीति यदुक्तं तत्र कर्मानुरूपं मन्त्रदेवतानां ध्यानमाह–

कर्मकाले तु सकलाञ्छिरःपाण्यादिभिर्युतान् ।

कर्म अर्चाहोमादि । क्रमेण–

जपेत्तु सकलान्देवि निष्कलेन समन्वितान् ॥ ४६ ॥

ध्यायेदित्यनन्तरस्थमनुषज्यते । निष्कलेन चिद्घनतापरमार्थेन, सम्यगन्वितांस्तद्विश्रान्तिसारान् ॥ ४६ ॥

यदा तु सर्वज्ञत्वादिरूपां सिद्धिमिच्छति, तदा बिन्दुविश्रान्तिसतत्त्वान्–

ध्यायेज्ज्योतिर्मयान्सर्वान्

उक्तं हि–

'ज्योतीरूपं तु बिन्दुस्थं।' इति। (६।४०)

इह तु एतत्फलनिरूपणपरत्वेनोक्तमिति प्रकरणतो ज्ञायत इति न पुनरुक्तम्।

अथ बिन्दुविश्रान्त्यूर्ध्वनादपदे–

शब्दसिद्धिप्रदायकान्।

नादविश्रान्तिमयत्वेन ध्यातास्तत्सिद्धिमेव वितरन्तीत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि तदुचितरूपध्यानात्तत्तत्सिद्धिप्रदत्वमेषाम्।

यदाह–

शक्तिस्थाः शक्तिदाः प्रोक्ताः शून्यस्था व्यापकाः स्मृताः॥ ४७॥
क्रमाज्ज्ञानप्रदास्ते वै समनास्था वरानने।
कैवल्यदास्ततश्चोर्ध्वे सर्वज्ञाश्चोन्मने पदे॥ ४८॥

शक्तिः सर्वकरणसामर्थ्यम्। शून्यं व्यापिनी। व्यापका इत्याराधकस्य व्याप्तिप्रदाः। क्रमाज्ज्ञानं शिवादिक्षित्यन्ताशेषविषयम्। कैवल्यं शुद्धविज्ञानकेवलित्वम्, यद्भेदवादिशैवानां परं प्राप्यम्। ऊर्ध्व इति शुद्धात्मपदे। सर्वज्ञा इत्यक्रमाशेषविश्वाभेदप्रथाप्रदाः। यथोक्तं प्राक्–

'समना क्रमविज्ञानमुन्मना त्वक्रममिति।' इति।

एते च मन्त्रावयवानु[1]भवाः–

तत्त्वेन वेधिताः सर्वे ये मया परिकीर्तिताः।

तत्त्वेन परशिवेन[2] वेधिताः[3] सर्वात्मना व्याप्ताः। [4]वेधिता इत्यैशः पाठः, विधि-विधान इत्यस्यैवायं प्रयोगः। अत एव–

तज्ज्ञात्वा सिद्धिदाः सर्वे मुक्तिदाश्च न संशयः॥ ४९॥

---

1. ख. घ. पु. नुभावा इति पाठः।
2. घ. पु. परमशिवेनेति पाठः।
3. ख. पु. बोधिता इति पाठः।
4. ख. पु. बोधितव्या इति पाठः।

तदिति तत्त्वम्, साधकानामपि ह्येतन्मन्त्रक्रमेण सिद्धिमुक्ति-पर्यवसानेनैवेति योजनिकाग्रन्थे निर्णीतम् । भिन्नकर्तृत्वेऽपि क्त्वेश्वरप्रामाण्यात् ॥ ४९ ॥

उपसंहरति–

पञ्चप्रणवसंयुक्तं तत्त्वं ते कथितं मया ।

पञ्चप्रणवोच्चारोपायप्राप्तं तत्त्वं परमशिवात्मकपरमहंसस्वरूपम्, ते तवैव योग्यायाः शक्तेर्मया कथितम्, नान्यस्य कस्यचित् ।

तदेतज्ज्ञात्वा–

पञ्चप्रणवपूर्वेण ओंकाराद्ययुतेन तु ॥ ५० ॥

नमस्कारावसानेन बहुरूपेण सुव्रते ।

जपतः सिद्धिमाप्नोति लक्षेणाक्षरसंख्यया ॥ ५१ ॥

साधक इति शेषः । पञ्चप्रणवः चतुष्कलः पूर्वो यस्य तेन । व्याख्यातभिन्नतद्व्याप्त्यतद्व्याप्त्य[1]नुसन्धानपूर्वं तदुच्चारोद्घटित-मध्यमार्गाश्रयत्वात्तल्लीनेन बहुरूपेण यो जपस्ततः सिद्धिमाप्नोतीति सम्बन्धः । ओंकाराद्ययुतेनेत्यादिनेदमाह–यद्यपि प्रणवसमनाव्याप्तिश्च-तुष्कलनाथो बहुरूपस्याघोरशब्दादेः 'रूपेभ्यः' इत्यन्तस्यादौ प्रयुक्तस्तथापि सर्वमन्त्राणां पूजाजपविषये प्रणवनमस्काराभ्यामाद्यन्तसम्बन्धो दीपकः कार्य इति शास्त्रसमयः । तेन द्वात्रिंशदक्षरस्य पूर्वं यौ नमस्कारप्रणवौ उक्तौ, तावेव चतुष्कलपूर्वस्य देयौ । यतः–

'तत्रस्थाः सर्वकर्माणि साधयन्ति ।' इत्युक्तम् । (६।४३)

अक्षरसंख्यया लक्षेणेति द्वात्रिंशता लक्षैरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

एतदेवाधिकावापेन पूरयति–

प्रणवाद्येन संयुक्तं मन्त्रमेवं जपेत्सदा ।

1. ख. पु. तद्व्याप्त्येति पाठः ।

प्रणव आद्यो यस्य चतुष्कलनाथस्य तेन सम्यग्युक्तं मन्त्रं जपेत्सदा इति यावत् । पूर्वमेव तावदस्यैकाग्रताया अविच्छेदेन जपः कार्य इत्यर्थः । सदेति अत्राधिकावापः । अथ–

जपान्ते तु पुनर्होमं दशमांशेन कारयेत् ॥ ५२ ॥

'जपित्वाक्षरलक्षं तु बहुरूपस्य............... ।' (६।३)

इत्याद्युपक्रम्य पञ्चप्रणवस्वरूपं निर्णीय–

'प्रणवाद्येन संयुक्तं मन्त्रमेवं जपेत्सदा ।'

इत्युपसंहृत्य–

'जपान्ते तु पुनर्होमम् ।' इत्युक्तम् ।

अतो जपोपक्रमेणाङ्गहोमस्तावत्कृतः । जपे तु मन्त्रदेवतासंमुखीकरणात्मनि निष्पन्ने, तत्तर्पणाय स्वाहान्तेन मन्त्रेण जपसंख्यातो दशांशेनेति लक्षत्रयेण सहस्रविंशत्या च होमः कार्य इति पुनःशब्दस्यार्थः ॥ ५२ ॥

अत्र होमे समुचितं द्रव्यमाह–

नृमांसं पुरसंयुक्तं घृतेन च परिप्लुतम् ।
ततः सिद्धिमवाप्नोति अधमां मध्यमोत्तमाम् ॥ ५३ ॥

पुरं गुग्गुलुः । एतत्त्रयं युगपद्धुत्वा तत्त्वेश्वरत्वाकाशोत्पतनपातालसिद्धीरुत्तमादिरूपाः सर्वाः प्राप्नोति, न तु यथासंख्यमशब्दार्थत्वादागमान्तरविरोधा[1]च्च ॥ ५३ ॥

यदा तु–

तु जप्येन स्वच्छदसदृशो भवेत् ।
ब्रह्मविष्ण्विन्द्रदेवानां सिद्धदैत्योरगेशिनाम् ॥ ५४ ॥
भयदाता च हर्ता च शापानुग्रहकृद्भवेत् ।
दर्पं हरति कालस्य पातयेद्भूधरानपि ॥ ५५ ॥

1. ख. घ. पु. आगमेति पाठः ।

स्फोटयेद्विल्वयन्त्राणि दिग्गजानपि चालयेत् ।

ब्रह्मराक्षसवेतालान् क्रूरग्रहविनायकान् ॥ ५६ ॥

स्मरणान्नाशयेद्देवि अवध्यस्त्रिदशैरपि ।

शापानुग्रहकृत्वाद्धयस्य दाता हर्ता च, स्मरणादिति स्मृतमात्रः सन्नाशयत्येवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

अस्य च मन्त्रस्य–

प्राकृतान्यपि कर्माणि सिद्ध्यन्ति जपलक्षतः ॥ ५७ ॥

प्रकृतिसंभूतद्रव्ययोगसंपाद्यानि वश्यादीनि प्राकृतानि । जपलक्षत इति पूर्वसेवार्थं दशांशहोमसहितान्निर्वर्तितात् । प्रयोगकाले कर्मोचितोहजात्यन्तमन्त्राभिमन्त्रणं वक्ष्यमाणप्रयोगनिर्दिष्टानां द्रव्याणां तत्तदन्यकल्पप्रयोगविषयाणां च स्थितमेव । यदुपसंहरिष्यति–

'एवं शतसहस्राणि अन्यकल्पोत्थितानि च ।

प्रयोगाणां करोत्येष मन्त्रराजेश्वरेश्वरः ॥' (६।५४) इति ॥ ५७ ॥

एवं पूर्वाराधितमन्त्रस्य यानि मुख्यसिद्ध्यङ्गभावेन कदाचिदवसरे प्रयोज्यानि–

तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

सम्यगिति यथा विसंवादीनि न भविष्यन्ति[1] । यथावदिति ययेतिकर्तव्यतया युक्तानि । अत्रामुको मे वशो भवत्वित्यूहान्तो मन्त्रस्य लक्षजपः कार्य इति व्याख्यानमसत्,

.................................ओंकाराद्ययुतेन तु ।

नमस्कारावसानेन..................... ॥ (६१५१)

इति पूर्वमेवासाधारण्येन मन्त्रस्वरूपस्य प्रतिपादितत्वात् । एतावता यथाप्रतिपादनमस्य सामान्येन क्षुद्रसिद्ध्यभिसन्धिमता पूर्वसेवार्थं जपहोमौ कृत्वा विनियोगकाले कर्मोचितोहजात्यन्तस्य प्रयोगः कार्यः ।

तत्र वश्यप्रयोगांस्तावदाह–

---

1. ख. घ. पु. भवन्तीति पाठः ।

मोहना सहदेवा च भूधात्री चक्रलाञ्छना ॥ ५८ ॥

रामवल्ल्या सहैकत्र आत्मबीजेन पेषयेत् ।

भक्ष्ये पाने च दातव्यं वशीकरणमुत्तमम् ॥ ५९ ॥

मोहना बलामोटा । भूधात्री भूम्यामलकी । चक्राङ्का । रामवल्ली रामतरणिरिति प्रसिद्धौषधिः । आत्मबीजं स्वशुक्रम् । प्रदातव्यमिति मन्त्राभिमन्त्रितम् । एवं ह्यविसंवादि भवति ॥ ५९ ॥

उत्तवारणिमूलं तु पुष्यर्क्षेण तु ग्राहयेत् ।

आत्मेन्द्रियेण संयुक्तं वशीकरणमुत्तमम् ॥ ६० ॥

उत्तवारणी विशाला । पुष्यर्क्षेण त्विति पुष्यनक्षत्रेण सौम्यग्रह-युक्तेन । शुक्लपक्षे रात्रौ ओषधिग्रहणं कार्यमित्योषधिकल्पेष्वस्ति । आत्मेन्द्रियं स्वशुक्रम । यथोक्तम्–

'नृबीजमिन्द्रदैवत्यं तस्मादिन्द्रियमुच्यते ।' इति ।

उत्तमत्वमस्यैकौषधियोगात् । भक्ष्ये पाने चेति स्थितमेव ॥ ६० ॥

श्रवणाक्षिमलं लाला रुधिरेन्द्रियसंयुतम् ।

भूकदम्बसमोपेतं दातव्यं पयसा निशि ॥ ६१ ॥

श्रवणाभ्यामक्षिभ्यां मले लाला चेति पञ्च, रुधिरं वामानामिकासम्बन्धि, इन्द्रियं शुक्रमित्यात्मीयं सप्तकम्, भूकदम्बं भूतीकमष्टमम् । एतदेकीकृत्य रात्रौ मन्त्राभिमन्त्रितजलपानमध्ये देयं वशीकाराय ॥ ६१ ॥

एतच्च–

अप्रवासे प्रदातव्यं

दत्वा न प्रोषितव्यम् । अन्यथा–

म्रियते विरहेण सा ।

इयानस्य प्रयोगस्य महिमेत्यर्थः ।

षष्टिं कनकबीजानि षोडश मणिचन्द्रिकाः ॥ ६२ ॥

नरगोदन्तसंयुक्ताः प्रदद्याद्यस्य भामिनी ।

एष कापालिको योगो गच्छन्तमनुगच्छति ॥ ६३ ॥

सा तमिति शेषः । कनकं धत्तूरकम् । मणिचन्द्रिका रक्तिका । नरगोदन्तयोर्नात्र संख्यानियमः । एतच्चूर्णं भक्ष्ये पाने वा देयमिति प्राग्वत् । कपालैरस्थिभिर्निर्वृत्तः कापालिकः ॥ ६३ ॥

श्वेतार्कमूलं मञ्जिष्ठा चटकस्य शिरस्तथा ।
गृहोद्भवस्य कुष्ठं च स्वरक्तेन्द्रियसंयुतम् ॥ ६४ ॥
भक्ष्ये पाने प्रदातव्यं वशीकरणमुत्तमम् ।

अर्कतरोः श्वेतत्वं श्वेतपुष्पत्वात् । गृहोद्भवश्चटको मूषकः । स्वरक्तेन्द्रियं प्राग्वत् ॥ ६४ ॥

मोहना चैव कान्तारी मयूरशिखया युता ॥ ६५ ॥
आत्मलालेन्द्रियैर्युक्तं वशीकरणमुत्तमम् ।

कान्तारी प्रियङ्गुः । मयूरशिखा तदाकारैवौषधिः । आत्मलालेन्द्रियैरिति बहुवचनादिन्द्रियद्रव्ये उभयोद्भूते । उत्तममविसंवादि ॥ ६५ ॥

लज्जालुका च गोरम्भा चण्डालीकर्मकं तथा ॥ ६६ ॥
नागेन्द्रपदमिश्रं तदात्मबीजसमन्वितम् ।
एष योगवरो दिव्यो दीयते यस्य सुव्रते ॥ ६७ ॥
मधुरेण समायुक्तो यावदायुर्वशी स तु ।

लज्जालुका लङ्गुडा । गोरम्भा छत्रा । चण्डाल्याख्याया ओषधेः कर्मकं प्रधानमूलम् । मधुरेण विषेण, तस्य च द्रव्यान्तरसंयोगान्मारणशक्तिनिरोधः ॥ ६७ ॥

चणका माषमुद्गाश्च अपानेन विनिर्गताः ॥ ६८ ॥
वान्तं घृतं तथा रेतः स्त्रीरजो हृन्मलं तथा ।
मूत्रं रक्तं तथा केशो लाला चैव वरानने ॥ ६९ ॥
[1]पुत्रजानिः कृताह्वा च नागेन्द्रपदसंयुता ।
मोहना विष्णुक्रान्ता च धात्री चैवैकतः स्थिता ॥ ७० ॥

1. पुंत्रदरिरिति पाठः ।

पुष्यर्क्षेण नियुञ्जीत गर्वितानां वरानने ।
भक्ष्ये पाने प्रदातव्यो योगस्त्रिदशपूजितः ॥ ७१ ॥

अपानेन निर्गताः शकृद्द्रावमागताः । वान्तं घृतादि । आत्मीयं हृन्मलं नाभिमलम् । पुत्रजानिरोषधिविशेषः । कृताह्वा कृताञ्जलिः । विष्णुक्रान्ता प्रसिद्धा । धात्री आमलकम् । त्रिदशपूजित इत्यविसंवादी । एवमष्टौ वशीकारे प्रयोगा उक्ताः ॥ ७१ ॥

अथ–

उच्चाटनं प्रवक्ष्यामि शत्रूणां गर्वितात्मनाम् ।

तत्र–

काकोलूकस्य पक्षांश्च खरोष्ट्रमूत्रमृत्तिका ॥ ७२ ॥

एभिर्द्रव्यैः–

कृत्वा प्रतिकृतिं प्राज्ञः काकरक्तेन लेपयेत् ।

अथान्यत्[1]–

काकोलूकस्य पक्षांश्च गुदे तस्या विनिक्षिपेत् ॥ ७३ ॥

अथ–

तां चतुष्पथे निखनेत्

तत्र खनित्वा स्थगितस्थापितायास्तस्याः–

श्मशानाग्निमथोपरि ।
प्रज्वाल्य होमयेत्तत्र काकपक्षांश्च सुव्रते ॥ ७४ ॥
उद्भ्रान्तपत्रसहितान् खरमूत्रेण भावितान् ।
यस्य नाम समुद्दिश्य यकाराद्यन्तरोधितम् ॥ ७५ ॥
मन्त्रावसाने विन्यस्तं विसर्गान्तं प्रचाटयेत् ।

तमिति शेषः । उद्भ्रान्तपत्राणि अर्जुनवातधूलिदण्डमध्यगतानि पत्राणि । मन्त्रावसान इति आराधितबहुरूपान्ते । विसर्गान्तं यकारेणाद्यन्तप्रयुक्तेन रोधितं सम्पुटितं यस्य शत्रोर्नामेति यः देवदत्तो

1. ख. घ. पु. अथान्यानिति पाठः ।

य उच्चाटितो भवत्विति [1]सक्रोधमुच्चार्य यः क्रोधसमाविष्ट एव वक्ष्यमाणनीत्या शतमष्टोत्तरं काकपक्षाञ्जुहुयात्साधकः स तमुच्चाटयेदिति सम्बन्धः ॥ ६७ ॥

स इत्थमुच्चाटितः–

[2]भ्रमते काकवत्पृथ्वीं शत्रुर्व्याधिनिपीडितः ॥ ७६ ॥

विद्वेषे प्रयोगमाह–

पिण्याकं निम्बपत्राणि मृत्किण्वं तु तुषाणि च ।
शत्रोः प्रतिकृतिं कृत्वा अक्षपुष्पैस्तु वेष्टिताम् ॥ ७७ ॥
श्मशाने निखनेत्तां तु वह्निं प्रज्वाल्य चोपरि ।
पुष्पैर्विभीततरुजैर्यस्य नाम्ना तु होमयेत् ॥ ७८ ॥
विद्विष्टो वै भवेच्छत्रुः कामदेवसमोऽपि यः ।

पिण्याको गुग्गुलुबीजकल्कः । किण्वं सुरासंधानद्रव्यम् । अक्षपुष्पैर्विभीतपुष्पैः । वेष्टितामिति तन्मालावलिताम् । नाम्नेति विद्विष्टो भवतु इत्यन्तेन विद्वेषणजातियुक्तेन बहुरूपेणेत्यर्थात् । होमोऽष्टोत्तरशतसङ्ख्यः ॥ ७८ ॥

अथास्य विद्विष्टस्यान्यस्य वा सुभगीकरणमाह–

प्रियङ्गुलतिकामिश्रं गुग्गुलुं घृतवेधितम् ॥ ७९ ॥
हुत्वा त्वष्टशतं देवि सुभगः संप्रजायते ।

प्रियङ्गुलतिका गन्धप्रियङ्गुः । अत्राप्याराधितं बहुरूपमेवोच्चार्यामुकः सुभगो भवत्वित्यन्ते सौम्यजातिः प्रयोज्येति ॥ ७१ ॥

जातिकुट्मलकैर्मिश्रैस्त्रिमध्वक्तैस्तिलैर्हुतैः ॥ ८० ॥
सुभगत्वमवाप्नोति रूपहीनोऽपि यो नरः ।

---

1. ख. घ. पु. क्रोधमत्यन्तमित्यधिकः पाठः ।
2. ख. घ. पु. क्रमत इति पाठः ।

त्रिमधु क्षीरशर्कराघृतम् । अत्रापि पूर्ववन्मन्त्रोऽष्टोत्तरशतसङ्ख्यश्च होमः । एवमुत्तरत्रापि कर्मोचितोहजात्यन्तो होमोऽष्टोत्तरशतसङ्ख्य एव ॥ ८० ॥

तिलैर्लवणसंमिश्रैस्त्रिमध्वक्तैर्हुतैः प्रियैः ॥ ८१ ॥

सप्ताहाद्वशमायाति या स्त्री रूपेण गर्विता ।

आकर्षणमाह–

राजिका लवणं चैव मधुक्षीरघृतप्लुतम् ॥ ८२ ॥

होमयेन्नामसंमिश्रं यस्याकर्षेत्तु तं द्रुतम् ।

राजिका आसुरिका ॥ ८२ ॥

पुर्वं भक्ष्यपानक्रमेणाष्टौ वशीकारा उक्ताः, होमेन त्वेकः, अधुना स्नानादिप्रयोज्यद्रव्यक्रमेणाप्याह[1]–

नरस्य रोचनां गृह्य द्विरदस्य मदेन तु ॥ ८३ ॥

भावयित्वाभिमन्त्र्यैतन्मन्त्रेणाष्टशतं जपेत् ।

स्नाने विलेपने मद्ये गन्धे वा यस्य दीयते ॥ ८४ ॥

स वश्यो भवति क्षिप्रं धनदः प्राणदस्तथा ।

नररोचनां गोरोचनावद्गृहीत्वा, हस्तिमदेन लिप्त्वा, मन्त्रेणेति बहुरूपेण प्राग्वदूहप्रयोगजात्यन्तेनैतद्द्रव्यमष्टोत्तरशतजपादभिमन्त्र्य यस्य स्नानादौ दीयते स वश्यो भवतीति सम्बन्धः ॥ ८४ ॥

मारणमाह–

अथवा मारयेत्क्षिप्रं शत्रुं निश्चितमात्मनः ॥ ८५ ॥

अपकारशतैर्युक्तं कृतघ्नं दुष्टचेतसम् ।

न तु स्वल्पापराधम् ॥ ८५ ॥

तत्र–

कपालद्वयमादाय नाम शत्रोः समालिखेत् ॥ ८६ ॥

---

1. ख. घ. पु. णाहेति पाठः ।

कपालसंपुटस्थं तद्विषाङ्गारेण भावितम् ।
रुधिरेण समायुक्तं हुंफट्कारविदर्भितम् ॥ ८७ ॥

विषाङ्गारेण [1]श्मशानाङ्गारेण रुधिरविमिश्रेण मषीं कृत्वा श्मशान एव कपालयोः शत्रोर्नाम द्वितीयान्तम्, विदर्भितमिति–

अभिधेयं भवेत्पूर्वं ततो मन्त्रः सकृद्भवेत् ।
विदर्भितो भवत्येष.................................. ॥'

'इत्याम्नातत्वादन्तन्यस्तहुंफट्कारं मारयामि हुंफडित्यन्तं सम्यक्संरुद्धभैरवरूपस्वात्माभिमानानुसन्धानेन लिखेत् ॥ ८७ ॥

अथ–

महाप्रेतवनं गत्वा स्वच्छन्दं पूजयेत्ततः ।
कृष्मालोपहारैश्च ततः कर्म समारभेत् ॥ ८८ ॥

श्मशान एव, कृष्णरात्रौ, श्मशानावरणयुक्तमित्यर्थात् ।

विज्ञाप्य भैरवं देवं शत्रुं मे विनिपातय ।

अथ–

अनुज्ञातस्तु देवेन गृहीत्वा तच्छिरोद्वयम् ॥ ८९ ॥
तत्र गत्वा महादेवि कपालासनसंस्थितः ।
तत्रस्थो रोषसम्पूर्णो दक्षिणाभिमुखः स्थितः ॥ ९० ॥
आत्मनो भैरवं रूपं ज्ञात्वा घोरं सुभीषणम् ।
क्रुद्धः समुच्चरेन्मन्त्री द्वात्रिंशाक्षरसंमितम् ॥ ९१ ॥
विलोमेन महाभागे शत्रुनाम ततोऽन्तगम् ।
हुंफट्द्वयं समुच्चार्य काद्ये चास्फालयेद्भृशम् ॥ ९२ ॥
खण्डशश्चूर्णिते यावत्तावच्छत्रुर्विनश्यति ।
सप्तरात्रेण देवेशि प्रयोगस्त्वनिवर्तकः ॥ ९३ ॥

---

1. ख. घ पु. श्मशानिकाङ्गारेति पाठः ।

अनुज्ञात इति भावनया । शिरोद्वयं कपालयुग्मम् । कपालासनं मुण्डासनम् । रोषस्तीव्रापकारस्मरणात् । तत इति विलोममन्त्रोच्चारानन्तरम् । अनिवर्तको न निवर्तते, नान्यथा भवतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

उपसंहरति–

एवं शतसहस्राणि अन्यकल्पोत्थितानि च ।

प्रयोगाणां करोत्येष मन्त्रराजेश्वरेश्वरः ॥ ९४ ॥

एवं करोत्यविसंवादीनि सम्पादयति ॥ ९४ ॥

एवमीदृक्प्रयोगक्रममुद्रितस्य यद्यस्यानुकम्पया स एवान्योऽपि वान्यस्य वा शान्तिमिच्छेत्, तदा–

अनुलोमगतं देवं वैषट्कारान्तसंस्थितम् ।

अमुकस्येति ऊहयुक्तमुच्चार्य ।

क्षीरं तु होमयेद्देवि शान्त्यर्थे हितकारकम् ॥ ९५ ॥

अथोक्तानुक्तकर्मसु उचितजातिप्रयोगानाह–

वषडाप्यायने शस्तं स्वाहान्तं वशकर्मणि ।

मन्त्राणां तर्पणार्थं च

अन्त इत्युभयत्र सम्बध्यते ।

किं च मान्त्रं स्वरूपम्–

नत्यन्तं चार्चने स्मृतम् ॥ ९६ ॥

नतिर्नमःशब्दः । चकाराज्जपेऽपि ॥ ९६ ॥

एतदुपसंहरन्भाविपटलस्य सङ्गतिं करोति–

एतद्धि कथितं देवि साधकस्य सुमेधसः ।

क्रियाकालांशयुक्तस्य अक्लेशात्तु सुखावहम् ॥ ९७ ॥

सुमेधसो यमनियमादिवशीकृतधिषणस्य, अत एव यथाकथञ्चित्क्षुद्रकर्माण्यनारभमाणस्य; अपि तु मुख्यसिद्ध्यङ्गतया स्वीकारयोग्यस्य वशीकरणादिसिद्धिसाधनपरिपन्थिनश्चोच्चाटनादि अवसरे कुर्वतः, क्रियया स्नानार्चनसमयपालनात्मतया, भाविपटलनिर्णेष्यमाणकालेन, अंशकेन चाष्टमपटलनिर्णेष्यमाणेन युक्तस्य, तज्ज्ञात्वा प्रयोग-

मनुरुन्धानस्याक्लेशादित्याराधितैतन्मन्त्राभिमन्त्रणपूर्वकमनुष्ठीयमानम्, सुखावहमिति अभीष्टफलप्रदं भवत्येवेति शिवम् ।

स्मारं स्मारं गुरुवरपदद्वन्द्वविस्फूर्जितानां
मान्त्रं वीर्यं किमपि परमं दर्शितं यन्मयात्र ।
तस्मिन्नन्तर्नमत गुरवो मन्त्रचक्रैकसारे
संसाराब्धिं तरत तरसा भैरवीभावमेत ॥

॥ इति श्रीस्वच्छन्दोद्योते पञ्चप्रणवाधिकारः षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमः पटलः ॥

संकुचच्चित्स्फुरत्तात्मप्राणान्तर्येन भास्यते ।
कालाध्वा विश्वभृद्भुक्तिमुक्त्यर्थं स जयत्यजः ॥

'क्रियाकालांशयुक्तस्य' इति यदुपसंहृतं ततो विदितं क्रियास्वरूपमनूद्य, कालांशकं ज्ञातुं श्रीदेव्युवाच–

क्रिया ज्ञाता मया देव त्वत्प्रसादान्महेश्वर ।
कालांशकं च देवेश कथयस्व प्रसारतः ॥ १ ॥

'क्रिया' पूजनादिसाधनान्ता । 'कालं' च तत्तत्सिद्धिसाधनोचितमवसरम्, 'अंशकं' च ब्रह्मांशकविष्ण्वंशकादिरूपं 'प्रसारतः' इति सबाह्याभ्यन्तरव्याप्त्या अभिधत्स्व । अत एव पूर्वम्–

'........................कालं चैव समासतः' । (१।९)

इत्युक्त्योद्दिष्टमपि कालस्वरूपं तत्त्वतोऽज्ञात्वा पुनः प्रश्नितम् ॥ १ ॥

श्रीभैरव उवाच–

कालो द्विधाऽत्र विज्ञेयः सौरश्चाध्यात्मिकः प्रिये ।

कलयति जन्मस्थित्यादिविकारषट्केन परिच्छिनत्ति जगद्यः पारमेशक्रियाशक्तिस्पन्दात्मा 'कालो' 'द्विधा' इत्येकरूपोऽपि बाह्याभ्यन्तरतया संस्थितः, 'अत्र' इति नित्यनैमित्तिककाम्येषु सर्वेषु कर्मसु अङ्गतयाराधकैर्ज्ञातव्यः । सूरे भवः 'सौरः' स्थूलोऽहोरात्राद्यात्मा, स एव त्वात्मनीति तदधिष्ठिते प्राणे, अध्यात्मे भव आध्यात्मिकः सूक्ष्मरूपः । तत्र शुभं कर्म सुवारसुदिनादौ कर्तव्यम् । तत्र चैहिकामुत्रिकफलसिद्ध्यर्थं दक्षिणायनोत्तरायणादिस्वरूपमवश्यं ज्ञातव्यम् ।

तदेतत्सर्वं बाह्यकालत एव ज्ञायत इत्याह–

सुवारकरणे लग्ने सुयोगे सुदिने प्रिये ॥ २ ॥

तेजोऽपचयराशौ तु

शोभनो वारश्चन्द्रतिथ्यादिग्रहनक्षत्रयोगः, 'करणं' च वव-वालव-कौलव-तैतिलादिकं विष्टिवर्जितं यत्र, 'सुदिने' अरिक्ततिथौ, 'सुयोगे' इत्यानन्दादियोगवति यो 'लग्नः' स्वक्षदिरनुकूलः सूर्यसंचारापेक्षः प्रतिदिनं घटिकानियमेन मीनादिराश्युदयस्तत्र, तेजसोऽपचयराशौ मकरसंक्रान्तौ तदुपलक्षिते च तदुपचयराशौ कर्कटे आमुत्रिकैहिक-कर्मारम्भविषयेऽवश्यज्ञातव्यो यः कालः स एष सौर इति दूरेण सम्बन्धः। सुवारकरणमित्यादिप्रथमापाठस्तु स्पष्टः ॥ २ ॥

किञ्च–

दक्षिणायनमुत्तरम् ।

ग्रहणं चन्द्रसूर्याभ्यां कालश्च ऋतवस्तथा ॥ ३ ॥

पक्षो मासश्च वेला विषुवद्राश्यन्तरं तथा ।

पुण्यापुण्योदयो देवि

चन्द्रसूर्याभ्यामुपलक्षितं 'ग्रहणम्' दक्षिणायनोत्तरायणवदैहिक-पारलौकिकफलकर्मविषयम् । 'कालः' चातुर्मास्यसंज्ञः । 'ऋतवो' वसन्ताद्याः । 'पक्षः' शुक्लः कृष्णश्च । 'मासः' चैत्रादिः । 'वेला' तत्तद्ग्रहादिसंचाराश्रयः प्रविभक्तोऽहोरात्रविभागः । 'विषुवत्' दिनमह-र्निशासाम्यात्म मेषतुलयोः सूर्यसंक्रान्तिकालः । 'राश्यन्तरम्' इतराः संक्रान्तयः । 'पुण्यकालो' वैशाखशुक्लतृतीयादिः । 'अपुण्यकालो' मलमासादिः ॥ ३ ॥

तदेवमादिकं सर्वं तत्तत्कर्माङ्गतया उपयुज्यमानं यत्, स कालः–

सौर एष प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

बाह्य इति शेषः ॥ ४ ॥

आध्यात्मिकं पुनर्देवि कथयामि निबोध मे ।

'पुनः' इति विशेषेण। 'निबोध मे' इत्युक्त्या परमोपादेयत्वं ध्वनति।

तत्र–

षाट्कोशिकस्तु यो देहो भूततन्मात्रसंयुतः ॥ ५ ॥

स मनोबुद्ध्यहङ्कारबुद्धिकर्मेन्द्रियैर्गुणैः ।
सर्वतत्त्वैस्तथा देवैः समधिष्ठितविग्रहः ॥ ६ ॥
तत्रात्मा प्रभुशक्तिश्च वायुर्वै नाडिभिश्चरन् ।

स्थित इति शेषः । **षट्कोशानि त्वङ्मांसरक्तमज्जास्थिशुक्राणि** यो देहः, स कार्यकरणत्रयोविंशत्या सत्त्वादिभिः 'गुणैः' 'सर्वतत्त्वैः' च तदुपरिस्थितैर्नियत्यादिभिः शिवतत्त्वान्तैः, तथा 'देवैः' ब्रह्मादिभिः कारणैः सम्यग् व्याप्यव्यापकभावेन 'अधिष्ठितः' कृतावस्थितिः 'विग्रहः' स्वरूपं यस्य । 'आत्मा' संकुचितसंविद्रूपस्तत्तत्कर्मानुष्ठाता तत्फलभोक्ता च, 'प्रभोः' स्वच्छन्दभैरवस्य 'शक्तिः' स्वातन्त्र्यात्मा मनःप्रसादाद्यवसरेषु भान्ती, 'वायुः' च नासिकापथवाही प्राणो 'नाडिभिः' वक्ष्यमाणाभिः 'चरन्' स्थितः । अयमत्राशयः—इह विश्वोत्तीर्णविश्वमयचिदानन्दसुन्दरः स्वतन्त्रभट्टारकः स्वस्वातन्त्र्यशक्त्या—

'स्थूलसूक्ष्मस्वरूपेण स एकः संव्यवस्थितः' । (स्व. ४।२९५)

इत्युक्तन्यायेन सदाशिवादिक्षित्यन्तं विश्वमुन्मीलयेत्प्रथमं तदुल्लासनभित्तिं शून्यातिशून्यभूमिं स्वात्मदर्पणे । तत्र च चित्प्रकाशप्राधान्येन शून्यस्य गुणीभावात् शून्यातिशून्यभूः सदाशिवादिमन्त्रान्तशुद्धप्रमातृसंकोचप्रपञ्चोत्थापिका महामायाशब्दवाच्या उच्यते । यदा तु चित्प्रकाशगुणीभावात् शून्यमेव प्राधान्येन दर्शयति, तदैषा मायाशक्तिरशेषविज्ञानाकलप्रलयाकलसकलतत्प्रमेयसंकोचप्रपञ्चप्रदर्शिका अभिधीयते । यश्च संकोचस्तया प्रदर्श्यते, स एव शून्यप्रमाता निमग्न विमर्शशक्तिः । यदा चासौ व्यतिरिक्तमेयग्रहणायोन्मुखीभवति, तदा प्राणरूपतया स्फुरति, तथा स्फुरन्नपि कस्तूरिकाकणवत् तत्रापि तावत्यंशे संकुचिताशेषविश्वात्मतया भाति । तदभिप्रायेणैव च विततविततमूर्तिवैचित्र्यात्मा पूर्वं षड्विधाध्वविभागः प्राणस्थित इत्युक्तम् । इह चैकत्रैव प्राणोच्चारे नालिकातः प्रभृति षष्ट्यब्दोदयान्तम्, एकादशपटले च मानुषायुष्कालात्प्रभृति अनाश्रितान्तस्य विश्वस्य च आयुष्परिमाणमतिविततवितत

क्रियाशक्तिवैचित्र्यात्मकमस्ति–इति प्रतिपादयिष्यते । यद्यपि च प्राणभूमिकायामिवात्यन्तसंकुचितशरीराद्यात्मतायामपि परमेश्वरः पूर्णषट्त्रिंशत्तत्त्वस्फाररूप एव यथाप्रतिपादितम्, तथापि 'प्राक् संवित्प्राणे परिणता' इति नीत्या प्राणरूपः परस्याः शक्तेरन्तरङ्गमधिष्ठानम्, तदवरोहक्रमेण भूतभावशरीरावतरणादिति समग्रप्राणप्रसरभित्तिभूतमध्यमप्राणभूमिकाध्यारोहक्रमेणैव परशक्तिपदानुप्रवेशावष्टम्भपूर्वमेव स्वच्छन्दभैरवता अवाप्यते महायोगिभिः । मितयोगिभिश्च तत्तदान्तरकालांशविश्रान्तिपूर्वं विधिमनुतिष्ठद्भिः सा सिद्धिरविघ्नेनासाद्यते । अत एव प्रतिपादितप्रतिपादयिष्यमाणैतच्छास्त्रनिर्दिष्टः संहितान्तरनिर्दिष्टोऽपि वा सर्व एवोपासादिक्रमो[1] मध्यप्राणपथोच्चरन्मन्त्रप्रमुखमेव फलदो भवति–इत्याशयेनात्र पटले परमेश्वरस्याध्यात्मिककालस्वरूपप्रतिपादने महान् संरम्भः–इत्यलं तावदिहैवाधिकेन ॥ ६ ॥

यद्यप्यात्मप्रभुशक्तिवायवः सर्वत्र देहस्थिताः, तथापि प्राधान्याभिप्रायेण यथाक्रमं–

नाभ्यधोमेढ्रकन्दे च स्थिता वै

नाभ्यन्तं प्रकृतितत्त्वस्य व्याप्तिरिति नाभावशेषनाडीचक्रभूतायां प्राधान्येनात्मा स्थितः, अधोमेढ्रे तु मध्यशक्तिः । एषां चात्र स्वरूपमवधानधनैरेव सम्यगुपलभ्यते, न तु पशुभिः ।

एवं स्थिते सति आत्मविश्रान्तिपदात्–

नाभिमध्यतः ॥ ७ ॥

तस्माद्विनिर्गता नाड्यस्तिर्यगूर्ध्वमधः प्रिये ।

अत एवोक्तमन्यत्र–

'नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ।' इति । (पा. यो. ३।२९)

---

1. ख. पु. प्रथोच्चरन्निति पाठः ।

केचित्तु नाभिचक्रत इति पाठं पूर्वत्रैव योजयित्वा, तस्मादित्यनेन कन्दपदं प्रत्यवमृष्टवन्तः ॥ ७ ॥

तासां मध्यात्–

चक्रवत्संस्थितास्तत्र प्रधाना दश नाडयः ॥ ८ ॥

'तत्र' इति नाभौ पद्मे। दश नाडीर्नामतो वक्ष्यति ॥ ८ ॥

दशभ्यस्तु–

द्वासप्ततिसहस्राणि नाड्यस्ताभ्यो विनिर्गताः।

पुनर्विनिर्गताश्चान्या आभ्योऽप्यन्याः पुनः पुनः ॥ ९ ॥

'विनिर्गता' इत्यूर्ध्वमधस्तिर्यक् च प्रसृताः ॥ ९ ॥

किमवधि निर्याता इत्याह–

यावत्यो रोमकोट्यस्तु तावत्यो नाडयः स्मृताः।

अर्धचतस्रः कोटयः। अतश्च–

यथा पर्णं पलाशस्य व्याप्तं सर्वत्र तन्तुभिः ॥ १० ॥

शरीरं सर्वजन्तूनां तद्वद्व्याप्तं तु नाडिभिः।

इह 'प्राक्संवित्प्राणे परिणता' इति स्थित्या निर्णीतनीत्या संवित्तिः शून्यभूमिकामाभास्य प्राणभूमिमाश्रितवती, तत्रापि पलाशपत्रमध्यशाखान्यायेन मध्यनाड्याश्रयमध्यमप्राणरूपतां श्रित्वादिक्रमावस्थिते, तत्रापि प्रधाननाडीदशकाश्रयप्राणादिप्रधानवायुरूपतामासाद्य पुरुषायुषमध्यसंभव्यहःसंख्याकानि षट्त्रिंशत्सहस्राणि बहिर्वाहानां प्राणनाडीनाम्, तावन्त्येव चान्तर्वाहानामपाननाडीनाम्–इत्युभयं द्वासप्ततिसहस्राणि प्रधानभूतानि भासितवती। तथा हि सति यावज्जीवं कर्तव्यत्वेन दीक्षितानां यन्नित्यकर्म भगवत्स्वरूपानुसंधानादि आम्नातम्, तदुक्तव्याप्तितत्त्वविदा एकवारमनुष्ठीयमानमपि सर्वमेवानुष्ठितं भवति। यदुक्तं कक्ष्यास्तोत्रे–

> 'या अग्निहोत्राहुतयः सहस्रद्वासप्ततिः स्युः पुरुषायुषेण।
> नाड्यंशयुक्त्या सकृदेव जुह्वत् सम्पादयेत्तास्तव मार्गविद्यः ॥' इति।

किञ्च–

'मध्यप्राणनिविष्टहंसविसृता[1] ये रोमकूपाश्रयाः
प्राणाः सूक्ष्मविमर्शशालिवपुषः सार्धत्रिकोट्यात्मकाः ।
तान्मन्त्रात्मतया विलोमयति यो निःशेषतत्त्वाश्रये
देहेऽसाविह नादभैरवतनुः स्वच्छन्दनाथः परः ॥' इति ॥ १० ॥

एताश्च नाडयः–

मारुतापूरिताः सर्वा आत्मशक्तिचराः सदा ॥ ११ ॥

'आत्मा' संकुचितसंविद्रूपो ग्राहकः 'शक्तिः' प्राभवी विश्वाशेष[2]-परस्फुरत्तात्मा, ताभ्यां हेतुभ्यां चरन्ति वैचित्र्येण प्रसरन्ति ॥ ११ ॥

ताश्च–

पृथग्वृत्तिप्रभेदेन भिन्नाश्चारप्रभेदतः ।

वृत्तयो व्यापाराः सूक्ष्मप्राणवाहात्मकचारप्रभेदहेतुकाः । अत एव–

चारवृत्तिप्रभेदेन संज्ञाभेदो वरानने ॥ १२ ॥

भवति ॥ १२ ॥

अतश्च संज्ञाभेदात्–

नाडीनां चैव वायुनां भेदो ज्ञेयः सहस्रशः ।

सार्धत्रिकोटिपर्यन्त इत्यर्थः । तत्र–

प्रधाना दश याः प्रोक्ता नाडयश्च वरानने ॥ १३ ॥
तासां मध्ये तु देवेशि वायवो ये व्यवस्थिताः ।

'मध्ये' इत्यन्तः ॥ १३ ॥

तेषाम्–

नाडीनां चैव वायूनां संज्ञावृत्तीर्निबोध मे ॥ १४ ॥

वृत्तीर्व्यापारान् ॥ १४ ॥

---

1. क. पु. हंसपरमा इति पाठः ।
2. क. पु. परिस्फुरत्तेति पाठः ।

तत्र तावत्संज्ञा आह–

इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयका ।

गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी[1] ॥ १५ ॥

अलम्बुसा कुहूश्चैव शंखिनी दशमी स्मृता ।

आसां व्यापारमाह–

एताः प्राणवहाः प्रोक्ताः प्रधाना दश नाडयः ॥ १६ ॥

प्राणं प्राणनारूपं सामान्यं वक्ष्यमाणप्राणापानादिसंज्ञाभेदाद्दशविधं यथाक्रमं वहन्ति ॥ १६ ॥

वायूनां संज्ञाभेदमाह–

प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।

नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ १७ ॥

एषां वृत्तिभेदम्–

'जल्पितं हसितं गीतं नृत्तं युद्धगतिः कला ।

शिल्पं च सर्वकर्माणि प्राणस्येदं विचेष्टितम् ॥' (७।१०४)

इत्यादिना पटलान्ते वितत्य वक्ष्यति ॥ १७ ॥

एते च–

वायवो नाडयश्चैव चक्रवत्संस्थिताः प्रिये ।

नाभिमध्यं परिवृत्येत्यर्थः ।

तासु संचरतः सिद्धिं योगं चैव वरानने ॥ १८ ॥

संचरतीति संचरन् तं वायुमधिष्ठाय, तत्तदुचितां सिद्धिं चित्तैकाग्र्ये योगं च प्राप्नुयात् ।

जपतश्च वरारोहे जपसिद्धिमवाप्नुयात् ।

'तासु संचरतः' इत्यनुवर्तते । जपाज्जपतः । आसामपि–

दशानां तु परं देवि नाडीत्रयमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

बिन्दुनादात्मके द्वे वै मध्ये शक्त्यात्मिका स्मृता ।

---

1. ख. पु. यशा तथेति पाठः ।

'बिन्दुः' ज्ञानशक्तिप्रधानः प्राणस्तदात्मिका पिङ्गला दक्षनाडी । 'नादः' क्रियाशक्तिप्रधानोऽपानस्तदात्मिका इडा वामनाडी । तयोर्मध्ये सुषुम्नाख्या परेच्छाशक्तिस्फुरत्तारूपा ॥ १९ ॥

तिस्र एताः–

हृच्चक्रे तु समाख्याताः साधकानां हितावहाः ॥ २० ॥

हृत्पद्ममध्यकर्णिकायां सम्यगनुप्रवेशेन आ समन्तात् ख्याताः सत्यः साधकानां त्रिविधसिद्धिप्रदाः ॥ २० ॥

एवं स्थिते–

प्राणो वै चरते तासु अहोरात्रविभागतः ।

'प्राणः' प्राणनात्मा सामान्यरूपः । अहोरात्रशब्दः पक्षमासाब्दोपलक्षकः । यथा–

तथा ते कथयिष्यामि प्रविभज्य यथास्फुटम् ॥ २१ ॥

अत्र पीठिकाबन्धं तावत्करोति

प्रभुशक्तिसमाकृष्टा मरुत्प्राणात्मसंस्थिताः ।
त्रय एतेऽविभागेन संचरन्ते समन्ततः ॥ २२ ॥

'मरुत्' प्राणनात्मा सामान्यः, प्राणस्तु दक्षवाममध्यादिवाही प्राणापानोदानाद्याख्याविशिष्टः, आत्मा संकुचितचिदात्मा । तद्रूपतया संस्थितास्त्रय एते पदार्थाः 'प्रभोः' शिवस्य 'शक्त्या समाकृष्टाः' इति शून्यपदावभासपुरःसरं प्राणनाभूमिमुल्लास्य, प्राणापानादिविशेषपदवीमुट्टङ्क्य भोगसाम्मुख्येन प्रवर्तिताः 'अविभागेन संचरन्ते' नानादेहभूमीः श्रयन्ति ॥ २२ ॥

त्रिष्वेषु मध्ये यो मरुदुक्तः, सः–

अध ऊर्ध्वं वहेद्यस्मात्सर्वनाडीः प्रवाहयन् ।

ततोऽस्य–

वृत्तिसंज्ञाप्रभेदेन वर्णरूपाण्यनेकधा ॥ २३ ॥

'वृत्तिः' बहिर्वहनान्तर्वहनादिव्यापारस्ततो यः प्राणापानसमानादिसंज्ञाभेदस्तेन, द्वादशषोडशादिस्वरभेदभिन्नास्तद्गर्भीकृतव्यञ्जनात्मानश्च

'वर्णाः' तत्तदनुभवात्मकानि च 'रूपाणि अनेकधा' भवन्ति । अत्र चागमान्तरोक्त्या गर्भीकृतव्यञ्जनः स्वरोदयरूपः पञ्चाशद्वर्णोदयात्मा अष्टवर्गोदयस्वरूपो वा वर्णोदयोऽस्ति । स त्विह नोक्तः केवलं वर्णशब्देन सूचितः ॥ २३ ॥

तदत्र–

द्वासप्ततिसहस्रेभ्यो जायन्ते दश वै प्रिये ।

ये 'दश' प्राणादयस्ते 'द्वासप्ततिसहस्रेभ्यो' द्वासप्ततिसहस्रनिमित्तं 'जायन्ते' तत्प्रपञ्चव्याप्तिं श्रयन्तीत्यर्थः ।

ततोऽपि प्रागुक्ताध्युष्टकोट्यात्मतां प्राणः श्रयतीत्याह–

कोटिधातो वरारोहे स एकः संव्यवस्थितः ॥ २४ ॥

स च–

प्राणापानमयः प्राणो विसर्गापूरणं प्रति ।

'हकारस्तु स्मृतः प्राणः......................... ।' (स्व. ४।२५५)

इति यः पूर्वमेवाशेषवाच्यवाचकाविभागविमर्शमयो हलाकृतिः प्राण उक्तः, स एव स्वातन्त्र्यावभासितसंकोचावभासपुरःसरं निर्णीतावरोह-क्रमेण प्रकृतं रूपं यस्य प्राणनरूपस्य सामान्यप्राणस्य, स 'विसर्गापूरणं प्रति' इति सर्वैरेव सुषिरमार्गाद्बहिस्तत्तद्भावावभाससृष्टिरूपविसर्गार्थं तदवभासपुरःसरं प्रवेशयुक्त्या तदाहरणेनान्तरापूरणार्थं **प्रकर्षेण अननादध्वननादर्थजिघृक्षाग्रहणविश्रान्तिदशोचिताद्विमर्शात् प्राण इत्यर्थः ।**

एतदेव स्फुटयति–

नित्यमापूरयन्नेव प्राणिनामुरसि स्थितः ॥ २५ ॥

प्राणनं कुरुते यस्मात्तस्मात्प्राणः प्रकीर्तितः ।

सर्वदेहगतोऽप्ययं प्राणिनामुरसि स्फुटमुपलभ्यमानत्वेन अवस्थितो 'नित्यमापूरयन्' अर्थात् प्राणिनोऽर्थांश्च प्रवेशनिर्गमाभ्यां 'प्राणनं' विमर्शमयं जीवनं कुरुते । तस्मादयं प्राण उक्तः ॥ २५ ॥

यदर्थमियान् पीठिकाबन्धः कृतस्तदेवानुबध्नन्नाह–

अहोरात्रगतिं प्राणे अधुना कथयामि ते ॥ २६ ॥

'गतिं' ज्ञप्तिं प्रसरणं च । तत्र–

तुटयः षोडश प्राणे पूर्वं हि कथिता मया ।

बाह्येनैव तु कालेन ते लवाः परिकीर्तिताः ॥ २७ ॥

याः पूर्वं चतुर्थपटले सपादद्व्यङ्गुलोदयपरिमाणाः षोडश तुटय उक्ताः, ताः–

'मानुषाक्षिनिमेषस्य अष्टमांशः क्षणः स्मृतः ।

क्षणद्वयं तुटिर्ज्ञेया तद्द्वयं तु लवः स्मृतः ॥' (स्व. ११।१९९)

इत्येकादशपटलवक्ष्यमाणेन 'बाह्येन कालेन ते लवा' **लवशब्दाख्याः कालावयवाः** । एवं च प्राणीया तुटिर्बाह्यतुटिश्चान्यैव, न तु शब्दसाम्यादत्र भ्रमितव्यम् । प्राणीया तुटिर्बाह्यो लवः, बाह्या तुटिः प्राणीयं तुट्यर्धं पर्यवस्यति । इत्थं च बाह्यः क्षणः प्राणीयतुटेस्तुर्यौऽशः–इति मन्तव्यम् । अनेनैव च क्रमेण आन्तरप्राणापानोदयरूपो यः सन्ध्याकालं विना त्रिंशत्तुटिकोऽहोरात्रः, स एव–

'लवद्वयं निमेषस्तु ज्ञातव्यो गणितक्रमात् ।

दश पञ्च निमेषास्तु काष्ठा चैव प्रकीर्तिता ॥' (स्व.११।२००)

इत्येकादशपटलव्यवस्थयैव काष्ठाभिधानः कालावयवः । यदिहैव अग्रे वक्ष्यति–

'आध्यात्मिकाहोरात्रेण बाह्ये काष्ठा विधीयते ।' (स्व. ७।४९) इति ॥ २७ ॥

इह तु–

ताभिश्चतसृभिर्देवि प्राणे यामो विधीयते ।

'ताभिः' इति तुटिभिः बहिर्वदन्तरपि दिनचतुर्भागो 'यामः' प्रहरः ।

तैरेव प्रहरैर्देवि चतुर्भिस्तु दिनं भवेत् ॥ २८ ॥

एवं निर्गमक्रमवत् प्रवेशक्रमेणापि तथैव–

रात्रिश्चतुर्भिर्विज्ञेया

तदित्थं संकलय्य–

अहोरात्रस्त्वतोऽष्टभिः ।

पारमेशशक्तिनियमितसूर्योदयादिस्थित्या यथा बहिर्दिननिशाविभागः, तथान्तरपि प्राणसूर्योदयादिस्थित्या योगिनः प्रतिदिनादिसाध्यकार्यविवक्षया—इत्युक्तप्रायम् ।

यथास्य प्राणस्य बहिरन्तर्वाहितानैयत्यम् तथोपपादयति—

शिवो धर्मेण हंसस्तु सूर्यो हंसः प्रभान्वितः ॥ २९ ॥

आत्मा वै हंस इत्युक्तः प्राणो हंससमन्वितः ।

यः पूर्वं चिदानन्दघनः 'शिवः' उक्तः, स 'धर्मेण' स्वातन्त्र्यात्मना स्वभावेन 'हंसः' इति हानसमादानधर्मा विश्वसर्गसंहारकारी, शिवत्वादेव पञ्चविधं कृत्यं हानसमादानसतत्त्वं करोति । यथा चासौ, तथा तदीयज्ञानशक्तिमयः 'सूर्यो'ऽपि 'प्रभया' प्रकाशेन 'अन्वितः' सन् रसविसर्गादानक्रमेण **हानसमादानधर्मा 'हंसः'** । यतश्च निर्णीतनीत्या शिव एव स्वातन्त्र्यावभासितसंकुचितचिद्रूप 'आत्मा' ततः सोऽपि करणोन्मीलननिमीलनादिक्रमेण हानसमादानधर्मा 'हंस इत्युक्तः' इति ।

'अनेनैव तु योगेन हंसः पुरुष.......... ।' (४।२६०)

इत्यत्र योजनिकाग्रन्थे इत्थं स एव प्राणः प्राणभूमिकामाश्रितोऽपि बहिरन्तश्च हानसमादाने कुर्वन् हंस एव । यतः स एवायं सूर्य आत्मा प्राणश्च हंसेन अनाहतात्मकनिष्कलभट्टारकेण शिवरूपेण सम्यगन्वितः । स एव ह्यवरोहक्रमेण प्राणान्तं पदमाश्रित्य बहिरन्तर्गमागमौ कुर्वन् सर्गसंहारकृत् । अत एवैतत्पदपरिशीलनाभ्यासेनैव झटिति परमशिवतामाविशन्ति महायोगिनः । प्रसङ्गादत्र रहस्यार्थः कटाक्षितः ॥ २९ ॥

प्रकृतं तु—

तस्योदयात्कलेत्कालः

'तस्य' प्राणस्य 'उदयात्' प्रभृति जन्मादिविकारषट्कक्रमेण 'कालो' भूतवर्तमानादिभेदेन वहन्विश्वं जगत्कलयति । 'कलेत्' इत्यैशः पाठः ।

अत्र चोक्ताहोरात्ररूपे प्राणचारे—

ग्रहाणामुदयो भवेत् ॥ ३० ॥

स चादूर एव व्यक्तीभविष्यति । किञ्च—

ऋक्षाणि राशयश्चैव तारास्त्वंशास्तथैव च।
प्राणे वै उदयन्त्येते अहोरात्रेण सुव्रते ॥ ३१ ॥

बाह्यदिनगतनक्षत्रानुसारं प्राथम्यं परिकल्प्य, प्राणापानवाहे सप्तविंशतिधा विभक्ते प्रमाणे, अश्विन्यादिनक्षत्राणां तदधिष्ठातॄणां मेषादिराशीनामनुकूलाननुकूलजन्मादिताराणां त्रिभागनवभागादि-कलनया च राश्यंशानां बाह्य इव प्राणीयेऽपि अहोरात्रोद-योऽस्ति ॥ ३१ ॥

अथ–

अहोरात्रोदयस्यैव विभागं कथयामि ते।
हृदयोर्ध्वे तु कण्ठाधो यावद्वै प्रवहेत्प्रिये ॥ ३२ ॥
अङ्गुलेन विहीने तु प्रथमः प्रहरः स्मृतः।

'तुटिभिश्चतसृभिर्यामः' इति यत् प्रागुक्तम्, तत्तुटिचतुष्टयवाहि-कालापेक्षम्। इदं तु देशापेक्षमिति न पौनरुक्त्यम्। हृदयात्कण्ठान्तं पूर्वं दशाङ्गुलमेकाङ्गुलहान्या। नवाङ्गुलं भवति ॥ ३२ ॥

ततोऽपि–

द्वितीय ऊर्ध्वे विज्ञेयो मध्याह्नस्तालुमध्यतः ॥ ३३ ॥

अत्रापि नवाङ्गुलतैव यो द्वितीयः, स एव तालुमध्ये मध्याह्नः ॥ ३३ ॥

अत्र विश्रान्तस्यानुष्ठानफलमाह–

अत्र होमो जपो ध्यानं कृतं वै मोक्षदं भवेत्।

अथ–

नासाग्र्यत्र्यङ्गुलोर्ध्वे तु यावत्प्राप्तस्तु सुव्रते ॥ ३४ ॥
प्रहरस्तु तृतीयोऽसौ भवेद्वै वरवर्णिनि।

'नासाग्र्यस्य' भ्रूमध्यस्य त्र्यङ्गुलमूर्ध्वं ललाटम्, आकण्ठं चतुरङ्गुलात्तालुनो भ्रूमध्यं द्व्यङ्गुलमिति तदूर्ध्वं त्र्यङ्गुलमुक्तम् ॥ ३४ ॥

तदुपरि–

शक्त्यन्ते च चतुर्थस्तु प्रहरः

'शक्त्यन्ते' द्वादशान्ते । एतावदन्तम्–

अहः प्रकीर्तितम् ॥ ३५ ॥

आन्तरम् ॥ ३५ ॥

तत्र च–

चतुर्थान्ते तु देवेशि प्राणसूर्यः सदास्तगः ।

'सदा' इति यदा यदा चतुर्थप्रहरस्यान्तो भवति, तदा प्राण एव अहोरात्रविभागहेतुत्वात् सूर्योऽस्तमेति । किञ्च–

ततोऽस्तमयसन्ध्यात्र तुट्यर्धं तु भवेत्प्रिये ॥ ३६ ॥

'ततः' इति तं चतुर्थान्तमवलम्ब्य, प्राणनिविवृत्सापानोल्लिलसिषा-सामरस्यात्मतया गुणीभूतवाहत्वेनोन्मज्जच्छक्तितद्वत्प्रकाशावेश-विश्रान्तिरूपार्धतुटिकला अस्तमयसन्ध्या ॥ ३६ ॥

अत्र च सन्ध्यायां प्राणसूर्यः–

तत्कालं तु विलम्ब्यैवं पुनश्चाधः प्रवर्तते ।

'तत्कालं' तुट्यर्धम्, संघट्टपदे विश्रम्य, 'एवम्' इत्यारोहक्रमेणैव 'पुनश्च' इति पुनः पुनः 'अधः प्रवर्तते' अपानचन्द्रीभूय हृदन्तमवरोहति। तदाह–

स च चन्द्रोदयो देवि रजनी च विधीयते ॥ ३७ ॥

सूर्य एव प्रभासंक्रमणयुक्त्या चन्द्र इति कालज्ञाः ॥ ३७ ॥

रात्रावपि प्रहरक्रमः प्राग्वन्नवाङ्गुलस्थित्या अपानचन्द्रसंचार-क्रमेणेत्यतिदिशति–

पूर्वोक्तक्रमयोगेन यामेष्वेवं चरत्यसौ ।

अत्र सन्ध्याविश्रान्त्यनन्तरं दिनचतुर्थप्रहरोदयस्थानान्तमाद्यः प्रहरः । ततः–

तालुके चार्धरात्रस्तु पुनरेवं विधीयते ॥ ३८ ॥

'पुनरेवम्' इत्यवरोहक्रमेण नवाङ्गुलस्थित्यैवेत्यर्थः । अत्र होमादि सिद्धिदमित्यर्थलब्धमेतत् । किञ्च, 'पुनरेवं विधीयते' इति पुनरपि नवाङ्गुलस्थित्या कण्ठाधोऽङ्गुलान्ते तृतीयो रात्रियाम इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ततोऽपि–

हृत्पद्मं तु यदा प्राप्तः प्रभातसमयस्तदा ।

तत्रापि–

तुट्यर्धं तु वरारोहे पूर्वसन्ध्या भवेत्ततः ॥ ३९ ॥

एतत्पूर्ववद्व्याख्येयम् । पूर्वत्वमत्र सन्ध्यायास्तदनन्तरं प्राण-सूर्योदयात्मकदिनप्रारम्भात् । यदाह–

तस्मात्समुदयश्चैव सूर्यस्य स भवेत्पुनः ।

'सूर्यः' प्राणः । उदेत्य च–

पूर्ववत्क्रमयोगेन स चरेद्धि सदा शुभे ॥ ४० ॥

'शुभे' इत्यामन्त्रणम् ॥ ४० ॥

अत्रैव–

वासरे तु चरेत्सूर्यो धारायां संचरेच्छशी ।

प्राण एव सूर्यः, अपानस्तु चन्द्रः । अथ च सूर्य इन्द्रियवर्गो 'वासरे' प्राणोदये 'चरति' समुल्लस्य बाह्यं प्रकाशयति । 'धारायां' निशायामपानोदये 'शशी' मेयग्रामरूपः 'चरेत्' प्रमाणप्रकाशमाविश्य प्रमात्रैकात्म्यमेति ।

तदित्थमहोरात्रमध्ये–

चन्द्रसूर्योदयो ह्येष मया ते परिकीर्तितः ॥ ४१ ॥

साधकानां सौम्येतरसिद्ध्यर्थमत्रैव मध्ये सूरोदयोक्तवद्ग्रह-पञ्चकोदयक्रमं दर्शयति–

भौमाद्याश्च ग्रहा ह्येवं चरन्ति प्रविभागशः ।

यथा सदा बहिरन्तश्च दिननिशयोः सूर्यसोमौ चरतः, तथा सदैव पञ्चधा पञ्चधा विभक्तयोस्तयोः भौमाद्याः सौरान्ताः पञ्च विभागक्रमेण चरन्ति, तेन च क्रूरसौम्यसिद्ध्यङ्गं भवन्ति ।

अथ बाह्यवेलावारानुसारमहनि निशायां चान्तरपि ग्रहसप्तकोदयं गारुडादिशास्त्रदृष्टन्यायेन दर्शयति–

प्राणे चाप्युदयन्त्येते प्रहरे प्रहरे प्रिये ॥ ४२ ॥

वेला वारो भवेद्यस्य स चरेत्प्रहरद्वयम् ।

यस्य ग्रहस्य बहिर्वारः, स प्रथमे प्रहरे बहिरिव अन्तरप्युदेति । ततो दिने षट्परिवर्तनक्रमेण अर्धेऽर्धे प्रहरे तदन्ये, यावदन्त्ये तद्दिनार्धप्रहरे स एव । तदुत्तरेष्ववसरेषु क्रमेण पञ्चपरिवृत्तिक्रमेणान्ये, यावदन्त्ये तन्निशार्धप्रहरे स एव । एवमेकैकस्य ग्रहस्य दिनेऽर्धप्रहरं रात्रावर्धप्रहरं चोदयः । वारभागिनस्तु द्विगुणमिति स्थितेऽहोरात्र-मेलनया वारभागिनः प्रहरद्वयम्, तदन्येषां तु प्रहरमुदयो भवति । तदुक्तं श्रीतोतुले–

'प्रहरार्धभुजः सर्वेऽहोरात्रं च चरन्ति ते ।' इति ।

संहितासारेऽपि–

'णिसिवासर[1] दुपहरेणा आभुञ्जन्ति गहपराहणा ।

जस्स दिनं सेवारो विणिवत्तइ रअणिव अणा ते ।

कमपरिवेत्तण दिणरत्तिं भुञ्जन्ति बाणपरिवत्ते' ॥ इति ॥ ४२ ॥

अत्रैव मध्ये–

राहुश्चरति सोमेन केतुश्चरति भास्वता ॥ ४३ ॥

सहेत्यर्थः । तेन तच्चार एव तयोश्चारः, न तु ग्रहान्तरव-द्व्यतिरिक्तः ॥ ४३ ॥

किञ्च–

ये ग्रहास्ते च वै नागा लोकपालाष्टकं च ते ।

मूर्तयश्चैव ते चाष्टावष्टौ ते च गणेश्वराः ॥ ४४ ॥

ते च पञ्चाष्टका रुद्रास्तथा योगाष्टकाः परे ।

अनन्तादिशिखण्ड्यन्तास्ते च विद्येश्वराष्टकाः ॥ ४५ ॥

सकलाद्यानि तत्त्वानि स्थितानि परतस्त्विह ।

पूर्वोक्ता भैरवाश्चाष्टौ सर्वे ते च व्यवस्थिताः ॥ ४६ ॥

---

1. 'णिमावासरद्वयफरेण आ भुञ्जन्ति गहपराहणाजः स दिनं सेवारोविणि वत्तर हर अणिव अणाते कम्परि वेतुणदिनं रत्तिं भुञ्जन्ति बाणपरिवत्तते' ।

'ग्रहाः' आदित्यादयः सौरान्ता यथाक्रममनन्तवासुकितक्षककार्कोट-पद्ममहापद्मशंखपालनागाः, राहुस्तु कुलिकः। तदुक्तम्—

'इनस्त्वनन्त इत्युक्तः सोमो वासुकिरुच्यते।
तक्षकः कुज इत्युक्तः कार्कोटः सोमजो भवेत्॥
सरोजो गुरुराख्यातो महाब्जः शुक्र उच्यते।
शंखो मन्दगतिर्ज्ञेयः सप्त नागा ग्रहाः क्रमात्॥
अष्टमः कुलिको नाम राहुः क्रूरग्रहो भवेत्।' इति।

यश्च श्रीतोतुले—

'रवेः षोडश मध्यात्तु चतुरोऽन्ताच्च भार्गवात्।
चषकौ द्वौ बुधस्यादौ सोमस्याष्टौ तु मध्यतः॥
सौरस्यान्ताच्चतुःषष्टिं मध्यतश्चषकं गुरोः।
द्वात्रिंशतं कुजस्यान्ताद्भुङ्क्ते षट्परिवर्ततः॥'

इति चषकसंख्यया कुलिककाल उक्तः, सोऽत्रात्यन्तसूक्ष्मे प्राणचारे दुर्लक्ष्य एवेत्यविचार्य एव। एवं पुंभोगाय दिनार्धप्रहरानधितिष्ठतां ग्रहाणां नागैरधिष्ठितत्वम्, नागानां तूक्तक्रमस्थितिभिर्लोकपालैरिन्द्रादिभिः। इन्द्राद्या मूर्तिभिरिति क्षित्यादिमूर्त्यधिष्ठातृशर्वरुद्रभवादिभिर्मूर्तीश्वरैः, ते च चण्डनन्द्यादिभिः प्रागुक्तैर्गणेशैः, तेऽपि गुह्यातिगुह्यपवित्रस्थाण्वाद्यैः पञ्चभिरष्टकैः, क्रमात्क्रममधिष्ठिताः। तेऽप्यकृतादिना योगाष्टकेन व्याप्ताः, योगाष्टकादपि परे ये प्रकृतिस्थाः क्रोधाद्याः, मायास्था मण्डलिप्रभृतयस्तैर्व्याप्ताः, तेऽपि विद्यातत्त्वगतैरनन्तादिभिः, विद्येश्वरा अपि सकलाद्यैरिति सदाशिवपरिवारभूतैः—

'सकलो निष्कलः शून्यः कलाढ्य..................।' (१०।११८९)

इति वक्ष्यमाणैरष्टभिः, यद्वा, सकलः सदाशिव आद्यो येषामूर्ध्ववर्तिबिन्द्वीशब्रह्मव्यापिव्योमानन्तानाथानाश्रितानां तैस्तत्त्वैरिति अभेदभूमिस्पर्शात्पारमार्थिकैर्देवैः। तेऽपि औन्मनसपदव्याप्त्यवस्थितश्रीस्वच्छन्दनाथपरिवारत्वात् तदधिष्ठितैः कपालीशादिभिर्भैरवैरधिष्ठिताः।

तदाह–सर्व एवैते तेषु प्राणीयाहोरात्रार्धप्रहरेषु व्यवस्थिताः । अत्र चाद्यार्धप्रहरक्रमेणैव इन्द्रादीनां दिने रात्रौ च द्वितुटिक उदयः, न तु षट्परिवृत्त्याद्यवस्थितग्रहस्थित्या, ग्रहाणां सप्तानामष्टकैः सह संगत्ययोगात् । व्यवस्थितिश्चैषामभेदव्याप्तिः, अत एवात्र सामानाधिकरण्येनोक्तिः कृता । एवं च परभैरवस्फारमयत्वमेव प्राणे पर्यवसितम्, अतो यदस्माभिः प्राणभूमिकायामहोरात्रक्रमेण व्याप्तिप्रदर्शनं पूर्वं कृतम्, तदुत्सूत्रं न मन्तव्यम् । इत्थं च सर्वमिदं परमेश्वराद्वयमेवेत्यत्र ज्ञानादेव ज्ञानिनां जीवन्मुक्तिः करतलगतेव, साधकानां तु तत्तद्भुवनेश्वरादिव्याप्ततत्पदानुसारेणापि महाव्याप्त्यनुसंधानादविघ्नेनैव तत्तत्सिद्ध्युदयो भवति–इति प्रतिपादितं भवति ॥ ४६ ॥

तदुक्तमेवार्थमनुबध्नाति–

ग्रहादीन्समधिष्ठाय सर्वेषूदयकारकाः ।

सर्वे एवैते लोकपालाद्या भैरवान्ताः 'सर्वेषु' दिनरात्रिप्रहरेषु उदयं कुर्वन्ति । कथम् ? ग्रहादीनिति तत्तदर्धप्रहरेषु पर्यायेण प्राप्तवारान् सूर्यादिग्रहान् आदिशब्दादनन्तादिनागांश्च सम्यगभेदेनाधिष्ठाय । किञ्च–

राशिभिः सह नक्षत्रैस्त उद्यन्ति अहर्निशम् ॥ ४७ ॥

हृदयात्प्रभृति द्वादशान्तं यावत्प्रत्यङ्गुलषट्कं राशिः–इति स्थित्या मकरादयो मिथुनान्ताः षड्राशयः, तदधिष्ठितानि च नक्षत्राणि तदनुसारेणैव प्रत्यंशमपि तत्र उद्यन्ति, तथैव च द्वादशान्ताद्धृदयं यावत्कर्कटाद्या धन्व्यन्ताः ॥ ४७ ॥

अत्रैवाभिजिदुदयमाह–

मध्याह्ने चार्धरात्रे च उदयोऽभिजितो भवेत् ।

तालुनीत्यर्थः । अभिजयति सर्वान् विघ्नान् इति 'अभिजित्' नक्षत्रविशेषः ।

अतश्च–

अभीप्सितं फलं तत्र साधकानां भवेदिह ॥ ४८ ॥

'इह' इति पारमेश्वरेषु शास्त्रेषु उक्तं यद् भोगमोक्षाख्यं फलं साधकानामिष्टम्, तत्तु माध्याह्ने आर्धरात्रिकेऽभिजिन्नक्षत्रे भवत्येव ॥ ४८ ॥

एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति–

अहोरात्रविभागोऽयमेवं ते कथितो मया ।

अधुना पक्षमासांश्च वर्षाणि कथयामि ते ॥ ४९ ॥

तत्र निर्णीताभ्यन्तराहोरात्रं बाह्ये काले नियोजयति–

आध्यात्मिकाहोरात्रेण बाह्ये काष्ठा विधीयते ।

अत्र काष्ठा न घटिका; अपि तु दशपञ्चनिमेषात्मा कालावयवविशेष इति दर्शितमेव । किञ्च–

मासेनाध्यात्मिकेनैव बाह्ये चैव कला भवेत् ॥ ५० ॥

तत्र त्रिंशदहोरात्रा मासस्तु वरवर्णिनि ।

आध्यात्मिको मासस्ते प्राणचारात्मानस्त्रिंशदहोरात्रा बाह्यास्त्रिंशत्काष्ठाः, तेन ईदृशेनान्तरेण मासेन बाह्यकलाख्य एव कालो भवति । वक्ष्यति चैकादशे–

'त्रिंशत्काष्ठाः कला ज्ञेया...................... ।' इति । (११।२०१)

एवशब्दः कलाशब्दानन्तरं योज्यः । वरं वर्णयति सर्वोत्कृष्टं परं तत्त्वं परामृशतीति वरवर्णिनी ।

किञ्चाध्यात्मिकैः–

मासैर्द्वादशभिश्चैव बाह्येऽथ घटिका भवेत् ॥ ५१ ॥

तदेव स्फुटयति–

शतानि त्रीण्यहोरात्राः षष्टिरेव तथाधिका ।

वर्षमेतत्समाख्यातं बाह्ये वै घटिका च सा ॥ ५२ ॥

सषष्टित्रिशतप्राणापानचारा बाह्या घटिका । यतोऽसौ षष्टिश्चषकाणि, चषकं च षट् प्राणापानचाराः ॥ ५२ ॥

एवमुक्तरूपाध्यात्मिकवर्षकलिताः–

घटिकाः षष्टिस्त्वहोरात्रे बाह्ये तु प्रवहन्ति वै ।

ता एवान्तरचारेण षष्टिः संवत्सराः स्मृताः ॥ ५३ ॥

बाह्यघटिका आन्तरं वर्षमिति विभक्तमेव । अतस्ताः षष्टिस्तावन्त्येवान्तराणि वर्षाणि सूक्ष्मकालगत्या । अत एवैकत्र प्राणचारे षष्ट्यब्दोदय इति परा कालस्थितिरग्रे स्फुटीभविष्यति ॥ ५३ ॥

अथ षष्टिघटिकात्मसु वर्षेषु–

प्राणसंख्यां पुनस्तेषु कथयाम्यधुना तव ।

षट् शतानि वरारोहे सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ५४ ॥

अहोरात्रेण बाह्येन अध्यात्मं तु सुराधिपे ।

घटिकायां सषष्टिस्त्रिशती प्राणचाराणाम्, इति गणनया षष्टिघटिकासंख्ये बाह्येऽहोरात्रेऽध्यात्मे आत्मनि तदाश्रयेण प्राणचाराणामेषैव संख्या भवति ।

एवमीदृशी–

प्राणसंख्या समाख्याता ज्ञातव्या साधकेन तु ॥ ५५ ॥

एवं प्रोक्तवक्ष्यमाणव्याप्तिसतत्त्वेन–

प्राणहंसे सदा लीनः साधकः

लीनो निभालनया विश्रान्तः । तथा प्राणभूमिन्यग्भावेन शाक्तपदसमावेशादेवासौ–

परतत्त्ववित् ।

भवति । तदा च–

तस्यायं जप उद्दिष्टः सिद्धिमुक्तिफलप्रदः ॥ ५६ ॥

इह प्राणो निर्णीतविश्वमन्त्रवीर्यभूतहंसाश्रयत्वाद्धंस इति । तत्र यो लीनः, स प्राणसंख्ययैव सदैतावज्जपयुक्तो भवति । यथोक्तं श्रीविज्ञानभैरवे–

> 'षट् शतानि दिवारात्रं सहस्राण्येकविंशतिः ।
> जपो देव्याः समुद्दिष्टः सुलभो दुर्लभो जडैः ॥' (१५६) इति ॥ ५६ ॥

'सिद्धिमुक्तिदः' इति यदुक्तम् तद्विभजति–

अधःप्रवहणे सिद्धिर्हृत्पद्मं यावदागतः ।

मुक्तिश्चैव भवेदूर्ध्वे परतत्त्वे तु सुव्रते ॥ ५७ ॥

एतच्च–

'यदा करोति सृष्टिं च........................ ।'

इत्यादौ वितत्य निर्णीतम् ॥ ५७ ॥

तदेवमुक्तव्याप्तिज्ञानपूर्वं प्राणहंसे लीनतया परतत्त्वविदो योगिनः सर्व एव कालस्तत्प्ररोहप्रकर्षात्तादृगनुभवमय एव भवतीत्याह–

मनोऽप्यन्यत्र निक्षिप्तं चक्षुरन्यत्र पातितम् ।

यथा प्रवर्तते प्राणस्त्वयत्नादेव सर्वदा ॥ ५८ ॥

तथेति मध्येऽध्याहार्यम् । तेन यद्यप्यन्तःकृतयो बहिष्कृतयः स्वधिये प्रसृताः, तथापि परतत्त्वविश्रान्तिपरत्वेन प्राणव्याप्तिज्ञस्य तथा तेनैव परविश्रान्तिप्रदेन प्रकारेण 'प्राणो' हंसात्मा मध्यमः 'अयत्नादेव' स्वरसत एव सर्वदा 'प्रवर्तते' वहति ॥ ५८ ॥

एतदेवोपोद्बलयति–

नास्योच्चारयिता कश्चित्प्रतिहन्ता न विद्यते ।

स्वयमुच्चरते हंसः प्राणिनामुरसि स्थितः ॥ ५९ ॥

'हंसः' प्राग्व्यावर्णितसतत्त्वपरनिष्कलभट्टारकः, तदधिष्टितत्वान्मध्यमः प्राणोऽपि निर्णीतव्याप्तिसारः **'स्वयमुच्चरते' अशेषं वाच्यवाचकक्रममुल्लङ्घ्य परमाभेदसारमहामन्त्रवीर्यात्मना स्फुरति** । यतोऽस्य न कश्चिदुच्चारयिता प्रतिहन्ता वा अस्ति, अस्यैव सर्वकर्तृत्वेन परमातृरूपत्वात् । अत एव चायम् 'अनाहतः' इत्युद्घोष्यते इतरवर्णवत् स्थानकरणाभिघातानभिव्यक्तत्वादनस्तमितत्वाच्च । स चायं 'प्राणिनामुरसि' हृदये जीवितस्यापि जीवितभूतः स्थितः । केचिदेव त्ववधानधना एतत्सत्तामाविशन्ति । तदित्थं परतत्त्वावहितसाधकजपनिष्पत्त्यभिप्रायेण–

मासवत्सरसंख्या तु एषा ते कथिता मया ।

आध्यात्मिकीति शेषः । त्रिंशत्प्राणचारा आध्यात्मिको मासः, षष्ट्यधिका तु त्रिशती वत्सरः, इति हि निर्णीतमेव ।

इदानीमत्रैव प्राणचारे–

चन्द्रसूर्योपरागं तु कथयामि ततः परम् ॥ ६० ॥

साधकस्य भुक्तिमुक्तिफलप्रदमिति स्थितमेव ॥ ६० ॥

तत्रादौ–

अहोरात्रस्तु यः प्रोक्तः प्राणेऽस्मिन्सुरसुन्दरि ।
स एव पक्षद्वितयं मासं च कथयामि ते ॥ ६१ ॥

अविभागेनेति शेषः । त्रिंशत्प्राणचाराः ॥ ६१ ॥

तत्र कृष्णपक्षं तावत्पक्षसन्धिप्रदर्शनपूर्वं निरूपयति–

तुट्यर्धं चाप्यधश्चोर्ध्वं विश्रमः परिकीर्तितः ।
मध्ये पञ्चदशोक्ता यास्तिथयस्ताः प्रकीर्तिताः ॥ ६२ ॥

अध ऊर्ध्वं च यत्तुट्यर्धं पूर्वमहोरात्रोदये पूर्वापरसन्ध्यात्वेनोक्तम्, स एवेह विश्रमः पक्षसन्धित्वेन कीर्तितः । यास्तु मध्ये पञ्चदश तुटयः, ता एव प्रतिपदाद्यास्तिथयः ॥ ६२ ॥

अत्र च पक्षसन्धितुट्यर्धमुत्सृज्य, प्रतितुट्यहोरात्रविभागमाह–

प्रथमोदये तु हृत्पद्मात्तुट्यर्धं तु दिनं भवेत् ।
द्वितीये चैव तुट्यर्धे यदा चरति शर्वरी ॥ ६३ ॥

हृत्पद्मादित्युपलक्षणम् । तेनैकैकस्यास्तुटेः सार्धपादाङ्गुलपरिमाणमाद्यमर्धं दिनं प्रकाशरूपम्, परं तु विश्रान्त्यात्मा रात्रिः । यत इयं भगवती संवित्प्रकाशानन्दमयी, ततो यत्र यावन्तावनया वेद्यवेदकविश्रान्तिरूपौ प्रकाशानन्दावाभास्येते, तत्र तावद्रूप एव दिननिशे । तथा च मशकादौ सदाशिवादौ चात्यल्पातिविततकालत्वं तयोर्युक्तमेव । एवं च प्रतितुट्यर्धं वक्ष्यमाणक्रमेण तदंशांशेष्वपि वा तावाभासमानौ दिननिशाभेदं समुचितं प्रमातारं प्रति भासयत एव । कदाचिच्च प्रकाशस्याधिक्यम्, कदाचिच्च विश्रान्तेः, कदाचित्तयोः साम्यमिति

कृत्वा दिननिशयोर्वैषम्यं च भवत्यन्तर्बहिश्च । 'यदा चरति' इति सूत्रांशादनन्तरं तदेत्यध्याहार्यम् ॥ ६३ ॥

अत्र च दिनरात्रिभेदे—

राशयो ग्रहनक्षत्राण्युदयन्ति यथाक्रमम् ।

पारमेश्वर्या हि संविदा या यादृशी दिनादिव्यवस्था क्रियते, तां सर्वे ग्रहादयोऽनुवर्तन्ते । तदित्थम्—

अस्मिन्नेवमहोरात्रे पूर्ववच्च वरानने ॥ ६४ ॥

तुटिभिः पञ्चदशभिः पक्षः स तु विधीयते ।

'अस्मिन्' इत्यान्तरे । 'एवम्' इति तुट्यर्धार्धकलनया । 'पूर्ववत्' इति सुसूक्ष्मया दृष्ट्या । 'पक्षः' इति कृष्ण इत्यर्थात् । अथात्रैव पक्षे आमावस्यप्रातिपदतिथ्यंशमेलनप्रकटनेन सूर्यग्रहं निर्णिनीषुस्तिथिच्छेद-वृद्धी दर्शयति—

तिथिच्छेदे ऋणं ज्ञेयं वृद्धौ चैव धनं भवेत् ॥ ६५ ॥

ऋणं चैव भवेत्कासो निःश्वासो धन उच्यते ।

'ऋणं' प्राणवाहस्य किञ्चिदल्पकालता कासवशाद्भवति । तथा सति झगिति धावनादामावस्योंऽशः प्रतिपत्स्थानं प्रसरति । एतच्च दर्शयिष्यमाणसूर्यग्रहणोपयोगि । निःश्वासवशात्तु किञ्चिच्चिरकालता अपानचन्द्रस्य धनम्, तथा सति पूर्णमास्युदयश्चन्द्रग्रहोपयोगी भवति । प्रकृतं तु—

कृष्णपक्षोर्ध्वचारेण संहारः संक्षयो भवेत् ॥ ६६ ॥

कृष्णपक्षरूपेणोर्ध्वचारेण प्रकृतस्य प्राणस्य यः संहारः, स एव प्रवेशितपूर्वप्राणावस्थितमेयचन्द्रस्य प्रतितुट्येकैककलाक्रमेण अमा-वस्यान्तं पञ्चदशकलानां संक्षय इत्यर्थः । तदुक्तं श्रीकामिकायाम्—

'अमृतं चन्द्ररूपेण द्विधा षोडशधा पुनः ।
पिबन्ति च सुराः सर्वे दश पञ्च पराः कलाः ॥
अमाशेषगुहान्तस्थामावस्या विश्वतर्पिणी ॥' इति ।

द्विधेति कलापञ्चदशकभित्तिभूतातिस्वच्छरूपतया दृश्यमानासित-पक्षपञ्चदशकलात्मना चेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

यत ईदृक् कृष्णपक्षः, ततः–

क्रूरकर्माणि वै तत्र कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात् ।

शुभकर्माणि कृष्णे च न च सिद्ध्यन्ति सुव्रते ॥ ६७ ॥

चकारौ तुशब्दैवशब्दयोरर्थे । इह 'यदन्तस्तद्बहिः' इति स्थित्या यद्यदान्तरे दिनरात्रितत्संध्यापक्षमासादिके फलमुक्तम्, तत्तद्बाह्येऽपि तत्र तथैवेति मन्तव्यम् ॥ ६७ ॥

अथान्तरीममावस्यां दर्शयति–

शक्तिं वै विशति प्राणे या तुटिस्तु विधीयते ।

अमावस्या तु सा ज्ञेया कृष्णपक्षे वरानने ॥ ६८ ॥

'शक्तिः' ब्रह्मरन्ध्रस्थानं 'तुटिः' इति प्रक्षीणचन्द्रा पञ्चदशी । अत एवामाख्यायां षोडश्यां तुटौ वसनात् तद्भित्त्यवलम्बनादमावस्या सा ज्ञेया ॥ ६८ ॥

अथ पूर्वमासूत्रितं पक्षसन्धिं स्फुटयति–

शक्तेर्मध्योर्ध्वभागे तु तुट्यर्धं यत्प्रकीर्तितम् ।

पक्षसन्धिस्त्वसौ ज्ञेयः

ब्रह्मरन्ध्रादुत्थितायाः शक्तेर्मध्यं त्वक्स्थानं त्वक्शेषस्तु केशस्थान-मूर्ध्वमेकमेव तुट्यर्धं यत्, स पक्षयोः कृष्णशुक्लयोः सन्धिः । यदेव हि प्राणस्यान्त्यं तुट्यर्धम्, तदेवापानस्याद्यं भवतीत्येतदुभयोस्तुट्यर्धात्मकं देशत एकमेव तत्तुट्यर्धद्वयवाहकालं सन्धिपदम् ।

अथात्र सूर्यग्रहणं दर्शयति–

अमावस्यार्धप्रतिपदा ॥ ६९ ॥

तिथिच्छेदेन वै तत्र सूर्यस्य ग्रहणं भवेत् ।

प्रागुक्तात्कासात् तिथिच्छेदेन यदा अमावस्येति तत्संबद्धः पक्षसंध्यार्धकालः स्वस्मिन्सन्ध्यातुटिभागे प्रतिपत्कालेन सह भवति, तदा सूर्यग्रहणं भवति । यतः –

रविबिम्बान्तरे देवि चन्द्रबिम्बं तदा भवेत् ॥ ७० ॥

तदन्तरे भवेद्राहुरमृतार्थी वरानने ।

अमृतं स्रवते चन्द्रो राहुश्च ग्रसते तु तम् ॥ ७१ ॥

पीत्वा त्यजति तद्बिम्बं तदा मुक्तः स उच्यते ।

तदेति प्रतिपदोऽमावस्याभागसंघट्टे 'रविबिम्बान्तरे' प्राणमध्ये 'चन्द्रबिम्बम्' अपानः प्रविशेत् । पूर्वोक्तनीत्या च चन्द्रसहचारी राहुः सूर्यसंस्पर्शविलीनं चान्द्रममृतं 'पीत्वा' कञ्चित्कालमास्वाद्य अपानरूपं चन्द्रबिम्बं स्वसम्बन्धाद् मुञ्चति । इदमत्र सतत्त्वम्—

प्राणार्कमानहठघट्टितमेयचन्द्रविद्रावितामृतरसोत्सुकितः खमाता ।

स्वर्भानुरावृणुत एव रविं रसं तु पुण्ये ग्रहेऽत्र रसयेत्त्रयघट्टनज्ञः ॥

एवमन्तरिव बहिरपि अनयैव युक्त्या भवेत् ।

आदित्यग्रहणं चैव लोके तदुपदिश्यते ॥ ७२ ॥

ततो ज्येतिःशास्त्रोक्तप्रक्रियया—

राहुरादित्यचन्द्रौ च त्रय एते ग्रहा यदा ।

दृश्यन्ते समवायेन तन्महाग्रहणं भवेत् ॥ ७३ ॥

महत्त्वमेव व्यनक्ति—

स कालः सर्वलोकानां महापुण्यतमो भवेत् ।

तथा च—

तत्र स्नानं तथा दानं पूजाहोमजपादिकम् ॥ ७४ ॥

यत्कृतं साधकैर्देवि तदनन्तफलं भवेत् ।

'अनन्तम्' अपरिच्छिन्नं मोक्षाख्यं फलं यस्य । यद्वक्ष्यति—

मोक्षश्चैव पुनर्भद्रे.................. ।' (७।८४) इत्यादि ।

एवं कृष्णपक्षं सूर्यग्रहणं च प्रदर्श्य, शुक्लपक्षं चन्द्रग्रहणं च क्रमादादिशति देवः—

तां चैवार्धतुटिं त्यक्त्वा शुक्लपक्षोदयो भवेत् ॥ ७५ ॥

'ताम्' इति यत्र सूर्यग्रहणं दर्शितम्, 'शुक्लपक्षः' अपानचन्द्रोदयरूपः ॥ ७५ ॥

तदाह—

शक्तिगर्भादधः सृष्टिस्तस्माद्वृद्धिः प्रजायते ।

'शक्तेर्गर्भः' कुण्डलाकारता, सा हि शिम्बिकारूपतया स्वान्तरशेषं विश्वमासूत्र्य 'अध' इति हृदयपर्यन्तं तदेव सृजति । अत एव वृद्धिः क्रमात्क्रममपानचन्द्रपरिपुष्टिरूपा तथा वृद्धिर्निःश्वासात्मकधनरूपा जायते, अत्र कासक्रमेण तिथिच्छेदस्याभावात् ।

यत एवम्, अतः—

तदारभ्य च कर्माणि शुभान्यभ्युदयानि च ॥ ७६ ॥

ध्यानमन्त्रादियुक्तस्य सिद्ध्यन्ते नात्र संशयः ।

'तदारभ्य' इति शक्तिगर्भस्वरूपमवष्टभ्य, 'शुभानि' आप्यायनादीनि कर्माणि 'अभ्युदयानि च' तत्फलानि च ।

अत्र शुक्लपक्षे दिननिशाविभागं प्रदर्शयति—

प्राणहंसो यदा प्राप्तस्त्वधस्तां प्रथमां तुटिम् ॥ ७७ ॥

पूर्वमर्धं त्वहः प्रोक्तं तुट्यर्धमपरं निशा ।

'प्राणहंसः' इति प्राग्वत् । 'अध' इति सन्धितुट्यर्धात् 'प्रथमां तुटिं' शुक्लपक्षप्रतिपद्रूपाम् । **यदाशब्दश्रवणात् तदेत्यध्याहार्यम्** । अहर्निशाप्रविभागः प्राग्वदेव । एवं द्वितीयादितिथिष्वपि मन्तव्यम् । किञ्चात्र—

राशयो ग्रह ऋक्षाणि योगाश्च करणानि च ॥ ७८ ॥

पूर्ववत्क्रमयोगेन तान्युद्यन्ति त्वहर्निशम् ।

गतार्थमेतत् । या चेयं प्रथमा तुटिः –

प्रतिपत्सा तु विज्ञेया चन्द्रश्चैककलो भवेत् ॥ ७९ ॥

किञ्च—

द्वितीयायां द्वितीया तु वृद्धिमेति क्रमेण तु ।

'द्वितीयायाम्' इति तुटौ । 'द्वितीया' इति कला । एता एव तुटयः—

तिथयश्चैवमारभ्य यावत्पञ्चदशी तुटिः ॥ ८० ॥

भवति ॥ ८० ॥

सा च पञ्चदशी–

पौर्णमासी तु विज्ञेया तिथिर्वै साधकेन तु ।

'मा:' **चन्द्रः पूर्णोऽस्यामिति कृत्वा,** अत एवैहिकसिद्धिं साधयति । तेनैषा साधकैरुक्तवक्ष्यमाणव्याप्तिसारतया ज्ञातव्या । अतश्च–

तत्र पूजा जपो ध्यानं सम्पूर्णं सफलं भवेत् ॥ ८१ ॥

ऐहिकफलमित्यर्थात् ॥ ८१ ॥

यतः–

संपूर्णश्च भवेत्तस्यां चन्द्रो वै चारुलोचने ।

चो ह्यर्थे । 'चन्द्रः' अपानः । अथ–

तस्याश्चार्धतुटिर्या तु पक्षसन्ध्या तु सा स्मृता ॥ ८२ ॥

प्राग्वदेव । 'तस्याः' इत्यवधौ पञ्चमी । कृष्णपक्षसन्ध्याशब्द-वाच्यस्य पक्षसन्धेः पूर्ववदेव–

तस्यार्धं पौर्णमासी तु प्रतिपदर्धेन संस्थिता ।

प्रतिपदः सम्बन्धिना 'अर्धेने'ति तृतीया सहार्थे । इत्थं च प्रागुक्तव्याप्त्यैव–

हृत्पद्मसन्धिमध्ये तु सोमस्य ग्रहणं भवेत् ॥ ८३ ॥

सन्धिमध्यं प्राणापानसंधिस्थानम् । इदमत्र तत्त्वम्–

'शक्तिसंस्नुतसुधारसक्रमात्पूर्णमिन्दुमणुराहुराहरन् ।

छादयेदिह शुभे महाग्रहे द्रावितं पिबति तं महामुनिः ॥' इति ।

तदेतद् अन्तरिव बहिरपि ॥ ८३ ॥

आदित्येन विना लोके सोमग्रहणमुच्यते ।

प्रतिपत्सङ्गाद् दूरस्थार्कस्पृष्टेऽपीन्दौ रात्रावर्काभावात्, सूर्यग्रहणे तु पार्वणेन्दुकलयार्कः संस्पृश्यत एव । किञ्च–

तत्रैव च महत्पुण्यं ध्यानहोमजपादिभिः ॥ ८४ ॥

यथोर्ध्वपदे आदित्यग्रहणं मोक्षप्रदतया महापुण्यम्, तथा 'तत्रैव' इति मध्यमधामप्रवेशक्रमलब्धे हृदये चन्द्रग्रहणमैहिकोत्तमसिद्धिप्रदतया महापुण्यम् ॥ ८४ ॥

न च केवलं मध्यधामनि चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणम्, यावत्–

पक्षद्वयेऽपि देवेशि ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

नानासिद्धिप्रदं ह्येतत्साधकस्याभियोगिनः ॥ ८५ ॥

'पक्षद्वये' दक्षे वामे च मध्यवदेव ग्रहणद्वयम् । 'नाना' इति क्रूरसौम्यसिद्धिप्रदम् । 'अभियोगिनः' उद्युक्तस्य ॥ ८५ ॥

मुमुक्षोस्तु–

मोक्षश्चैव पुनर्भद्रे पक्षद्वयसमुज्झितः ।

चशब्द एवशब्देन सह नियतविषयतया तत्त्वेश्वरपदव्याप्त्यादिरूपमुत्तमं भोगं समुच्चिनोति । तेन पक्षद्वयोज्झितो मध्यमार्गश्च यो मोक्षः, तदूर्ध्वे सूर्यग्रहणे मोक्ष एव, हृदि तु चन्द्रग्रहणे भोगो मोक्षश्च । अतश्च यो मोक्षार्थी–

पक्षद्वयं परित्यज्य पूर्वोक्तकरणेन तु ॥ ८६ ॥

उन्मन्यन्ते स्थितो नित्यं परवृत्त्यवलम्बकः ।

परित्यज्य त्वधः सर्वं ध्यानमास्थाय योजयेत् ॥ ८७ ॥

तस्य मुक्तिर्न सन्देहस्त्वन्यथा सिद्धिभाग्भवेत् ।

पूर्वोक्तं करणं दिव्यम् । परा वृत्तिरुक्ता लक्ष्यते च । अधस्तनं सर्वमुन्मनान्तं 'परित्यज्य' तत्समरसीकृत्य । 'ध्यानं' परतत्त्वविमर्शः । 'अन्यथा' इति दक्षवामपथोर्ध्वस्थितः ॥ ८६-८७ ॥

मध्यपथग्रहणं चैतद्दुर्लभम्, इतरत्तु सुलभमेव, इत्याह–

पक्षद्वयेऽपि ग्रहणं भवेद्वै सर्वदेहिनाम् ॥ ८८ ॥

'देहिनाम्' इत्यनेन मितयोगिनामत्यन्तं देहप्रमात्रभिमानत्वमिति दर्शयति ॥ ८८ ॥

उपसंहरति–

एवमेतत्समाख्यातं यावदायुर्वरानने ।

'एतत्' इति सावधानसंचेत्यं ग्रहणम् ।

अत्रैवाध्यात्माहोरात्रे त्वथाब्दोदय उच्यते ॥ ८९ ॥

तमाह–

हृत्पद्मादूर्ध्वपर्यन्तं राशयः षड् व्यवस्थिताः ।

'राशयो' मकराद्याः । षट्त्रिंशदङ्गुले चारेऽत्र–

अङ्गुलैः षड्भिरेकैको हृत्पद्माद्याव शक्तितः ॥ ९० ॥

'एकैकः' इति राशिः । इत्थमस्मिन्षट्त्रिंशदङ्गुले षण्मासोदये–

अङ्गुले अङ्गुले ह्यत्र तिथयः पञ्च संस्थिताः ।
तस्याप्यर्धं दिनं पूर्वमपरार्धं निशा भवेत् ॥ ९१ ॥

तस्य अङ्गुलपञ्चभागावधेस्तिथेः । अत एव–

षट्पञ्चकास्तिथीनां ये तेऽहोरात्रास्तु मासिकाः ।
त्रिंशता तैरहोरात्रैर्द्विपक्षो मास उच्यते ॥ ९२ ॥

षडङ्गुले राश्युदयस्थाने त्रिंशदहोरात्रस्य मासस्य निष्पत्तिर्भवतीत्यर्थः । 'द्विपक्षः' इत्यनेनेदमाह–यथातोऽपि तत्तन्माससाध्यक्रूरसौम्यसिद्ध्यर्थकृष्णशुक्लपक्षाश्रयणं सुसूक्ष्मदृशा योगिनानु[1]सर्तव्यमिति । अत एव वर्षसाध्ये विधौ तत्तन्मासकार्यं कर्म बाह्यान्तरमासैकीकारानुसरणपूर्वं योगिनानुष्ठातव्यमिति वर्षोदयेऽभिप्रायः ॥ ९२ ॥

तदित्थम्–

मासि राश्युदये ह्येष अधोर्ध्वप्राणसंचरे ।

ऊर्ध्ववदधःप्राणसंचारेऽपि एष एवमादिः क्रमो ज्ञेय इत्यर्थः ।

अथ राश्युदयं विभागेनादिशति मासप्रभेददर्शनाशयेन–

हृदयादुदयस्थानात्संक्रान्तिर्मकरे स्थिता ॥ ९३ ॥
षडङ्गुलान्यधस्त्यक्त्वा कुम्भे संक्रमते पुनः ।
कण्ठोर्ध्वे ह्यङ्गुलं त्यक्त्वा मीने संक्रमते पुनः ॥ ९४ ॥
गलोर्ध्वाद्यावत्ताल्वन्तं त्यक्त्वा मेषेऽथ संक्रमेत् ।
नासान्तं यावत्संक्रान्तिरङ्गुलानि षडेव हि ॥ ९५ ॥
एषा वै विषुसंक्रान्तिरुत्तरे संव्यवस्थिता ।

---

1. क. ग. पु. अनुमन्तव्यमिति पाठः ।

'उदयस्थानात्' इति मन्त्रोच्चारणभूमेः । 'संक्रान्तिः' इति प्राणार्कस्येत्यर्थात्, अत एव माघादिमासक्रमोऽत्र स्थितः । 'षड्ङ्गुलानि' इति काकाक्षिवत्। 'विषुसंक्रान्तिः' विषुवत्संक्रान्तिः। 'उत्तरे' इति उत्तरायणे।

एतच्च प्राग्वत्पारलौकिकादिसिद्ध्यङ्गतयेति ज्ञेयम् । तदाह–

जपहोमार्चनध्यानान्महाभ्युदयकारिका ॥ ९६ ॥

एषा विषुवत्संक्रान्तिरित्यर्थः । अत्रापि प्राग्वदन्तरिव बाह्यसंक्रान्तिष्वपि तत्तत्फलप्रदत्वं स्मर्तव्यम् ॥ ९६ ॥

अथ–

नासाग्रं तु परित्यज्य प्राणहंसो वृषे चरेत् ।
षडङ्गुलानि संत्यज्य संक्रमेन्मिथुने पुनः ॥ ९७ ॥
शक्त्यन्तं यावदध्वानं संक्रान्तिर्मिथुने स्मृता ।

'षडङ्गुलानि' इति काकाक्षिवत् । 'शक्त्यन्तं' द्वादशान्तम् ।

एतदनुवदन् फलं पर्यवसायि दर्शयति–

मकराच्च समारभ्य मिथुनान्तं च सुव्रते ॥ ९८ ॥
उत्तरायणमत्रैतदैहिकीसिद्धिवर्जितम् ।

उत्तीर्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या उत्तरमयनम् । ततश्च–

स्नानं ध्यानं तथा दानं पूजाहोमजपादिकम् ॥ ९९ ॥
साधकाद्यैः कृतं यच्च सहस्रानेकधा भवेत् ।
इह जन्मनि नाप्नोति परत्रैवोपतिष्ठते ॥ १०० ॥

साधकादीनां पुत्रकादीनां चात्र स्नानादिकरणात्तद्देहान्ते भोगो मोक्षश्चाभीष्टो भवति ।

'इह जन्मनि नाप्नोति' इत्यत्र हेतुमाह–

दिनानि तत्र वर्धन्ते मकरान्मिथुनान्तिकम् ।
तत्काले संहरेद्वीर्यं जगत्यस्मिंश्चराचरे ॥ १०१ ॥
हंसो रश्मिभिराकृष्य गर्भस्थं कारयेत्तु तम् ।

'तत्र' इत्युत्तरायणे । दिनवृद्धिर्मेयग्रहणाभ्यासेन विश्रान्तिभागानादरात् । 'वीर्यं' विश्वस्याप्यायनकरं रसम् । 'हंसः' अनाहतनादोऽन्तः,

बहिस्तु सूर्यः । 'रश्मिभिः' अन्तर्मुखीभूताभिर्विमर्शमयीभिरिन्द्रियदेवीभिरन्तः, बहिस्तु प्रभाभिः । 'संहरेत्' इति व्याचष्टे—'गर्भस्थं' शक्त्यन्तर्गतं 'कारयेत्' कुर्वतो रश्मीन्नियुनक्ति ।

तत्कृत्वा—

गर्भस्थानेकधारूपं यद्गृहीतं पुरातनम् ॥ १०२ ॥
कर्कटादेः समारभ्य सर्वं वर्षति तत्पुनः ।

'कर्कटादेः' इत्यपानोदयस्थानात् । 'तत्' इति वीर्यम् । यत एवं प्राणोदयो वीर्यसंहारकृत्—

तस्मादारभ्य मकराद्ध्यानहोमजपादिकम् ॥ १०३ ॥
परलोकनिमित्ताय तदनन्तफलं भवेत् ।

पूर्वोक्तानुवादोऽयम् । अत्रैवोत्तरायणे साधकस्य मन्त्र[1]सेवार्थं जपादावान्तरस्थानविशेषात्मकालविशेषाश्रयेणोच्चारमादिशति—

पुरश्चर्यानिमित्ताय मन्त्रग्रहव्रतं च यत् ॥ १०४ ॥
मीनादावारभेत्सर्वं मन्त्रसिद्ध्यर्थमात्मनः ।

पुरश्चर्याप्रथममेव, मन्त्रग्रहपूर्वं व्रतं नियतजपादिकरणम् । अष्टाङ्गुलात्कण्ठदेशादङ्गुलद्वयं त्यक्त्वा ऊर्ध्वं ताल्वन्तं षडङ्गुलं मीनस्थानम्, एतदादौ शक्त्यवधिमिथुनस्थानान्ते । अतः प्रभृति ह्यूकारमकारयोगात् परस्य निष्कलस्य मन्त्रत्वमिति पूर्वमुक्तम् ।

'मत्स्यवलनसंयोगात्तालुरन्ध्रे व्यवस्थिता ।'

इति च श्रीत्रिकसारे निरूपितत्वादत्र शक्तेर्मीनवन्मुखपुच्छाच्छोटनेन तालुबिलाक्रमणात्तद्गतरसास्वादनतः साधकसंविदः सरस[2]त्वापादनेन भाविफलं प्रति अङ्कुरीभावापादनादेवमुक्तम् ।

युक्तं चैतत्, यतोऽत्र—

बाह्येऽपि तरवो लोके ऋतुषट्कसमीरितम् ॥ १०५ ॥

---

1. क. ख. पु. मन्त्रपूर्वसेवार्थमिति पाठः ।
2. ख. पु. समरसत्वेति पाठः ।

कुसुमानन्दमायान्ति कुसुमायुधदीपकम् ।

'तरवः' कुरवकाद्या अपि मीनसंचारात्मकवसन्तात्प्रभृति कुसुमविकासमयमानन्दं प्राप्नुवन्ति । तं च ऋतुषट्के समीरितम्, वसन्ते प्रथममुद्दिश्य अन्यत्रापि ऋतौ कुसुमानां प्रसरात् । 'कुसुमायुधदीपकम्' इत्यनेन कामोद्दीपनहेतुतामभिदधत्सादृश्येनान्तरस्यापि वसन्तस्य कामानां प्रति साधकत्वं ध्वनति । अत एव बहिर्यथा कुसुममेव फलोपादानम्, तथान्तरपि मीनादौ कर्मारम्भः कुसुमप्रतिमः साधकानामवश्यमीप्सितं फलमभिमुखं करोति—इति कुसुमशब्दाभिप्रायः । अत एव—

मन्त्राः कालानुरूपेण व्रतचर्यादिनेरिताः ॥ १०६ ॥

ज्ञेयबोधप्रदीप्ताश्च सिद्धिमुक्तिप्रसाधकाः ।

'कालो' मीनाद्युदयः । 'व्रतम्' आराधननियमः । 'चर्या' साधकोचितसमयाचारः । आदिशब्दात्करणबन्धादिरुच्चारणोपायः । 'ईरिताः' उत्तेजिताः । 'ज्ञेयबोधो' मन्त्रवाच्यदेवताव्याप्तिज्ञानम्, तेन 'प्रदीप्ताः' तत्प्रकाशाविभेदिविमर्शसाराः ।

यत एवं सर्वमन्त्राणां स्थितिरतोऽयमत्रत्यो मन्त्रः पूर्वसेवार्थम्—

अध्यात्मशब्दरूपात्मा षड्रसास्वादनेरितः ॥ १०७ ॥

हंसबोधप्रदीप्तस्तु गलके मीनमाश्रितः ।

'अध्यात्मशब्दः' अनाहतध्वनिस्तत्परमार्थः ।

'शिवो धर्मेण हंसस्तु..................।' (७।२९)

इत्यत्र निर्णीतेन हंसस्य बोधेन व्याप्तिज्ञानेनेद्धः । व्याख्यातमत्स्यवलनव्याप्त्या गले मीनराशिसंचारं प्राप्तः, अथ च षष्ठबीजमेवोर्ध्वाधःकलात्मकमुखपुच्छाच्छोटनया प्रोच्छलन्मीनरूपत्वम् 'आश्रितः' आरूढः । तत एव च सर्वेन्द्रियाश्रयप्राणाधिरूढेनात्मना ईरितो लम्बिकारसास्वादाय प्रेरितः, ततः प्रभृति मन्त्रतां प्राप्तः सन्नुच्चार्य इति यावत् ।

एतदेवोपसंहारभङ्ग्या आदिशति—

शब्दसंवेदनं तस्य स्फुटं तत्र भवेद्यतः ॥ १०८ ॥

तदारभ्य जपात्तस्य सर्वमेव प्रवर्तते ।

मिथुनान्तं च देवेशि ततः सिद्धिः प्रजायते ॥ १०९ ॥

'तस्य' अध्यात्मशब्दस्य । स्फुटं 'शब्दसंवेदनं' मन्त्रतत्त्वानुभवनम् । 'तत्र' इति मीनस्थाने । 'तस्य' इति साधकस्य । सर्वं पूर्वसेवार्थं जपपूजाध्यानादि । मिथुनान्तं शक्त्यवस्थाने विश्रान्तिं कृत्वेत्यर्थः । 'सिद्धिः प्रजायते' मन्त्राराधनं निष्पद्यते । तदत्रोत्तरायणचारे प्राणस्यैव मकरादिरूपत्वमुक्तम्, तदनुकाराद्बहिः—इति वर्णयन्ति । तथा हि—हृदयादुद्घाटितवक्त्रप्राणस्य प्रसरणान्मकरत्वम्, कण्ठे कुम्भवदवस्थानात्कुम्भत्वम्, ततः पूर्वापराच्छोटनेनोच्छलनान्मीनत्वम् ततोऽपि हुडयुद्धवद्भ्रूमध्यभेदनान्मेषत्वम्, तदनु द्वयरसवर्षणाद्वृषत्वम्, अनन्तरं शिवशक्त्युभयात्मकत्वान्मिथुनत्वमिति ॥ १०९ ॥

एवं प्राणे मिथुनान्तमुत्तरायणं निर्णीय, अपाने कर्कटादिधन्व्यन्तं दक्षिणायनं निर्णेतुमाह—

सहंसो बिन्दुशक्तिस्थः सिद्धिद्वारैरधोमुखः ।

कर्कटादौ स वर्षेत्तु तुलान्तं तालुकान्तरे ॥ ११० ॥

सह हंसेन वर्तते यः प्राणः स 'बिन्दुशक्तिस्थः' इति—

'यदा करोति सृष्टिं तु ऊर्ध्वे बिन्दुः प्रवर्तते ।'

इत्युक्तदृशा समनापदस्थः, सिद्धिप्रदत्वात्तद्द्वारैः षडङ्गुलैश्चतुर्भिश्चारैः 'अधोमुखो' ब्रह्मरन्ध्रक्रमेणान्तःप्रविष्टः, 'तालुकान्तरे' तालुमध्ये 'तुलान्तम्' इति कण्ठं षडङ्गुलं वर्षेत् ।

तद्यावत्—

कण्ठादधस्ततो देही हृत्पद्मात्सर्वतो व्रजेत् ।

'सर्वतः' सर्वत्र देहे । हृदयस्यापानपूरणेन विकासितत्वात्पद्मत्वम् । 'हृत्पद्मात्' इति तदाश्रित्य । यस्मादेवम्—

तस्मादिहात्मसिद्ध्यर्थं पुष्ट्यर्थं चैव साधयेत् ॥ १११ ॥

इहात्मनः सिद्धिरस्मिन्नेव देहेऽणिमाद्याविर्भावनम्, 'पुष्टिः' वलीपलिताद्यभावः ॥ १११ ॥

किञ्च प्राग्वद्बहिरपि–

दक्षिणायनजे काले यस्मात्सृष्टिः प्रजायते ।

'दक्षिणम्' अनुकूलं देहभुवनाप्यायकरम् । ग्रीष्मोष्मशोषितानां तृणलतागुल्मादीनां वर्षासु पुनरङ्कुरोद्भेदो यतो भवति, तस्माद्बाह्याभ्यन्तरैतत्कालैकीकारेण पूर्वोक्ताः सिद्धीर्जपादिना साधयेदिति सम्बन्धः । ननु जपप्रकरणे–

'जपः प्राणसमः कार्यो दिनस्थो मुक्तिकाङ्क्षिभिः ।
संहारः स तु विज्ञेयः शिवधामफलप्रदः ॥
व्योम्नि प्राप्तो यदा नादः पुनरेव निवर्तते ।
शर्वरी सा तु विज्ञेया हृदब्जं यावदागतः ।
सृष्टिरेषा समाख्याता सर्वसिद्धिफलोदया ॥' (२।१४२)

इति पूर्वं प्रविभाग उक्तः, इह तु दिनोदयात्मकमीनोदयतः साधकस्य मन्त्रसिद्ध्यर्थं जपाद्युक्तम्, तथा कर्कटादौ 'आत्मसिद्ध्यर्थं साधयेत्' इति प्रतिपादितम्, तत्कथमेतत् ? उच्यते । द्वितीयपटलप्रतिपादिते जपप्रविभागे स्थित एवमत्र विशेष उक्तः–साधकैर्मीनादिमिथुनान्तविश्रान्त्या कल्पोक्तजपादिक्रमेण पूर्वसेवया मन्त्राः साधनीयास्तथा साधितास्तु प्रयोगकाले सिद्ध्यर्थं कर्कटादितुलान्तविश्रान्तिप्राधान्येन प्रयोज्या इति न काचिदत्र विचिकित्सा ।

अथ कर्कटादिषट्कमङ्गुलविभागेन निरूपयति–

शक्त्यधो हृदये हंसः संक्रमेत्कर्कटे प्रिये ॥ ११२ ॥
षडङ्गुलानि संत्यज्य सिंहे वै संक्रमेत्पुनः ।
षडङ्गुलैः पुनस्त्यक्तैः कन्यां संक्रमते पुनः ॥ ११३ ॥
नासिकाग्रात्तु ताल्वन्तं त्यक्त्वैवं विषुवद्भवेत् ।
तुलासंक्रान्तिरेषोक्ता दक्षिणं विषुवद्भवेत् ॥ ११४ ॥

'शक्तेः' साधनरूपाया अधो व्यापिनीशक्तिः । ब्रह्मरन्ध्रादिपदे कर्कट इव अधोवक्त्रो हंसः, ततः सदाशिवपदे नदनप्रधानत्वाशेषविश्वाक्रमणकारित्वाभ्यां सिंहः, ततो भ्रूमध्यादौ बैन्दवप्रकाशप्राधान्याद्दीप्ति-

कान्तियोगात्सर्वसाधारणप्रसरणरूपगतितश्च कन्याशब्दवाच्यः, ततोऽपि तालुमध्ये समत्वेनावस्थितत्वात् तुलारूपः, साम्यादेव च विषुं व्याप्तिमर्हतीति कृत्वा विषुवच्छब्दाभिधेयः । पुनर्विषुवदिति पूर्वोक्तोत्तरविषुवतोऽन्योऽयं विषुवत्काल इत्यर्थः ॥ ११४ ॥

अन्यत्वादेव च–

साधनं यत् कृतं तत्र इह जन्मनि कामदम् ।

तदित्यर्थात् । अतश्च–

मृत्योर्जयं तथा शान्तिं पुष्टिं तस्मात्समारभेत् ॥ ११५ ॥

तस्मात्स षड्रसाहारो गलाधः प्रीणयेत्तनुम् ।

एषोत्तमादिरूपा त्रिविधात्र सिद्धिः । स इति दक्षिणविषुवत्कालस्थस्तुल्यः । अत एवात्रैहिकं क्रूरकर्म न फलति इति तत् सर्वरस संहारिपौषमासाधिष्ठातृधन्विचारविश्रान्त्या कार्यमित्यर्थलभ्यमत्र । अथ–

षडङ्गुलानि त्यक्त्वा तु वृश्चिके क्रमते पुनः ॥ ११६ ॥

कण्ठोर्ध्वं द्व्यङ्गुलं त्यक्त्वा कण्ठाधश्चतुरङ्गुलम् ।

तालुतलादष्टाङ्गुलात्कण्ठात्षडङ्गुलानि त्यक्त्वा यत् प्रवेशापेक्षया ऊर्ध्वं प्राणोल्लासापेक्षया त्वधस्तनमङ्गुलद्वयं त्यक्त्वा कण्ठाधः षडङ्गुले क्षेत्रे प्रथममङ्गुलचतुष्टयम् तत्र पूर्वाङ्गुलद्वयेन सह षडङ्गुले वृश्चिकवन्निश्चलमवस्थाय शनैः शनैः प्रसर्पणाद्वृश्चिकः । अथ–

वृश्चिकं तु परित्यज्य धन्विसंक्रान्तिरुच्यते ॥ ११७ ॥

षडङ्गुलादधस्तात्तु धन्वि[1]स्थश्चरते हृदि ।

'अधस्तात्' इत्यधःस्थं षडङ्गुलमाश्रित्य, हृदि 'चरति' विश्राम्यति । तत्र चायं हंसो बद्धलक्ष्यत्वाद्धन्वीत्युच्यते । तदित्थम्–

हृत्पद्मान्तं तु वै हंसश्चरित्वा ऊर्ध्वगोदयः ॥ ११८ ॥

पुनः प्राणवृत्तिं श्रयतीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

---

1. ख. पु. धन्विभूः इति पाठः ।

उपसंहरति–

मकरादिषु संक्रान्तौ द्वादशैवं चरेत्सदा ।

अमुनोक्तक्रमेणैव आयुर्वै सर्वदेहिनाम् ॥ ११९ ॥

'संक्रान्तौ' इति जातावेकवचनाद् मकरादिषु याः संक्रान्तयः, तासु 'एवं' उक्तक्रमेण 'द्वादश' इति माघादीन्मासान् 'सदा' प्रतिप्राणचारं हंसश्चरेत् । किमवधीत्याह–'आयुर्वै सर्वदेहिनाम्' यावज्जीव[1]-मित्यर्थः ॥ ११९ ॥

अथ प्रबुद्धस्य नित्यमेव संक्रान्तिदक्षिणायनोत्तरायणादिपुण्यकाल-लाभात्तत्तत्सिद्धिसमासादनमनायासेन जायते । तदेतदाह–

ऐहिकामुष्मिकी सिद्धिरधमा मध्यमोत्तमा ।

साधकानामत्रस्थानां भवति । उपसंहरति–

अयनद्वयमाख्यातं

अत्र च मकरादिषु द्वादशसु कार्यस्य गर्भत्वम्, प्रोद्बुभूषिष्यत्त्वम् प्रोद्बुभूषत्त्वम्, उद्भविष्यत्त्वम्, उद्भवप्रारम्भः, उद्भवत्त्वम्, जन्म, सत्ता, परिणतिः, वृद्धिः, ह्रासः, क्षयश्च क्रमाद्भवति । अतोऽत्र जपादिक्रियैतादृगेव फलं सूते–इति गुरवोऽभ्यधुः ।

यदा तु प्राणापानयातायातपरिहारेण हृदि द्वादशान्ते च विश्रान्तिः क्रियते, तदा–

मोक्षसिद्धिर्द्वयोज्झिता ॥ १२० ॥

'द्वयेन' भेदेन 'उज्झिता' अद्वयमयी महासाधकस्य भवतीत्यर्थः ॥ १२० ॥

यतोऽसौ महासाधकः–

अयनद्वयपर्यन्त उन्मन्यन्ते सदा स्थितः ।

यदा यदा अयनद्वयमाश्रयति, तदा तदा 'उन्मन्यन्ते' इति प्राणापानप्रशमपदे द्वादशान्ते हृदि च परतत्त्वानुभवे विश्राम्यति ।

---

1. ख. पु. यावज्जीवितमिति पाठः ।

यद्यपि पूर्वमुन्मन्यन्तता द्वादशान्त एवोक्ता, तथापीहायनद्वयपर्यन्त उन्मन्यन्ते–इत्यभिदधद्द्वादशान्ताविभिन्ना हृदि व्याप्तिरस्तीति दर्शयति । अत एव–

'द्वादशान्ते च हृदये.......................... ।'

इत्याद्यन्यत्रोक्तम् । अतश्च–

तत्रस्थो वै जपध्यानान्मोक्षसिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १२१ ॥

जपध्यानप्रमुखं यस्तत्र परतत्त्व एव तिष्ठति विश्राम्यति, स मुच्यत इत्यर्थः ॥ १२१ ॥

अत एवेत्थं स्वभावेनैव[1]–

मोक्षं गत्वा तु नागच्छेत्प्रतिज्ञा भैरवस्य तु ।

प्रतिज्ञा भैरवस्य, न तु श्रीकण्ठोमापत्यादेरित्यनेन सर्वथा द्वादशान्तहृदययोर्विश्रान्तिः कर्तव्या–इत्यादिष्टम् ।

तथा द्वादशवर्षसाध्यमपि कार्यं सुसूक्ष्मतमस्थित्या प्राण एव द्वादशवत्सरव्याप्तिमवगत्याप्रयासेनैव साधकः साधयेदिति शिक्षयन्द्वादशाब्दोदयमादिशति देवः –

अस्मिन्नब्दोदये भूयो द्वादशाब्दोदयं शृणु ॥ १२२ ॥

तत्र द्वादश चैत्रादयोऽब्दमाससमानसमाख्याः ॥ १२२ ॥

चैत्रसंवत्सरे यस्मान्मासानामुदयो[2] भवेत् ।

तदादि साधकैस्तस्मात्कर्तव्यं मन्त्रसाधनम् ॥ १२३ ॥

'तदादि' इति चैत्रनामानं संवत्सरमादिभूतं कृत्वा ॥ १२३ ॥

प्रागुक्तचैत्रादिमासोदयकाल एवात्र चैत्रादिसंवत्सरोदयकाल इत्याह –

द्वादशाब्दः स विज्ञेयश्चैत्रमासाद्वरानने ।

अष्टाङ्गुलात्कण्ठादङ्गुलद्वयं त्यक्त्वा षडङ्गुलं यत्प्राक् चैत्रमासस्योक्तं स्थानम्, तदेव चैत्रसंवत्सरस्य । अथ –

---

1. ख. पु. स्वानुभावेनैवेति पाठः ।
2. ख. पु. मन्त्राणामुदय इति पाठः ।

लक्षणं तस्य वक्ष्यामि प्राणेऽस्मिन्प्रविभागशः ॥ १२४ ॥

तत्र संवत्सरेणैव अमुनोक्तेन सुव्रते ।

अहोरात्रस्तु यः प्रोक्तो द्वादशांशं भजेत्प्रिये ॥ १२५ ॥

द्वादश ते अहोरात्रा द्वादशाब्दे भवन्ति वै ।

आन्तरेण प्राणसंवत्सरेण य आन्तरोऽहोरात्रोऽङ्गुलपञ्चमभागपरीमाणस्तस्य द्वादशमंशं द्वादशाब्दोदयेऽहोरात्रो भजते । एवं चाङ्गुलस्य षष्टितमोऽसौ भागो भवति । इत्थमहोरात्रं द्वादशाहोरात्रा भवन्ति । तथा च सत्यङ्गुले षष्टिरहोरात्राणां जातेति ।

पञ्चभिस्तांस्तु संगुण्य द्वादशाब्द ऋतुर्भवेत् ॥ १२६ ॥

मासद्वयमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

तमेव द्विगुणं कृत्वा कालस्तु स विधीयते ।

चतुर्मासाख्यः ।

त्रिगुणेनैतदयने

अङ्गुलत्रयेण त्रिगुणेनर्तुनाद्यमुत्तरायणम् ततोऽन्यत्र त्रये दक्षिणायनम् ।

तदेवम्—

वत्सरः षड्गुणेन तु ॥ १२७ ॥

तदित्थम्—

संक्रान्तयो द्वादशात्र यद्वदब्दे प्रकीर्तिताः ।

द्वादशाब्दोदये प्राणे वत्सरास्ते प्रकीर्तिताः ॥ १२८ ॥

यद्वदिति षडङ्गुलकलनया ॥ १२८ ॥

अथ ये—

द्वादशाब्दे त्वहोरात्राः

सम्भवन्ति ।

तेषां सङ्ख्यां निबोध मे ।

सहस्राणि तु चत्वारि त्रिशती विंशतिस्तथा ॥ १२९ ॥

द्वादशाब्दोदये देवि प्राणेऽस्मिन्कथिता मया ।

'प्राणे द्वादशाब्दोदये' इति सामानाधिकरण्ये सप्तम्यौ । अथातिसूक्ष्मया व्यवस्थया–

षष्ट्यब्दोदयमत्रैव पुनश्च कथयामि ते ॥ १३० ॥
आनन्दाद्यास्तु ते ज्ञेयाः षष्ट्यब्दास्तु वरानने ।

'अत्रैव' इत्येकत्र प्राणचारे । तदाह–

ते चाध ऊर्ध्वगे प्राणे एकस्मिन्सुरसुन्दरि ॥ १३१ ॥
चरन्ति प्रविभागेन तथा ते कथयाम्यहम् ।

अतश्च षष्ट्यब्दसाध्यां सिद्धिं यो वाञ्छति, असावान्तरादानन्दाख्याद्वर्षात्प्रभृति मन्त्राराधनमुपक्रमेत इत्याह–

आनन्दप्रभृतेर्देवि मन्त्रमाराधयेत्तु यः ॥ १३२ ॥
तस्यानन्दस्तु देवेशि मन्त्रेण सह जायते ।

मन्त्रस्य परनिष्कलस्वभावतया अशेषविश्वनिर्भरत्वेन परमानन्दरूपत्वात्तदभेदविमर्शमयप्राणोच्चारज्ञस्य आनन्दमयतैव भवति । ततश्चेहाभिहितषष्ट्यब्दोदयस्थित्या सर्वमेव पुरुषायुषं यन्नित्यकर्मावश्यकर्तव्यम्, तदेकत्रैव प्राणचारे व्याप्तिज्ञस्य सकृदेव कृतं सर्वदैव कृतं भवति ज्ञानिनः । सिद्धिकामस्य तु षष्टिवर्षसाध्यम्, तदीयवत्सरे तत्तत्साध्यं वा कर्म प्राणीयव्याप्तिज्ञानपूर्वकं कुर्वतो न विसंवदतीत्याशयेनेह साधकाधिकारे षष्ट्यब्दोदयादधिकं नोक्तम् ।

श्रीनन्दिशिखायां तु ज्ञानव्याप्त्यभिप्रायेण विंशत्यधिकशतोदयोऽप्यभिहितः । एवं च ज्ञानयोगिनामेवं प्राणे व्याप्तिज्ञानात्सर्वमयत्नेन सिद्ध्यत्येवं । यदुक्तं श्रीमदुत्पलदेवपादैः–

"साक्षाद्भवन्मये नाथ सर्वस्मिन्भुवनान्तरे ।
किं न भक्तिमतां क्षेत्रं मन्त्रः क्वैषां न सिद्ध्यति ॥" इति ॥

(स्तोत्राव. १।४)

किञ्च–

द्वादशाब्दे त्वहोरात्रं पञ्चधा भेदयेच्च तम् ॥ १३३ ॥
षष्ट्यब्दे ते त्वहोरात्राः पञ्चैव परिकीर्तिताः ।

द्वादशाब्दोदयेऽङ्गुलस्य षष्टितमो भागोऽहोरात्रः—इत्युक्तम् । इदानीं तु तमपि पञ्चधा भेदयेत् । एवं षष्ट्यब्दोदये प्राणाङ्गुलस्य त्रिशततमो भागोऽहोरात्रो भवति । तदनया सुसूक्ष्मया स्थित्या—

ते वै षड्गुणितास्तत्र मास एकः प्रकीर्तितः ॥ १३४ ॥

तैश्च द्वादशभिर्देवि वर्षमेकं विधीयते ।

'ते' इति द्वादशाब्दोदयेऽहोरात्राः । 'तैः' इति तथाभूतैर्मासैः । एवञ्च—

अङ्गुले तु सपञ्चांशे मानमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ १३५ ॥

अहोरात्रशतत्रयात्मन्यङ्गुले मासदशकम्, अहोरात्रषष्ट्यात्मनि चाङ्गुलपञ्चमांशे । मासद्वयम्—इति कृत्वा सपञ्चांशेऽङ्गुले 'एतत्' इति षष्ट्यब्दोदये वर्षमानमुक्तम् ॥ १३५ ॥

तदित्थम्—

षडङ्गुलैस्तु पञ्चाब्दाः षष्ट्यब्द उदयन्ति ते ।

द्वादशाब्दोदयस्थित्या वर्षोदयाश्रयैः षड्भिरङ्गुलैरिह पञ्च वर्षाणि भवन्ति । मासदशकोदयात्मकोऽङ्गुलः—इति तैः षड्भिः षष्टिमासानां वर्षपञ्चकारम्भिणां निष्पत्तिः । अनया च कलनया—

हृत्पद्माद्याव शक्त्यूर्ध्वं त्रिंशदब्दोदयो भवेत् ॥ १३६ ॥

पुनरपि—

शक्त्यधो यावद्धृत्पद्मं त्रिंशदब्दोदयो भवेत् ।

किञ्च—

षष्ट्यब्दे ये त्वहोरात्राः सङ्ख्यां तेषु वदाम्यहम् ॥ १३७ ॥

विंशतिस्तु सहस्राणि सहस्रं षट्शताधिकम् ।

अहोरात्रास्तु षष्ट्यब्दे सङ्ख्यातास्तु वरानने ॥ १३८ ॥

बाह्याहोरात्रगतप्राणचारसङ्ख्याः ॥ १३८ ॥

उपसंहरति—

षष्ट्यब्दोदय आख्यातः प्राण एकत्र ते मया ।

अत्र षष्ट्यब्दोदयान्ते प्रयोजनमाह—

चन्द्रसूर्योपरागे च पक्षमासायनेषु च ॥ १३९ ॥

युगादिषु युगान्तेषु यच्च संवत्सरेऽप्यथ ।
वर्षद्वादशके चैव षष्ट्यब्देऽथ वरानने ॥ १४० ॥
स्नानदानेन यज्ञैश्च पूजाहोमजपेन च ।
ज्ञानयोगा[1]दिभिश्चैव बाह्ये काले तु यत्कृतम् ॥ १४१ ॥
अमुनोक्ते वरारोहे तत्फलं लभते महत् ।

'बाह्ये' चन्द्रोपरागादौ षष्ट्यब्दान्ते 'अमुना आन्तरेण प्रकारेण उक्ते तस्मिन्नेव काले स्नानदानादिक्रमेण कृतं 'तत्फलं महत्' अनन्तं साधको लभते । [एवं युगोदयस्थित्या चैत्राषाढाश्वयुजपौषाणां सि·······शादीनि चत्वारि साधयति]

प्राणहंसगतिं चारे ज्ञात्वैकस्मिंस्तु तद्व्रजेत् ॥ १४२ ॥

प्राणस्य हंसत्वं प्राग्वत् । 'चारे प्राणापानवाहे षष्ट्यब्दान्तव्याप्तिके । 'तत्' इति चन्द्रग्रहादिकम् ॥ १४२ ॥

नन्वेवं वस्तुवृत्तेन तद्व्याप्तिवत्त्वं प्राणस्य कथं प्रतिभागोचरतामेतीत्याशङ्क्याह—

स्वसंवेद्यो भवेच्चारो नाडीचारजयात्स्फुटम् ।

नाडिषु 'चारस्य' वाहस्य 'जयात्' अभ्यासेन संचरणस्वातन्त्र्यलाभात् सर्वा प्राणीया व्याप्तिर्मध्यमार्गे व्यक्तीभवति, अतो योगाभ्यासे यत्नः कार्य इति तात्पर्यम् । योगाभ्यासप्रावीण्ये सति—

अथवा स जपादेवमत्यर्थमुपबृंहितः ॥ १४३ ॥
मन्त्री योगं विजानाति ज्ञात्वा सर्वज्ञतां व्रजेत् ।

'जपात्' इति पञ्चप्रणवाधिकारोक्तसङ्ख्याकात् 'उपबृंहितो' लब्धोत्कर्षः 'मन्त्री' इति यथोक्तमन्त्रव्याप्तिज्ञो 'योगं' यथारुचि प्राणसंचारस्वातन्त्र्यं 'सर्वज्ञतां' यथोक्तप्राणीयसर्वव्याप्तिसाक्षात्कर्तृत्वं परभैवरतां च । उक्तं हि—

'त्रिगुणेन तु जप्येन स्वच्छन्दसदृशो भवेत् ।' इति । (६।५४)

1. ख. पु. योगतपोभिश्च तथा ग. पु. ध्यानयोगेति पाठः ।

एतदुपसंहृत्यान्यदवतारयति–

पुनरेव प्रवक्ष्यामि नाडित्रयविभागतः ॥ १४४ ॥
दक्षिणोत्तरसंक्रान्तौ विषुवच्चारतस्तथा ।
यथा चरत्यसौ हंसो जगत्यस्मिंश्चराचरे ॥ १४५ ॥
अन्तःस्थः कालरूपेण कलाभिः कलयञ्जगत् ।

मध्यमार्गाश्रयेण चारस्थितिरुक्ता । इदानीं दक्षे वामे तदुभयात्मनि च विषुवति यथा हंसो जङ्गमस्थावरात्मनि जगति चरति, जङ्गमेषु चरन्स्थावराण्यपीन्द्रियप्रसरणयुक्त्वा स्पृशति, अत एव 'अन्तःस्थः' इति प्रमातृषु, भूतवर्तमानादिकालरूपेण पदं बध्नञ्जगत्सर्वं क्षणतुटिलवादि-रूपाभिः 'कलाभिः कलयन्' जन्मादिविकारषट्करूपतया सृजन्संहरंश्च यथा चरति, तथा प्रवक्ष्यामीति संगतिः । अचरस्यापि च अन्तःसंज्ञस्य दक्षवाममध्यनाडिषु रसयोजनया पुष्पफलपोषान् हंसः करोति–इति **वृक्षायुर्वेदज्ञाः** ।

कीदृगसौ चरतीत्याह–

नाडित्रयकृताधारो मार्गत्रयव्यवस्थितः ॥ १४६ ॥
गुणत्रयसमाविष्टस्त्रिधावस्थाव्यवस्थितः ।
कारणैः षड्भिराक्रान्तः शक्तित्रितयसंयुतः ॥ १४७ ॥
इच्छाज्ञानक्रियाविद्धः सोमसूर्याग्निमध्यगः ।

एतद् नाडीत्रयादिक्रमेण व्याचष्टे–

दक्षनासापुटे चैव नाडी वै पिङ्गला स्मृता ॥ १४८ ॥
इडा चैव तु वामेन सुषुम्ना मध्यतः स्थिता ।

एतन्नाडीत्रयमेव मार्गत्रयमित्याह–

दक्षिणे देवमार्गस्तु पितृमार्गस्तथोत्तरे ॥ १४९ ॥
मध्यमः शिवमार्गस्तु

का तस्य शिवतेत्याह–

तत्र गत्वा न जायते ।

'गत्वा' इत्युपलम्भेन विश्रम्य ।

अत्रैव गुणत्रयमवस्थात्रयं च दर्शयति–

दक्षिणे सत्त्वजाग्रत्स्थः स्वप्नस्थो वामतो रजः ॥ १५० ॥
मध्ये तमस्तु विज्ञेयं सुषुप्तावस्थ एव च ।

सत्त्वरूपत्वं ज्ञानप्राधान्यात्, क्रियाशक्तिमयत्वाद्वामे रजः, मध्ये त्विच्छाशक्तिमये भेदोपसंहारमार्गरूपत्वात्तमः, अत एव मध्यम् । अत्रोभयनाडीसमवाहित्वं समानव्याप्त्या, न तु मध्योर्ध्ववाहित्वं तस्य तुर्यप्रकाशरूपत्वेन सौषुप्ततमोयोगाभावात् । अत्रैव कारणान्याह–

ब्रह्मेश्वरश्च दक्षस्थो वामे विष्णुसदाशिवौ ॥ १५१ ॥
मध्ये रुद्रशिवौ प्रोक्तौ सर्वातीतः परः शिवः ।

ब्रह्मविष्णुरुद्राणां परव्याप्त्येश्वरसदाशिवशिवा दक्षवाममध्याधिष्ठातृत्वेन स्थिताः । अत एव जागरादित्रयमयेऽपीश्वराद्यधिष्ठानात्तुर्यव्याप्तिरप्यस्ति–इति मन्तव्यम् । 'सर्वातीतः' इत्यनेन तु परकारणस्वरूपमुक्तम् ।

कारणवत्परापरभेदेन शक्तित्रयस्थितिमाह–

ज्येष्ठाज्ञाने च दक्षे च क्रिया वामा तथोत्तरे ॥ १५२ ॥
रौद्री चेच्छा च मध्यस्था

ज्ञानाद्या अपराः, ज्येष्ठाद्यास्तु पराः । कारणानुसारेण परकारणस्वरूपवत्परशक्तिस्वरूपमप्याह–

परा शक्तिः परापरा ।

सर्वमेव परमपरं च व्याप्य स्थितेत्यर्थः । अत्रैव सोमसूर्याग्नीनाह–

दक्षिणे तु स्थितः सूर्यो वामे सोमो विराजते ॥ १५३ ॥
पाके प्रकाशकत्वे च मध्यस्थश्चैव पावकः ।

'पाके प्रकाशकत्वे च' इति तन्निमित्तं 'पावको'ऽग्निः । सोमसूर्ययोस्तु

'वायति तपति सूर्यः सोमो वर्षति चामृतम्' । (७।१५७)

इति कार्यं वक्ष्यति । पाकप्रकाशौ विषयद्वारेण व्याचष्टे–

पाचयेत्सर्वपाकं हि सोमादिगुण[1]सम्भवम् ॥ १५४ ॥

प्रकाशयेत्स्वसामर्थ्यात्परतत्त्वमनामयम् ।

स्वसामर्थ्यादिति गुणीकृतप्राणादिवृत्तिवशोन्मग्नसंवित्स्वभावतया ।

पूर्वं मध्यमार्गाश्रयदिनोदयानुसारं ग्रहादीनां स्थितिरुक्ता, इदानीं तु दक्षवामतदुभयाश्रयेणाप्याह–

राशयश्च ग्रहाः सर्वे ऋक्षयोगादयश्च ये ॥ १५५ ॥

चन्द्रसूर्यपथेनैव ते चरन्त्यनुपूर्वशः ।

सूर्यसोमौ च ते सर्वे भुञ्जते क्रमशः प्रिये ॥ १५६ ॥

'ते सर्वे' इति भैरवाष्टकपर्यन्ताः, 'सोमसूर्यौ' इति पृथग्वाहे पृथक्, समवाहे तु युगपद्भुञ्जतेऽधितिष्ठन्ति ॥ १५६ ॥

इत्थं च–

सोमसूर्यात्मकास्ते वै पथित्रयव्यवस्थिताः ।

दक्षे प्राणसूर्यात्मानः, वामेऽपानसोमात्मकाः, मध्ये तूभयात्मकाः । एतच्च द्वितीयपटले आज्यत्रिपथविभागावसर एव विभक्तम् ।

सोमसूर्यात्मकत्वे च सति तेऽपि तत्फलप्रदा इत्याह–

वायति तपति सूर्यः सोमो वर्षति चामृतम् ॥ १५७ ॥

सोमसूर्यात्मकं यस्माज्जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

यतः प्रोक्तव्याप्त्या सूर्यसोमवाहसम्बद्धत्वात्सर्वं जगत्सूर्यसोमात्मकं 'हिममपि दहति, वह्निरपि चाप्याययति स्पर्शनेन' इत्यनेन न्यायेन तत्तत्प्रमातृदेशकालन्यायेन विश्वस्य ह्लादतापकारित्वेनोपलम्भनात्, ततः 'सूर्य' इति दक्षवाहो 'वायति' शोषयति संतापयति च, 'सोम' इति वामवाहस्त्वमृतं वर्षत्याप्याययति । अतः क्रूरसौम्यसिद्धिसाधनपरेण तदौचित्येनैव प्रवर्तनीयमिति परमार्थः । किञ्च–

सौरो दक्षिणमार्गस्तु उत्तरायणसंज्ञितः ॥ १५८ ॥

---

1. क. पु. सोनादिगुणेति पाठः ।

वामः सौम्यस्तु यः प्रोक्तस्तत्र वै दक्षिणायनम् ।

सोमसूर्यात्म विषुवत्पुटद्वयविनिःसृतम् ॥ १५९ ॥

ऊर्ध्वाधोवाहवदत्राप्युत्तरायणादिविभागोऽस्तीत्यर्थः ॥ १५९ ॥

अत्र संक्रान्तिभेदं दर्शयति–

उदक्संक्रान्तयः पञ्च पञ्च वै दक्षिणायने ।

दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये संक्रान्त्या विषुवद्द्वयम् ॥ १६० ॥

'अहनि द्वादश प्रोक्ता........................ ।' (७।१६८)

इति वक्ष्यमाणस्थित्या बाह्येऽह्नि द्वादश वामदक्षमध्यसंक्रान्तयो नवशतप्राणापानवाहात्मानो भवन्ति ॥ १६० ॥

अत्र फलं दर्शयति–

सौरश्च दक्षिणो मार्गस्त्वभिचारप्रसिद्धिदः ।

आप्यायने तथा पुष्टौ शान्तिके सौम्य उत्तरः ॥ १६१ ॥

अथ संक्रान्तिदशके क्रममादिशति–

दक्षिणादुत्तरं याति उत्तराद्दक्षिणं यदा ।

दक्षिणोत्तरसंक्रान्तिः सा चैवं संविधीयते ॥ १६२ ॥

बाह्ये दक्षिणविषुवद्दिने वक्ष्यमाणानुसारं प्रातरान्तरं दक्षिणविषुवत्कालं समवाहेन स्थित्वा दक्षिणमार्गादुदेत्य उत्तरमार्गं याति, पुनरुत्तराद्दक्षिणं यदा याति तदा सा दक्षिणसंक्रान्तिरुत्तरसंक्रान्तिश्चोच्यते । एवं संविधीयते अनेनैव क्रमेण पुनरुत्तराद्दक्षिणं यातीति संविधीयते निश्चीयते, तेन दक्षिणोत्तरदक्षोत्तरदक्षेषु पञ्च संक्रान्तीर्वहतीत्यर्थः ।

अथ षष्ठीमुत्तरविषुवत्संक्रान्तिमाह–

दक्षिणस्यां यदा नाड्यां संक्रामेत्तु यदोत्तरम् ।

यावदर्धं तु तत्रस्थं मध्येनोत्तरतो वहेत् ॥ १६३ ॥

तावत्तद्विषुवत्प्रोक्तमुत्तरं तूत्तरायणे ।

दक्षिणनाड्यां पञ्चसंक्रान्त्यात्मिकायां स्थित्वा यदा यदोत्तरं मार्गं संक्रामेत्तदा मध्येनेत्युभाभ्यामुत्तरं विषुवद्भवतीति । उत्तरायण इति

दक्षिणवाहात्मकोत्तरायणाश्रयत्वात्। कथमित्याह—तत्रेति, दक्षिणस्थमर्धं प्राणीयं कृत्वोभाभ्यां पुटाभ्यां वहतीत्यर्थः। यावदुत्तरत इति च यद्व्याख्यातुमवशिष्टम्, तस्यायमर्थः—ततोऽनन्तरमुत्तरत उत्तरात्प्रभृति वहेद्यावदुत्तरां पञ्चमीं संक्रान्तिं यावत्। तेनोत्तरदक्षोत्तरदक्षोत्तराः पञ्च संक्रान्तीर्वहेदिति तात्पर्यार्थः। उत्तरेति सौत्रं द्विरावर्तनीयम्। टीकाकारैस्तु दक्षिणोत्तरमित्याद्युत्तरायण इत्यन्तमुत्तरविषुवद्विषयमेव व्याचक्षाणैः संक्रान्तीनां विभागो न दर्शितः, ग्रन्थपौनरुक्त्यं चाश्रितमत्र।

अथ दक्षिणविषुवमाह—

उत्तराद्दक्षिणायां तु संक्रामन्स वरानने॥ १६४॥
यावदर्धं वहेत्तत्र अर्धं दक्षिणतो वहेत्।
विषुवद्दक्षिणं तावद्दक्षिणायनजं प्रिये॥ १६५॥

पञ्चसंक्रान्तिरूपादुत्तरान्मार्गाद्दक्षिणस्यां नाड्यां संक्रामन्नर्धं प्राणीयं तत्रेत्युत्तरे, अर्धं च दक्षिणे यावद्वहत्युभाभ्यां पुटाभ्यां समं वाहाद्दक्षिण-विषुवदेतद्दक्षिणायनकालजातं भवतीत्यर्थः॥ १६५॥

अत्र विषुवद्द्वये फलमाह—

तत्र पूजा जपो होमो यत्कृतं मुक्तिदं भवेत्।

तत्। किञ्च—

ध्यानयोगेन दीक्षायां तत्स्थो वै मोचयेद्गुरुः॥ १६६॥

ध्यानमत्र परतत्त्वविषयम्। तदित्थम्—

बाह्ये चैव त्वहोरात्रे अध्यात्मं तु वरानने।
चतुर्विंशतिसंक्रान्तीः प्राणहंसस्तु संक्रमेत्[1]॥ १६७॥

हृदब्जदलाष्टकस्य प्रधाननाडीत्रयस्पर्शादिवमिति व्याप्तिज्ञाः। प्राणहंस इति प्राग्वत्। अत्रायं विभागः—

अहनि द्वादश प्रोक्ता रात्रौ वै द्वादश स्मृताः।

---

1. ख. पु. स व्रजेदिति पाठः।

अत्रापि विषुवत्संक्रान्तीनां विभागमाह—

पूर्वाह्णे विषुवत्त्वेकं मध्याह्ने तु द्वितीयकम् ॥ १६८ ॥
तृतीयं चापराह्णे वै अर्धरात्रे चतुर्थकम् ।
चतुर्धा विषुवत्प्रोक्तमहोरात्रेण मुक्तिदम् ॥ १६९ ॥

तेन बाह्ये विषुवद्दिने पश्चिमरात्रिशेषघटिका सपादा दिनोदयाद् घटिका सपादा—इत्येकं विषुवत् । ततः पञ्च क्रमेण संक्रान्तयः प्रत्येकमर्धतृतीया घटिका एवेति दिनारम्भात्प्रभृति पादोना एताश्चतुर्दश घटिका भवन्ति । ततो द्वितीयं विषुवदर्धतृतीयघटिकाः, ततोऽपि पञ्च संक्रान्तयस्तथैवेत्येवमियदन्तं पादोना एकान्नत्रिंशन्नालिका भवन्ति । ततोऽपि दिनादवशिष्टात्सपादा घटिका, सपादा च रात्रिप्रारम्भघटिकेति तृतीयं विषुवदित्यनेन क्रमेणार्धरात्रे विषुवच्चतुर्थम् । यथा यथा दिननिशयोर्यो ह्रासो वृद्धिर्वा भवति, तथा संक्रान्तीनामपि स मन्तव्य इति समुदायार्थः । यदुक्तमस्मद्गुरुभिरशेषागमोपनिषदालोके तन्त्रालोके—

'विषुवद्वासरे प्रातः सांशां नालीं स मध्यगः ।
वामेतरोदक्सव्यान्यैर्यावत्संक्रान्तिपञ्चकम् ॥
एवं क्षीणासु पादोनचतुर्दशसु नालिषु ।
मध्याह्ने दक्षविषुवन्नव प्राणशतीर्वहेत् ॥
दक्षोदगन्योदग्दक्षैः पुनः संक्रान्तिपञ्चकम् ।
नवासुशतमेकैकं ततो विषुवदुत्तरम् ॥
पञ्चके पञ्चकेऽतीते संक्रान्तेर्विषुवद्बहिः ।
यद्वत्तथान्तः संक्रान्तिर्नव प्राणशतानि सा ॥
एवं रात्रावपीत्येवं विषुवद्दिवसात्समात् ।
आरभ्याहर्निशावृद्धिह्राससंक्रान्तिगोऽप्यसौ ॥' (२०४)

इत्यादि कालतत्त्वप्रकाशने षष्ठ आह्निके । यत्तु तत्र मध्याह्ने दक्षविषुवदित्युक्तम्, तद्बाह्योत्तरायणविषुवद्दिने प्रातरुत्तरविषुवद्धव-

तीत्याशयात् । इह तु बाह्यदक्षिणायनविषुवद्दिने प्रातर्दक्षिणविषुवद्भव-तीत्याशयादन्यथोक्तम् ॥ १६९ ॥

अथाध्यात्मसंक्रान्तीनां बाह्यकालस्थितिमादिशति–

चतुर्विंशतिसंक्रान्त्यः समधातोः स्वभावतः ।
शतानि नव वै हंस एकामेकां वहेत्सदा ॥ १७० ॥

समधातोः श्लेष्माद्यनुपहतस्य । अत्र च शुक्लप्रतिपदः प्रभृति दिनत्रयमादौ वामे मार्गे प्रथममर्धतृतीया घटिका हंसो वहति, ततोऽन्यद्दिनत्रयं दक्षिणे, ततोऽप्यन्यद्वामे–इत्यादिः क्रमः श्रीकालोत्तरादि-शास्त्रोक्त उदयज्ञप्त्यर्थं स्मर्तव्यः । यदुक्तं कालावल्याम्–

"तत्र तावदयं प्राप्य दर्शप्रतिपदं मरुत् ।
समुदेति विधौ तावदादौ चन्द्रदिनत्रयम् ॥
ततः संक्रमते सूर्ये तत्राप्युदयते त्र्यहम् ।
संक्रम्य त्रयमेतस्मात्पुनरेति हिमद्युतौ ॥" इत्यादि ॥ १७० ॥

उपसंहरति–

एतन्मानं समाख्यातं

संक्रान्तीनामिति शेषः । अन्यथाप्रवहनमिष्टेतरसूचकमित्याह–

अन्यथा प्रवहेद्यदा ।
इष्टं चैवाप्यनिष्टं च तदा संसूचयेत्तु सः ॥ १७१ ॥

समधातोरित्येव । यत एवम्–

आत्मार्थं वा परार्थं वा तस्माद्योगी निरूपयेत् ।

'आत्मार्थं निरूपयेत्' आत्मना परीक्षीत । 'परार्थं निरूपयेत्' इति परं निरूपणायां परीक्षायां नियुञ्जीत । अत्र निरूपयेदिति द्वौ णिचौ ।

अथात्र परीक्षाकालमाह–

पूर्वोदये तु सम्प्राप्ते भास्करस्य वरानने ॥ १७२ ॥
जीवितं मरणं चैव तदारभ्य विचारयेत् ।

जीवितसंलग्नत्वात्सुखदुःखादिभोगस्य प्रथमं तत्परीक्षैव प्राधान्यादि-होपक्रान्ता । 'भास्करस्य' दक्षिणप्राणस्य 'पूर्वोदये' इति प्रोक्तोभय-

वाहात्मकप्रातस्तनविषुवत्कालानन्तरं यदोदयो भवति, तदा प्रभृति विचारयेत् । अत्र च बाह्योत्तरायणे विषुवद्वासरप्रातस्तनकालात्प्रभृति परीक्षेत—इति **कालावलीकारः** । सर्वदैव प्राभातिकप्रोक्तान्तर्विषुवत्कालोत्तरभाविदक्षवाहात्प्रभृतीति गुरवः । तत्र—

सुसंयतमना योगी वीरो योगासनस्थितः ॥ १७३ ॥

संस्मरन्नात्मजं प्राणं सुषुम्नान्तर्गतं प्रिये ।

सुसंयतत्वं मनसो विषयाकलुषितत्वम्, 'वीरः' प्राणवाहनिभालनैकाग्रः । 'योगासनं' पद्मासनादि । 'आत्मजं प्राणम्' इति व्याख्यातावरोहक्रमेण चित्स्वरूपादेवोत्थितं सम्यक् स्मरन् दिव्यकरणबन्धक्रमेण पूर्वोक्तानुप्रवेशयुक्त्या परामृशन् । अतश्च—

सुप्रशान्तस्तदा तिष्ठेत्प्राणैकगतमानसः ॥ १७४ ॥

मध्यप्राणवाहावधानेन प्रत्ययान्तरप्रशमात्सुप्रशान्तः ॥ १७४ ॥

एवं [1]सर्वप्रसरभित्तिभूतनिभालितसुषुम्नामार्गस्य योगिनो यदा —

प्राणसंक्रान्तिकालो वै पिङ्गलैकस्थितो वहेत् ।

प्रवाहे विषुवद्देवि ज्ञात्वा कालं समादिशेत् ॥ १७५ ॥

ज्ञात्वेत्यतोऽनन्तरं तदेत्यध्याहार्यम्, तेनायमर्थः—मध्यपथनिभालनपुरःसरं प्रभातकालमुभयवाहात्मकं निभाल्य, तदनन्तरं पिङ्गले दक्षिणमार्गे एवैकस्मिन् यथोक्तदक्षिणवामक्रमवाहोल्लङ्घनात्स्थितं चिरकालं समवस्थानमुपलक्ष्य तादृशि प्रवाहे 'कालम्' इति स्वस्य परस्य वा मृत्युमादिशेत् ॥ १७५ ॥

एतद्विभजति—

एकाब्दं जीवितं ज्ञेयमहोरात्रेण सुव्रते ।

अब्दद्वयं स जीवेत्तु अहोरात्रद्वयेन तु ॥ १७६ ॥

त्र्यब्दं तु त्रिभिरेवात्र चतुर्भिश्चतुरब्दकम् ।

पञ्चाब्दं पञ्चदिवसैः षड्भिः षड्वर्षमेव च ॥ १७७ ॥

1. ख. पु. सर्वत्रेति पाठः ।

सप्तभिः सप्त वर्षाणि जीवेदष्टाष्टभिर्दिनैः ।
नवभिर्नववर्षाणि दशभिर्दश एव च ॥ १७८ ॥
दिनैकादशकेनैव वर्षैकादशकं प्रिये ।
दिनैर्द्वादशभिर्योगी जीवेद्वर्षाणि द्वादश ॥ १७९ ॥
सप्तयामप्रवाहेण षण्मासानथ जीवति ।
प्रहरान्षड्वहेद्यस्य मासांस्त्रीन्वै स जीवति ॥ १८० ॥
पञ्चप्रहरवाहेन द्व्यर्धमासायुरेव सः ।
चतुर्भिः प्रहरैर्देवि मासमेकं स जीवति ॥ १८१ ॥
प्रहरत्रयवाहेन मासार्धं चैव जीवति ।
प्रहरद्वयं वहेद्यस्य दिनान्यष्टौ स जीवति ॥ १८२ ॥
चतुरः प्रहराञ्जीवेत्प्रहरं तु वहेद्यदा ।
प्रहरार्धं वहेद्यस्य स जीवेत्प्रहरद्वयम् ॥ १८३ ॥

अत्र प्रोक्तनवशतप्राणवाहातिरेकेण यदि द्वादशदिवसाद्येकान्तानि दिनानि समधातोः प्राणः पिङ्गलायामेव एकस्यां स्थितो वाममार्गासंस्पर्शे वहेत् तत्तावत्संख्यान्येव वर्षाणि जीवितं भवति । सप्तप्रहराद्यर्धप्रहरान्ते तु स्ववाहाभ्यधिके वाहे षट्त्रिद्व्यर्धैकमासतदर्ध-दिनाष्टकचतुर्दिनैकदिनदिनार्धमायुर्भवति । कश्चित्तु नवशति-काद्वाहादनन्तरं प्राणापानवाहात्मकान्तरदिनस्थित्या दिनविभागं स्वपरपरीक्षार्थं तुटिचतुष्टयात्मकान्तरप्रवहणस्थित्या च प्रहरविभागं स्वपरीक्षार्थमेव व्याकृतवान्, अनुभवबाधं च बाह्यदिनादिवाहे प्रोक्तवान् । सप्तप्रहरादिवाहं तु बाह्यमभ्युपेत्योपेक्ष्यमेतद्यतो यदि बाह्यानि द्वादशापि दिनान्यायातमृत्योः प्राणो वहति, तत्कोऽत्रानु-भवबाधः । न तथोपलम्भोऽस्तीत्यनायातमृत्युना अनवधानेन चैतद्वक्तुं शक्यम् । इतरस्य तु तथा चोपलम्भो भवत्येव । तुटिचतुष्टयात्मक-प्रहरस्थित्या च सप्तादिप्रहरवाहोऽत्यन्तासम्बद्ध एव । नहि कस्यचिदपि जातुचित्प्राणापानवाहः स्वाभाविकीं द्वासप्तत्यङ्गुलतामुत्सृज्य वहति, चतुष्प्रहरवाहे च षट्त्रिंशदङ्गुलान्ते अपानस्याप्रवेशे तदैव मरणप्रसङ्गः ।

किञ्च, तथाविधांशांशिकावाहो योगिना महता प्रयत्नेन साधितस्तत्तत्सिद्धिप्रदः, इत्यमावस्याप्रयत्नेन घटितः सिद्धिप्रद एव भवेत्, न तु जीवितावसानसूचकः । 'पिङ्गलैकस्थितः' इति चात्राश्लिष्टम् । यदि तु योगिभिरत्र पक्षे वाग्भरो दीयते, तन्नेयार्थमप्येतत्साध्वेव नास्माकं ग्रहः कश्चित्, तदपि तु दिनवाहः स्वपरीक्षार्थः, यामवाहस्तु स्वपरपरीक्षार्थः—इत्यत्र न वचनं किञ्चिदस्ति, प्रहरादिवाहव्यवस्था च बाह्याप्यभ्युपगम्यते—इति स्फुटमिदं स्वमनीषामात्रकल्पितम्—इत्यलं पूर्वैः सह निर्बन्धेन । विपर्यस्तस्त्वागमार्थावबोधोऽनुष्ठानविपर्यासहेतुर्मा भूदित्याशयेनैतदुक्तम् ॥ १८३ ॥

किञ्च—

सद्यो मृत्युर्भवेत्तस्य यस्य हंसस्त्रिमार्गगः ।

'सद्यः' इति तस्मिन्नेवार्धप्रहरे । त्रयो मार्गाः नासारन्ध्रे मुखं च ।

अब्दादिजीवितं च तत्परीक्षाकालात्प्रभृति गणयेदित्याह—

यदारभ्य निरूप्येत प्राणे वै कालमीश्वरम् ॥ १८४ ॥
मासः पक्षो दिनं वर्षं तदहः प्रभृति प्रिये ।
संलक्ष्यैवं प्रयत्नेन तत्काले निश्चयो भवेत् ॥ १८५ ॥

यतो बाह्यात्कालादारभ्य सकलकालव्यवस्थोत्थापकत्वात्कालम्, प्रभविष्णुतया विश्वस्याक्रमणाच्चेश्वरम्, प्राणे प्रकृष्टेन निभालनात्मना यत्नेनैवमुक्तयुक्त्या निरूपयेत् परीक्षेत, ततः प्रभृति मासपक्षदिनवर्षादि सम्यग्लक्षयित्वा तत्काले निश्चयो भवेदर्थाज्जीवितस्येति सम्बन्धः ।

उपसंहरति—

उत्तरायणजे काले एवं ते कथितं मया ।

उत्तरायणमत्र दक्षिणनासापुटवाहः, तस्य संहारप्रधानत्वात् ।

प्रसङ्गात्प्रकारान्तरं मृत्युज्ञानार्थं प्रतिजानीते—

अयुक्तस्यापि च प्राणे मृत्युज्ञानं निबोध मे ॥ १८६ ॥

तदाह–

कर्णरन्ध्रकृताङ्गुष्ठो घोषं न शृणुते यदा ।

मरणं तस्य देवेशि षण्मासेन विनिर्दिशेत् ॥ १८७ ॥

घोषं द्रुतसरिच्छब्दानुकारं न शृणोति । तदन्तःस्थं चीरवागाख्य-प्राणिकार्यचिञ्चिनीतुल्यं शब्दं शृणोत्येव ॥ १८७ ॥

यदा तु तमपि–

घोषमध्ये परं शब्दं चीरवाक्चिञ्चिनीरवम् ।

मासमेकं स जीवेत्तु न शृणोति यदा प्रिये ॥ १८८ ॥

कर्णरन्ध्रकृताङ्गुष्ठ इत्यनुवर्तते ॥ १८८ ॥

प्रसङ्गादन्यदप्याह–

उत्पाटं चैव काणं च मृत्युयोगं च मे शृणु ।

तत्र–

संक्रान्तिपञ्चकं प्राणो मुखरन्ध्रे वहेद्यदा ॥ १८९ ॥

तमुत्पाटं वदेद्योगं

प्राणस्य स्वस्थानान्नासापथादुत्पाटनादयमुत्पाटः ॥ १८९ ॥

यदाह–

स्थानात्स्थानान्तरं व्रजेत् ।

अतश्चेदृगरिष्टलक्षणयुक्तोऽपि स्थानात्स्थानान्तरमुद्भ्रान्तप[1]त्रिवद्-भ्रमति–इत्यप्यत्रार्थः ।

किञ्च, ईदृशोत्पाटवतः–

वित्तनाशस्तथोद्वेगो रोगवृद्धिश्च जायते ॥ १९० ॥

सुहृद्गृहविनाशश्च तेजोहानिश्च जायते ।

काणमाह–

दक्षिणे पुट एकस्मिन्दक्षिणायनवर्जिते ॥ १९१ ॥

संक्रान्त्यष्टकवाहेन काणयोगो भवेद्धि सः ।

---

1. क. ख. पु. पत्रवदिति पाठः ।

दक्षिणायनेन वामपुटवाहेन वर्जिते मध्ये तद्रहिते । एवं चाभिदधद् ;
यत्–

..............................त्रिंशत्प्राणक्षयोदया ।'(२०२)

इति मृत्युयोगे संक्रान्तिस्वरूपं वक्ष्यति, तदिहापि सम्बन्ध्यमिति सूचयति, दक्षिणायने प्राप्त्यभावाद्वर्जनानुपपत्तेः । अतश्च वामवाह-निमीलनेन दक्षिणैकवाहात्काण इव कांणः । अतश्च–

भगन्धरोऽनुग्रन्थश्च नेत्ररोगश्च कामला ॥ १९२ ॥

शूलं विस्फोटिका दुःखमुरोदोषा भवन्ति च ।

'भगन्धर': पायुरोगः । 'अनुग्रन्थः सशूलोऽतिसारः । 'नेत्ररोगः' तिमिरामयः । 'विस्फोटिका' पिटिका । 'उरोदोषाः' उरःक्षताद्याः ।

वामकाणमुक्त्वा दक्षिणकाणमाह–

वामनासापुटेनैव संक्रान्तीश्च त्रयोदश ॥ १९३ ॥

यदि प्राणो वहेत् तदा दक्षिणवाहनिमीलनादयमपि काणः ॥ १९३ ॥

तस्मात्–

ज्वरः शिरोऽर्तिः शूलं च अर्शांसि स्तम्भ एव च ।

मूत्रकृच्छ्रं प्रमेहश्च पाण्डुरोगश्च जायते ॥ १९४ ॥

'प्रमेहः' शुक्रादिप्रस्रावः ॥ १९४ ॥

तदित्थं प्राणः–

इडास्थः श्लेष्मणा व्याधिं प्रकोपयति सुव्रते ।

व्याधिमिति ज्वरादिपाण्डुरोगान्तम् । अस्य व्याधेर्जातस्योदयकालं निरूपयति–

यस्मिंश्चारे निरूप्येत तत्कालदिवसे परे ॥ १९५ ॥

व्याधिभिः पीड्यते सर्वैर्वामवामेतरेतरे ।

वामे तदितरस्मिन्दक्षिणे च काणयोगः, इतरत्र च मुखे उत्पाटो यत्र वाहकाले दृश्यते, ततः परत्र दिवसे तत्काल एव प्रोक्तव्याधिभिः पीड्यत इत्यर्थः ॥ १९५ ॥

एवमुत्पाटकाणौ द्वौ निर्णीय, मृत्युयोगमव्याकृत्य प्रसङ्गान्नासापुटभागस्पर्शं शुभादिसूचकं निरूपयति–

अथान्यत्स्पर्शविज्ञानं नासाधस्तात्तथोपरि ॥ १९६ ॥

वक्ष्यामीति शेषः ॥ १९६ ॥

तत्र–

ऊर्ध्वेन स्पृशतश्चोर्ध्वं रुग्दोषाः प्राक्प्रचोदिताः ।

स्युरिति शेषः । 'ऊर्ध्वेन' इति ऊर्ध्ववाहिना प्राणेन । 'ऊर्ध्वम्' इति नासायाः । अत्र च दक्षिणेनोत्तरस्थं सम्बध्यते ।

ऊर्ध्वेनोक्त्वा अध आह–

वाचाक्रोशाभिभवनं दक्षिणेन वहेद्यदा ॥ १९७ ॥

दक्षिणेन स्पृशेदिति पाठे पूर्वेण सह एकवाक्यतया व्याख्येयम् ॥ १९७ ॥

किञ्च–

मध्ये मध्यपुटस्पर्शी पराभिभवतां व्रजेत् ।

'मध्ये' इति सर्वपार्श्वस्पर्शवर्जं 'मध्यपुटो' मध्यवंशस्तत्स्पर्शी च ।

किञ्च–

इतश्चेतश्च बहुधा संक्रान्त्येका वहेद्यदा ॥ १९८ ॥

पूजनं बहुसम्मानं लाभस्तस्य भवेत्तदा ।

संक्रान्तिगतानि नव प्राणशतानि 'इतश्चेतश्च' इति वामदक्षिणवाहयोर्यदि पर्यायेण बहुशो वहेत् प्राणस्तदा पूजादिकं भवति । यत्तु कश्चिद्यदा इत्यत्र तदेति पठित्वा पूर्वेण पराभिभवेन फलेन श्लोकार्धं योजितवान्, पूजनं बह्वित्यर्धं चोत्तरश्लोकेन, तदसारत्वादुपेक्ष्यम् ॥ १९८ ॥

किञ्च–

मन्दचारे सुषुम्नायां प्राणहंसो वहेद्यदा ॥ १९९ ॥

भूलाभो धर्म ऐश्वर्यं भवेच्चात्र प्रियागमः ।

'सुषुम्नायाम्' इति मध्यमार्गे स्वरसत एव यदा वहेदिति व्याकर्तव्यम्, न तु यथा **बृहट्टीकाकारेण** व्याकृतं [1]नासापुटमध्य इति। एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वावशिष्टं मृत्युयोगं निर्णेतुमाह–

द्वादशैव तु संक्रान्तीर्वहेद्विषुवतैकतः ॥ २०० ॥

तदैकवत्सरेणैव मरणं तु समादिशेत्।

ह्रसेत्संक्रान्तिरेका मास एको ह्रसेत्तदा ॥ २०१ ॥

विषुवतेति 'उद्वतो निवतः इति प्रयोगदर्शनादर्हार्थवत्यन्तस्यानव्ययत्वात्तृतीया। तेन वामदक्षिणयोर्युगपदवस्थित्या यदि द्वादश संक्रान्तीः समनन्तरवक्ष्यमाणत्रिंशत्प्राणचारात्मकैकसंक्रान्तिकलनया षष्ट्यधिकत्रिशतिकवाहात्मिका नवशतिकं स्वाभाविकं वाहमपास्य 'एकतः' इत्येकप्रघट्टकेन वहेत्, तदा मासेन मरणं सूचयति। एकैका तु संक्रान्तिर्यदि 'ह्रसेत्' इत्येकादशदशादिसंक्रान्तीर्यदा वहेत्, तदा तावद्भिर्मासैर्मरणम्, यावत्स्वाभाविकनवशतिकविषुवद्वाहोल्लङ्घने यद्येकां त्रिंशत्प्राणचारात्मिकां संक्रान्तिं वहेत्, तदा मासेन मरणं निश्चेयम्। पूर्वं 'शतानि नव वै हंस एकामेकां वहेत् सदा।' (७।१७०) इति यत् संक्रान्तेर्मानमुक्तम्, तदेवोत्पाट-काण-योगसंक्रान्तीनां 'दक्षिणायनवर्जिते' इत्यभिधानादिति निर्णीतम् ॥ २०१ ॥

मृत्युयोगे त्वन्यथेत्याह–

संक्रान्त्येका वरारोहे त्रिंशत्प्राणक्षयोदया।

प्राणापानवाहस्य अहोरात्रत्वेन उक्तत्वात् तत्त्रिंशता इह संक्रान्तिर्मन्तव्या–इत्यर्थः। इत्थमीदृश्यैकैव संक्रान्तिर्यदि स्वाभाविकं विषुवद्वाहमपास्य, तत्स्थाने–

दिने दिने वहेद्वाह्ये यावत्त्रिंशद्दिनानि तु ॥ २०२ ॥

तदा–

मासान्ते तु भवेन्मृत्युः सद्य एव वरानने।

---

1. ख. पु. वामपुटेति पाठः।

तदित्थम्–

मृत्युयोगः समाख्यातो मया ते वरवर्णिनि ॥ २०३ ॥

अत्रापि पूर्ववत्परीक्षाकालप्रभृति प्रोक्ताशुभसूचककालगणना कार्येत्याह–

अब्दं मासं तथा पक्षं तिथिं वेलां यदाभ्यसेत् ।

यत्कालात्तु समारभ्य तत्कालं तु समादिशेत् ॥ २०४ ॥

यत्कालादभ्यसेद्यदा परीक्षितुमुपक्रमेत, ततः कालादारभ्य वर्षमासादि मरणादिसूचकं क्रमेण स्वात्मनः परस्य वा कथयेदित्यर्थः ॥ २०४ ॥

तदीदृशमेवंविधशुभाशुभसूचकम्–

इडासुषुम्नामार्गेण प्राणचारं विदुर्बुधाः ।

सावधाना एव योगिनो जानीयुः, न त्वन्य इत्यर्थः । इडासुषुम्ने पिङ्गलां विषुवं चोपलक्षयतः । उपसंहरति–

दक्षिणायनजे काले एवं ते कथितं शुभम् ॥ २०५ ॥

'दक्षिणायनजः कालो' वामपुटवाहः । एतदपि पूर्ववदुपलक्षणपरमेव ॥ २०५ ॥

यदर्थमियदुक्तम्, तत्प्रस्तावयति–

एवं शरीरजे काले मृत्युं चाशुभमेव च ।

ज्ञात्वा योगी जयेन्मृत्युमशुभान्यप्यशेषतः ॥ २०६ ॥

स्वस्य परस्य वा ॥ २०६ ॥

कथमित्याह–

ध्यात्वा कालेशस्वच्छन्दं हंसं वा सकलेश्वरम् ।

कालस्य स्थूलसूक्ष्मादिभेदवतो बाह्यान्तरादिरूपस्य सर्वस्येशं यथारुचि निर्भासकम्, हंसं व्याख्यातपरनिष्कलस्वरूपं श्रीस्वच्छन्दं सकलस्य जगत ईश्वरं ध्यात्वा अनुप्रवेशयुक्त्या स्फुटीकृत्य योगी मृत्युं जयेदिति पूर्वेण संगतिः । कुत्रस्थोऽसौ कीदृग्ध्येय इत्याह–

नासिकारन्ध्रमार्गस्थः स सृजेत्संहरेज्जगत् ॥ २०७ ॥

तत्रस्थः कलयेत्सर्वं सर्वभूतेष्ववस्थितः ।

यः सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमरूपेषु–

'नादाख्यं यत्परं बीजं सर्वभूतेष्ववस्थितम् ।'

इति तन्त्रान्तरोक्तस्थित्या अवस्थितः, नसते कौटिल्येन गच्छतीति 'नासिका' मध्यशक्तिः, तद्रन्ध्रमार्गे सौषुम्ने धाम्नि स्थितो यथोक्तावरोहक्रमेण प्राणरूपतां श्रित्वा नासायां रन्ध्रमार्गेषु च चक्षुरादिसुषिरभूमिषु स्थितः, स उन्मेषनिमेषयुक्त्या बाह्यान्तररूपं जगत् सृजेत् संहरेच्च । यतस्तत्रस्थः सन् सर्वं 'कलयेत्' अन्तरवस्थितं बहिः क्षिपेत्, बहिराभासितं चान्तः क्षिपेत्, अथ च 'कलयेत्' गणयेद् वैचित्र्येण स्थापयेद् जानीयात् परामृशेच्च, कलतेः क्षेपसंख्यानगति-शब्दार्थत्वात् । तेनेदृशं स्वच्छन्दनाथं कालेश्वरम्–

तत्स्थं ध्यात्वा जयेन्मृत्युं

मध्यधाम्नः प्रभृति अशेषरन्ध्रव्याप्त्यावस्थितं परचैतन्यविमर्शसारम-कालकलितं 'ध्यात्वा' इति स्वात्मरूपत्वेन प्रत्यभिज्ञाय तदवष्टम्भेना-वस्थितो मृत्युं जयत्येव । यतः–

नाकालस्थं कलेत्प्रभुः ॥ २०८ ॥

अकाले कालातीतपरमेश्वरात्मनि यस्तिष्ठति तदभेदेन स्फुरतितं 'प्रभुः', परमेश्वरो न कलयेत्, स्वात्मनि क्रियावरोधात् ॥ २०८ ॥

यदि चात्रैव पदे योगीन्द्रः सततावहितो भवति, तदास्य–

ध्यानयुक्तस्य षण्मासात्सर्वज्ञत्वं प्रवर्तते ।
कालत्रयं विजानाति कालयुक्तस्तु योगवित् ॥ २०९ ॥

परस्वच्छन्दस्वरूपसमावेशरसेन धीसन्तानोत्तेजनात् षाण्मासिकात् सर्वं कालाग्न्यादिशिवान्तं जानाति, यदा तु तत्समावेशरसाच्छुरित एव काले प्राणचारे युक्तोऽवहितो भवति, तदातीतवर्तमानानागतं सर्वं जानाति योगिवरः ॥ २०९ ॥

किञ्च–

कालहंसं स तु जपन्ध्यायन्वापि महेश्वरि ।
स भवेत्कालरूपी वै स्वच्छन्दः कालवच्चरेत् ॥ २१० ॥

हतमृत्युर्जरां त्यक्त्वा रोगैः सर्वभयोज्झितः ।

पूर्वनिर्णीतो यः परनिष्कलभट्टारकात्मा हंसः, स एव निर्णीतहान-समादानधर्मतया विश्वं कलयन् कालहंस इतीह उक्तः । तं जपन्ध्यायन्वेति पञ्चप्रणवाधिकारयोजनिकाग्रन्थोक्तव्याप्तिचिन्तनया भूयोभूयस्तद्विश्रान्तिपरत्वेन चतुष्कलभट्टारकमन्त्रोच्चारावर्तनेन जपन् कालरूपीत्यशेषविश्वकलनात्मकं कालरूपं प्रशस्तं विद्यते यस्य श्रीस्वच्छन्दभट्टारक एवासौ स्यात् । तद्वदेव च 'विचरेत्' सर्वदैव पञ्चविधकृत्यकारितया प्रसरेत् । रोगैर्हेतुभिः कृतं यद्भयम्, तेनोज्झितः । किञ्चास्य–

विज्ञानं श्रवणं दूरान्मननं चावलोकनम् ॥ २११ ॥

सर्वैश्वर्यगुणावाप्तिर्भवेत्कालजयात्सदा ।

दूरादिति सर्वत्र योज्यम् । विज्ञानं बुद्धेर्मननं मनसो व्यापारः, अवलोकनं चक्षुषः । एतच्च सर्वान्तर्बहिष्करणव्यापारोपलक्षणपरम् । तदेवं सर्वरन्ध्रव्यापकदेशकालातीतस्वच्छन्दभैरवात्मकहंसस्वरूपात्मता-व्याप्तौ शरीरेन्द्रियादिभूम्युत्तरणात् पुनश्च परतत्त्वरसेन तदास्फुरणा-ज्जरामृत्युरोगमितविषयज्ञानानैश्वर्याद्यभावोऽर्थसिद्ध एव इत्युक्तम् ।

इदानीं दक्षिणवाममध्यवाहेषु क्रमेण हंसध्याने तदुचितं मृत्युजयमादिशति–

दक्षनासापुटे ध्यात्वा ब्राह्मैश्वर्यमवाप्नुयात् ॥ २१२ ॥

तदायुस्तत्समं वीर्यं भूतकालं च वेत्त्यतः ।

भविष्यज्ज्ञो भवेद्वामे विष्णुतुल्यबलश्च सः ॥ ११३ ॥

तत्समं चैतदैश्वर्यं तदायुर्योगिराड्भवेत् ।

भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं जानाति मध्यतः ॥ २१४ ॥

नित्यं वै [1]ध्यानयोगेन रुद्रस्य समतां व्रजेत् ।

आयुषा बलवीर्येण रूपैश्वर्येण तत्समः ॥ २१५ ॥

---

1. क. पु. ज्ञानयोगेनेति पाठः ।

ब्रह्मणः परभावेन ऐश्वरं पदमाप्नुयात् ।
विष्णोः सदाशिवैश्वर्यं परभावादवाप्नुयात् ॥ २१६ ॥
रुद्रस्य यः परो भावो ध्यात्वा तं तु शिवो भवेत् ।

इह–

ब्रह्मेश्वरौ च दक्षस्थौ वामे विष्णुसदाशिवौ ।
मध्ये रुद्रशिवौ प्रोक्तौ .... ॥' (७।१५१)

इति नाडित्रय एव षट्कारणावस्थितिः परापरभेदेन पूर्वमुक्ता । तेन दक्षवामनाडिषु यदि हंसं ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपमपरया व्याप्त्या ध्यायन् विमृशति, तदा तद्बलवीर्यैश्वर्ययोगी भवति, अतीतभाविवर्तमान-रूपत्रैकालिकं विश्वं जानाति । अत्र च ब्रह्मादीननया व्याप्त्या ईश्वरसदाशिवशिवरूपान् ध्यात्वा, तद्रूपतां लभते । उपसंहरति–

एवं मृत्युजयः ख्यातः अमृतं ध्यायतो जयः ॥ २१७ ॥

मृत्योरेवेति शेषः ॥ २१७ ॥

कथमित्याह–

नाडिभिन्नालरन्ध्रस्थं हृत्पद्मं षोडशच्छदम् ।
ध्यात्वा सितं सुविकचं कालाषोडशकान्वितम् ॥ २१८ ॥
सम्पूर्णावयवं चन्द्रं कर्णिकाकारविग्रहम् ।
तन्मध्ये चिन्त्यमात्मानं शुद्धस्फटिकनिर्मलम् ॥ २१९ ॥
क्षीरामृतार्णवावस्थकल्लोलामृतपूरितम् ।
उपरिष्टाद्द्वितीयाब्जं शाक्तामृतमहोदधौ ॥ २२० ॥
तच्चाधो मुखपद्मं तु परिपूर्णेन्दुकर्णिकम् ।
तन्मध्ये चिन्तयेद्धंसमधो बिन्दुशिखान्वितम् ॥ २२१ ॥
वर्षन्तममृतं दिव्यं समन्तात्संविचिन्तयेत् ।
आत्मोर्ध्वरन्ध्रमार्गेण प्रविष्टं तच्च चिन्तयेत् ॥ २२२ ॥
सितं सुबहुलं सान्द्रममृतं मृत्युनाशनम् ।
तेनाप्लावितमात्मानं पूर्यमाणं विचिन्तयेत् ॥ २२३ ॥

पद्मनालनिबद्धैश्च नाडीरन्ध्रमुखैः सदा ।
अमृतापूरितं देहं सर्वमेव विचिन्तयेत् ॥ २२४ ॥
एवं वै नित्ययुक्तात्मा अमृतेशसमो भवेत् ।
व्याधीन्मृत्युं जरां त्यक्त्वा क्रीडते त्वणिमादिभिः ॥ २२५ ॥
एवं तस्यामृतध्यानात्कालमृत्युजयो भवेत् ।

हृद्द्वादशान्तोर्ध्वाधःस्थितं श्रीपूर्वाद्युक्तामृतादिदेवतावाच्यकारादि-वर्णषोडशककलिततावत्पत्रविकसितसितकमलमध्यस्थमधःकमलकर्णिका पूर्णेन्दुबिम्बनिष्ठमूर्ध्वाब्जकर्णिकापूर्णेन्दुमध्यस्थाधोमुखसितचतुष्कलबिन्दु प्रकाशप्रसरत्सुधासारपूरितब्रह्मरन्ध्रविसृतकल्लोलप्लावितममृतराशि-मध्यगमात्मानं स्फटिकप्रभं विचिन्त्य, तदमृतं तदधःस्थसिताब्ज-नालरन्ध्रनानानाडीमुखैरुच्छलत्समस्तदेहव्यापकं यः षण्मासान् सततं चिन्तयति, स गतव्याधिरजरामरणोऽणिमादिसिद्धिभागमृतेशभैरवतुल्यो भवतीति पिण्डार्थः । नाडिरूपतया भिद्यन्ते नानारूपत्वेन स्फुरन्ति यानि नालरन्ध्राणि अर्थादधोऽब्जगतानि तत्स्थमिति, तैर्ग्रन्थिस्थानगतैः सम्बद्धम्, नालमत्र मध्यनाडीरूपम्, क्षीरं क्षीरोदाद्यदुद्भूतममृतं तद्रूपोऽर्णव इति संगतिः । अमृतं चात्र परशक्त्यानन्दसारम् ।

एवं सर्वनाडीमार्गत्रयाश्रयहंसध्यानादमृतध्यानाच्च मृत्युजय-मभिधाय, तात्त्विकमनुत्तरसाररूपमादेष्टुमुपक्रमते—

अथवा परतत्त्वस्थः सर्वकालैर्न बाध्यते ॥ २२६ ॥

अथवेत्यनेनेदं ध्वनति—कतिपयकालशरीरस्थैर्यादिमृत्युजय-प्रकारेभ्योऽयमन्य एवातिविरस(ल)महायोगीन्द्रहृदयङ्गमस्तत्प्रकारो यत्र देहावस्थित एव श्रीस्वच्छन्दभैरवतां सर्वदैव समाविशति कोऽपि पश्चिमजन्मा जन इति ॥ २२६ ॥

तत्र यादृक्परं तत्त्वम्, यथा च तन्मयीभावस्तदादेष्टुमाह—

चिन्तयेत्परमं तत्त्वं कालचारविवर्जितम् ।
कलाकलङ्कनिर्मुक्तं निष्कलं परमं पदम् ॥ २२७ ॥

चिन्तयेत्स्वाभेदेन विमृशेत् परं तत्त्वं हृद्द्वादशान्तस्फुरितं चिदानन्दघनात्मकम्, 'कालचारेण' बाह्येनान्तरेण च वर्जितम्, 'कलाकलङ्केन' कल्पनामलेन शून्यम्, अत एव चतुष्कलवदकारादिकला-योगाभावाद् निष्कलम्, परमं पदमनुत्तरं धाम ॥ २२७ ॥

न केवलं परमं धामेदृग्यावत्–

निष्कलं चात्मतत्त्वं तु

'आत्मतत्त्वं' समनोपरि शुद्धात्म 'निष्कलं' त्यक्तसमनान्त-भेदकलनम् ।

यतः–

कलङ्को देह उच्यते ॥

संयुक्तः कारणैः षड्भिः सर्वतत्त्वसमन्वितः ॥ २२८ ॥

वर्णो बिन्दुस्तथा नादो व्यापिनीशक्तिसंयुतः ।

समनावधिपर्यन्तः कलङ्काधार उच्यते ॥ २२९ ॥

एतदुक्तं भवति–यथायं स्थूलस्तत्त्वादिरूपो देहः कलङ्कः, तथा करणाश्रयः प्राणात्मा सूक्ष्मः, समनान्तमातृप्रमेयरूपः परोऽपि देहः कलङ्क एव । परभैरवरूपो हि परव्याप्त्यायमात्मनि । यथा स्थूलदृष्ट्या देहप्राणादिरस्य कलङ्कस्तथा परदृष्ट्या समनान्ता प्रमेयमाला कलङ्क एव । वर्णः अकार उकारो मकारश्च । कलङ्करूपश्चासावाधार इति समासः । कलङ्कत्वं चास्य सर्वस्य परशिवाभेदाप्रथनात् ॥ २२९ ॥

यस्य चायमाधारः, सः–

आधेयः परमो ह्यात्मा

यः पूर्वं शुद्धविज्ञानकेवलो भेदवादिनां मोक्षभूरित्युक्तः ।

अथ–

तत्पराप्युन्मना स्मृता ॥

तस्याश्चान्ते परं तत्त्वं सकलाकलवर्जितम् ॥ २३० ॥

व्यापकं सर्वतोभद्रं सर्वान्तः सर्वतोमुखम् ।

पञ्चपञ्चकतत्त्वस्थमष्टादशगुणान्वितम् ॥ २३१ ॥

'सकलः' समनान्तः स्फारः 'अकलः' शुद्धात्मा, ताभ्यां वर्जितं तयोः परस्परावच्छेदेन संकुचितत्वात्, तत्तु व्यापकं दिक्कालासंकुचितम्, सर्वतश्च भद्रं चिदानन्दघनम्, सर्वस्य चान्तः जीवितभूतत्वेन स्थितम्, पूर्वापरमध्यकोटिमध्यगतं च, सर्वतः सर्वेण मुखमिव मुखं स्वात्मप्रत्यभिज्ञोपायरूपम् । पञ्चपञ्चकानि तत्त्वानि तथाष्टादश गुणांश्च स्वयमेव व्याख्यास्यति । पञ्चपञ्चकेषु च तत्त्वेषु च स्थितं तदभिन्नमूर्तिं गुणेषु चान्वितं अनुगततया स्थितम् ॥ २३१ ॥

तदित्थंभूतमेतत्–

यद्यस्मिंस्तु परं वेत्ति तदा मुच्येत बन्धनात् ।

'कलङ्को देह उच्यते' (७।२२८) इत्युपक्रान्तत्वादस्मिन्देह-प्राणादावेव अवस्थितो यद्युक्तरूपं परं तत्त्वं वेत्ति, तदा बन्धनान्मुच्यत एव, जीवन्नेव स्वानुभवेन परभैरवतामाविशतीत्यर्थः ।

अथ पञ्चपञ्चकं दर्शयति–

कारणानि च मन्त्राश्च निवृत्त्याद्याः कलास्तथा ॥ २३२ ॥
बिन्दुश्चैवार्धचन्द्रश्च निरोधी नाद ऊर्ध्वगः ।
शक्तिश्च व्यापिनी चैव समनात्मा तथोन्मना ॥ २३३ ॥
पञ्चपञ्चकमेतद्धि कथितं ते वरानने ।

'कारणानि' ब्रह्मादीनि षट् । 'मन्त्राः' इति अकारोकारमकारा ब्रह्मविष्णुरुद्रवाचकास्त्रयः। बिन्दुनादशक्तीनामीशसदाशिवशिववाचि-कानां सर्वमन्त्रसाधारणबिन्द्वाद्युन्मनान्तप्रमेयदशकमध्ये कथनात्, अतो मन्त्रशब्देन साधारणप्रमेयदशकावशिष्टा असाधारणास्त्रय एव उक्ताः । तथा वक्त्राङ्गमन्त्रैकादशिकावर्गश्चतुर्थ इत्येते दश, ब्रह्मादि-कारणाधिष्ठिताश्च निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च प्राग्व्याकृताः, तत्त्वं च बिन्द्वादिप्रमेयदशकमित्येतत्पञ्चपञ्चकम् ।

तत्त्वान्येव तु षट्त्रिंशत्

पृथिव्यादीनि षट्त्रिंशत्पूर्वमेवोक्तानि । अत्र सर्वत्र परतत्त्वमभेदेन स्थितमिति पूर्वेण सम्बन्धः । अथ–

गुणांश्चैव निबोध मे ॥ २३४ ॥

'गुणाः' परभैरवस्य गृहीतमायाप्रमातृभूमिकस्य परापरदशौचित्येनावस्थिता धर्माः शक्तयः ॥ २३४ ॥

तानाह–

अहंकारो धीर्मनश्च इन्द्रियार्थास्तथैव च ।
ग्रहणं स्पर्श आधारः शक्तिश्चैवाष्टमी स्मृता ॥ २३५ ॥
एते चाष्टौ गुणाः

अन्तःकरणत्रयमिन्द्रियार्थसहितोऽर्थवर्गश्चतुर्थः, ग्रहणं च तद्विषयज्ञानम्, स्पर्श आन्तरसुखाद्युपलम्भः, आधारः शरीरम्, शक्तिर्ज्ञानक्रियात्मा प्रयत्नश्चेत्यष्टावपररूपस्यात्मनो धर्माः शक्तयः । यतो यत्किंचित्प्रकाशते विषयशरीरादि, तत्प्रकाशरूपाच्चेतनादभिन्नम्, अन्यथास्य प्रकाशनायोगादित्यस्य धर्मरूपमेव सर्वम् ।

अस्यैव परां व्याप्तिमाविष्टस्य–

अष्टौ भैरवा भैरवाष्टकम् ।

ये पूर्वं कपालीशादयोऽष्टौ भैरवा उक्तास्तदात्मानः परव्याप्त्या भैरवस्य सतोऽष्टकं गुणानामित्यर्थः । किञ्चास्य–

प्राणहंसस्तथा शक्तिः

अपरपरावस्थायाः क्रमेण धर्माः । यथा हि परमेश्वरः स्वस्वातन्त्र्यात् गृहीतात्मभूमिकस्तथा तदीयस्वातन्त्र्यात्मापि शक्तिः संकुचिततया भान्ती प्राणः– इत्युक्तप्रायम् । तदित्थम्–

गुणा अष्टादश त्विमे ॥ २३६ ॥

अतश्च–

एतेषु तत्परं तत्त्वमुच्चारालम्बनादृते ।

'उच्चारः' करणबन्धादिपूर्वं मन्त्रोदीरणम्, 'आलम्बनं' ध्यानाद्याश्रयणम्, तद्विना एतेषु सर्वेषु भेदेष्वभेदेन स्थितमिति शेषः । उपायाभिमतानामपि स्वप्रकाशचिद्भित्त्यैक्येन प्रकाशनात् । तदुक्तमस्मत्प्रभुपादैः–

'उपायजालं न शिवं प्रकाशयेद्धटेन किं भाति सहस्रदीधितिः ।
विवेचयन्नित्थमुदारदर्शनः स्वयंप्रकाशं शिवमाविशेत्क्षणात् ॥' इति ॥

(तं. सा. २ आ.)

तदेव विशिनष्टि–

अक्षराक्षरनिर्मुक्तं परं तत्त्वमनक्षरम् ॥ २३७ ॥

अक्षरेणाविमलेन जीवात्मना रूपेण आ समन्तात् क्षरैः सर्वभूतैश्च निर्मुक्तं परचिन्मात्रमित्यर्थः, अथवाऽक्षरैर्वाचकैरक्षरैश्च तत्संबन्धिभिर्वाच्यैराकारैर्निर्मुक्तमकारोकारादिवाचकमन्त्रकलातद्वाच्यरूपं न भवतीत्यर्थः ।

युक्तं चैतद् यतः–

अक्षरेषु कुतो मोक्ष आकाशे कुसुमं कुतः ।

अत्यन्तासम्भाव्यमेतत्–यत्स्थानप्रयत्नादुच्चार्यत्वात् सोपाधिषु मन्त्रावयवरूपेषु 'अक्षरेषु' उच्चरत्सु निरुपाधिचिद्घनतत्त्वसमावेशात्मा 'मोक्षो' भवतीति परतत्त्वस्य वर्णतद्वाच्यरूपत्वाभावात् । उक्तं चैतत्प्राक्–

'तस्य रूपं शरीरं च नास्ति वर्णः क्रिया तथा ।' इति । (६।१२)

किञ्च, अक्षरेषु भिन्नेषु बहुषु मुक्तात्मसु इष्यमाणेषु कुतो मोक्षः–

'त आत्मोपासकाः.............................. ।' (४।३९२)

इत्यभिहितत्वात् । अत एव–

यावदुच्चार्यते वाचा यावल्लेख्येऽपि तिष्ठति ॥ २३८ ॥
तावत्स सकलो ज्ञेयो निष्कलो भेदवर्जितः ।

पश्यन्तीपर्यन्ताभिर्वाग्भिरुच्चार्यमाणस्तत्तदकारादिकलाबन्धान्मन्त्रः सकल एव भवति, लिपिध्यानक्रमेऽपि आप्यायादि कुर्वन्नपि अम्बा-ज्येष्ठा-रौद्री-वामाख्यलिपिकलायोगादपि सकल एव । यस्तु सर्वभेदप्रत्यस्तमयात् स्वप्रकाशानाहतपरामर्शमयः, स निष्कलः । एतच्च वितत्य पञ्चप्रणवाधिकारादौ निर्णीतम् । उक्तं च श्रीविज्ञानभट्टारके–

'नहि वर्णविभेदेन देहभेदेन वा भवेत् ।

परत्वं निष्कलत्वेन सकलत्वे न तद्भवेत् ॥' इति ॥ (६ श्लो.)

अतश्चायम्–

सृष्टिसंहारनिर्मुक्तः क्रियाकालविवर्जितः ॥ २३९ ॥

नायं मन्त्रान्तरवत् सृज्यते संह्रियते वा, नाप्यस्योच्चारध्यानादिक्रियाकालोऽस्ति । यथोक्तम्–

'नास्योच्चारयिता कश्चित्.................... ।' (७।५९) इत्यादि ॥ २३९ ॥

एतद्व्यनक्ति–

अधश्चारे भवेत्सृष्टिरूर्ध्वे संहार उच्यते ।

अधश्चारेण जातोऽसौ ऊर्ध्वे चैव मृतो भवेत् ॥ २४० ॥

सूतकं मृतकं त्यक्त्वा तिष्ठेद्वै तत्त्ववृत्तितः ।

·अधश्चारोऽपानः, ऊर्ध्वचारस्तु प्राणः, सृष्टिसंहार इति त्रिविधस्य देहप्रमातुः, असाविति देहप्रमाता इत्थं मुहुः सूतकमृतकाशौचमयः । यदा तु देहप्रमातृताभिमानं प्रशमय्य सत्यां चित्प्रमातृतामवलम्बते, तदा दलकल्पदेहप्राणादिपदवर्त्यप्ययं चिदामोदसुन्दरस्तत्त्ववृत्तिस्थित एव–इति का मृतकसूतकसम्भावनापीति इत्थमेतद्व्याकार्यम्, न तु प्राणापानप्रशमपदे सततमवस्थेयमिति योगिनां व्युत्थानदशासम्भवेन तत्र सततावस्थानाघटनात्–

'एतेषु तत्परं तत्त्वमुच्चारालम्बनादृते ।' (७।२३७)

इत्युक्तेन वक्ष्यमाणेन च ग्रन्थेन विरोधापत्तेः । यदि चामुखे प्राणापानप्रशमपदनिभालनं तत्त्ववृत्त्यनुभवे भवति उपायः, तथापि तदुपायपूर्वं सर्वदा सर्वावस्थासु सर्वत्र चिदानन्दघनपरमशिवतामयत्वज्ञानमेव तत्त्ववृत्त्यवस्थितत्वम् । यद्वक्ष्यति–

'सर्वं शिवमयं स्मरेत् ।' इत्यादि । (७।२४४)

तदित्थमियम्–

तत्त्ववृत्तिश्च व्याख्याता सर्वाध्वोपाधिवर्जिता ॥ २४१ ॥

षड्विधस्याप्यध्वनः पारमार्थिकसत्तया चिन्मय्या परिज्ञातत्वाद् नास्त्युपाधित्वं व्यतिरेकाभावाद् विशेषेणाख्याता तत्र तत्र शास्त्रे निराचारावधूतनिर्मर्यादस्फुरत्तामहासत्तासमापत्तिसमावेशादिशब्द-व्यवहृतत्वात् ॥ २४१ ॥

अतश्च–

तत्त्वाध्व[1]धर्मनिर्मुक्तः कारणैश्च विवर्जितः ।
तत्त्ववृत्तौ स्थितो योगी सर्वारम्भविवर्जितः ॥ २४२ ॥
रागद्वेषविनिर्मुक्तो विषादानन्दवर्जितः ।
नाकाङ्क्षेन्न च निन्देत्तु विषयांश्च कदाचन ॥ २४३ ॥
समः शत्रौ च मित्रे च ब्राह्मणे श्वपचे समः ।
तुल्यदर्शी भवेन्नित्यं सर्वं शिवमयं स्मरेत् ॥ २४४ ॥

तत्त्वादिभिः शरीरावस्थितैर्नास्याहन्तावच्छिद्यत इत्यर्थः । अत एव चायं चित्समापन्नत्वात् सर्वैरारम्भैर्हेयोपादेयविषयाभिः प्रवृत्तिभिर्विशेषेणाभिनिवेशात्मना वर्जितः, यतस्तत्प्रवृत्तिहेतुभ्यां रागद्वेषदोषाभ्यां रहितः । तद्रहितत्वमपि अस्य विषयसङ्गसम्पाद्यविषादानन्दविरहात्, अत एवास्य आकाङ्क्षाद्यभावो यथोपनतमात्रभोगातिवाहकत्वाद् नास्य शत्रुमित्रब्राह्मणश्वपचेषु अपकार्युपकारिशुश्रूषापवित्रतादिधीः, तुल्यत्वेनासौ सर्वं पश्यति केवलम्, न तु लोकमध्यस्थो लोकस्य स्थितिभङ्गमुत्पादयेत् । इदं त्वस्य मुख्यं रूपं यत्सर्वं शिवत्वेन चिन्तयेत् । यदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे–

'यत्र यत्र मनो याति बाह्ये वाभ्यन्तरे प्रिये ।
तत्र तत्र शिवावस्था व्यापकत्वात्क्व यास्यति ॥' इति । (११६)

तथा–

'सर्वं देहं चिन्मयं हि जगद्वा परिभावयेत् ।' (६३) इति ॥ २४४ ॥

1. ख. पु. कर्मनिर्मुक्त इति पाठः ।

सर्वं शिवमयं स्मरेदित्युक्तम्, तत्र सर्वमध्ये यद्यप्यात्मा प्रविष्टस्तथाप्यसौ अनादिशिवाद्भिन्न इति भेदवादिदृशा भ्रमो मा भूदित्याह—

आत्मानं च तथैवैवं सर्वथैव सदा स्मरेत् ।

तथैवैवमिति विश्वात्मकपरमशिवैक्येन । अतश्च—

सर्वतत्त्वानि भूतानि वर्णा मन्त्राश्च ये स्मृताः ॥ २४५ ॥

नित्यं तस्य वशास्ते वै शिवभावनयानया ।

सर्वस्य शिवाभिन्नस्वात्मैक्येन दर्शनात्, भूतानि चतुर्दश, वर्णाः शब्दराशिशरीरस्थाः । ईदृक्तत्त्ववृत्तिनिष्ठत्वादेव—

न चासौ कुरुते पुण्यं नैव पापं च सुव्रते ॥ २४६ ॥

बुद्धिपूर्वं शुभमशुभं वा न किञ्चित्करोति ॥ २४६ ॥

यतोऽसौ—

कृतकृत्यः प्रसन्नात्मा

कृतं निष्पन्नं कृत्यं परमेशात्मस्वात्मसमापत्त्यात्मकं यस्य । प्रसन्नो मलाकलङ्कितः । अत एव—

कृत्यं चास्य न विद्यते ।

च एवार्थो भिन्नक्रमः । यतोऽस्य कृत्यं नैव विद्यते, तेन कथं पुण्यं पापं वा कुर्यात् । जीवन्नप्यसौ मुक्त इत्याह—

इह लोके परस्मिंश्च परिपूर्णस्तु सर्वदा ॥ २४७ ॥

इहेति व्युत्थानाभिमतावस्थायामित्यर्थः । यदि बुद्धिपूर्वं धर्मादि नाचरति, तत्प्रमादसम्पन्नं परोपकारादिकमस्यावारकं नेत्याह—

धर्माधर्मविनिर्मुक्तः

अभिसन्धिं विना कर्मणो बन्धकत्वाभावात् प्राक्शरीरार्जितमप्यस्य पुण्यादिकमावारकं नेत्याह—

पुण्यपापविवर्जितः ।

प्रोक्तज्ञानाग्निना तयोर्भस्मीकृतत्वादित्यर्थः । अत एवेदृशस्य ज्ञानराशेर्योगिनः—

न चास्य भक्ष्याभक्ष्यं हि न पेयापेयमेव च ॥ २४८ ॥

नापवित्रं हि तस्यास्ति न पवित्रं हि सुव्रते ।

निरपेक्षो ह्यसौ नित्यं सवपिक्षाविवर्जितः ॥ २४९ ॥

सर्वस्य शिवैक्येन प्रतीतत्वात् । तदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे–

'किञ्चिज्ज्ञैर्या स्मृता शुद्धिः साशुद्धिः शंभुदर्शने ।

न शुचिर्ह्यशुचिस्तस्मान्निर्विकल्पो भवेत्सदा ॥' (१२३ श्लो.)

श्रीमदुच्छुष्मभैरवेऽपि–

'यावन्न वेदका एते तावद्वेद्याः कथं प्रिये ।

वेदकं वेद्यमेकं तु तत्त्वं नास्त्यशुचि ततः ॥' इति ॥ २४९ ॥

ईदृशस्य च–

नास्य क्षेत्रं नास्य तीर्थं नियमो यम एव च ।

'नियमो' जटाभस्मादिपरिग्रहः, परभैरवस्फाररूपस्य नास्य कश्चित्संकोच इत्यर्थः । तदुक्तं श्रीपूर्वशास्त्रे रहस्यप्रतिपादिनि अष्टादशे पटले–

'नात्र शुद्धिर्न चाशुद्धिः........................ ।' (७४)

इत्यादिना महता ग्रन्थेन । एवंविधस्य योगिनो लोकोत्तरं क्षेत्रादि निरूपयति–

क्षेत्रं तस्य परा शक्तिर्यतः सर्वं प्रसूयते ॥ २५० ॥

सर्वाध्वानो यतो देवि तत्रस्थाः प्रचरन्ति वै ।

तीर्थं चैव परं शान्तं नित्यं चानन्दविश्वगम् ॥ २५१ ॥

येन व्याप्तमिदं विश्वमनन्तं विश्वशक्तिभिः ।

नित्यं विरक्तिः संसाराद्यमोऽयं परिकीर्तितः ॥ २५२ ॥

नियमो भावना नित्यं परतत्त्वैकतानता ।

'क्षेत्रं तदुच्यते यत्र देवताचक्रमध्यगः ।

तत्तदभीष्टं प्राप्नोति........................ ॥'

इत्यतोऽस्य परयोगिनः पराद्वयमयाध्वचक्रदेवताचक्रमध्यगता परा शक्तिरेव सर्वप्रसवभूमिः क्षेत्रम्, तीर्थं सर्वमलध्वंसकृत्, तच्चास्य प्रशान्तभेदकल्लोलमानन्दरसमयं विश्वव्यापि 'परं शान्तम्' अशेषशक्ति-

कचितं शक्तिमत्पदम् परतत्त्वैकतानता तदभेदविमर्शमयी भावना, सास्य नियमो व्रतम् ।

एष च योगी–

नात्मनो भावयेज्जातिं न कुलं न च बान्धवान् ॥ २५३ ॥

देहात्मनो हि जात्यादिकलङ्कयोगः, न चिदात्मनः ॥ २५३ ॥

ईदृशोऽपि च–

आचरेत्सर्ववर्णत्वं

सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भावमाचरेत्, यस्य यादृक् स्वरूपमाचारो वा, तस्य तदेव श्लाघेत ।

न चात्मनि वर्णाश्रमनियमं गृह्णीयादित्याह–

न च वर्णेषु वर्तयेत् ।

किन्तु–

परभावनया नित्यं परधर्मेण वर्तयेत् ॥ २५४ ॥

वर्तेतेत्यर्थः ॥ २५४ ॥

तामेव परधर्मवृत्तिं सामानाधिकरण्येनास्य दर्शयति–

सर्वज्ञः परितृप्तश्च परिपूर्णः स्वभावतः ।

स्वतन्त्रोऽलुप्तसामर्थ्यस्त्वनादिनिधनाश्रितः ॥ २५५ ॥

अनादिबोधो ह्यतुलः कालवेलाविवर्जितः ।

चारोच्चारविनिर्मुक्तस्त्वहोरात्रविवर्जितः ॥ २५६ ॥

'परिपूर्णो'ऽनन्तशक्तिः । सर्वज्ञत्वादय एते गुणाः षट् योजनिकाग्रन्थेऽस्माभिर्व्याकृता एव । 'अतुलः' इति शिवैक्येनास्य स्फुरणात् द्वितीयस्याभावात् । 'कालवेलाविवर्जितः' इति मितयोगिवदस्य प्राणीयत्रुट्यंशांशिकानिभालनानुपयोगात्, अत एव चारस्य प्राणवाहस्य य ऊर्ध्वप्रेरणात्मा उच्चारः, सोऽप्यस्यानुपयुक्तः, अतश्च नित्यमेव शिवैकात्म्यभावनाविष्टत्वाद् नास्य मुमुक्षुबुभुक्षुवदहोरात्रोपयोगः कश्चित् ॥ २५६ ॥

नाप्यस्य तत्प्रविभागोऽस्तीत्याह–

न दिवा जागरं कुर्यान्न च रात्रौ स्वपेत्क्वचित् ।
स्वभावेनैव संतिष्ठेद्दिनरात्रिविवर्जितः ॥ २५७ ॥

यथा लौकिको दिवा 'जागर्ति' भेदव्यवहारमेव परिशीलयति, निशायां मायायां स्वपिति न प्रबोधमेति, तथा नायम्; अपि तु अभेदनिष्ठ एव तथा मायया नाभिभूयते । जाग्रतः स्वपतोऽपि चास्य न जागरस्वप्नौ स्तः, सदा तुरीयप्रकाशावियोगात् । यथोक्तम्–

'तस्योपलब्धिः सततं त्रिपदाव्यभिचारिणी ।
नित्य स्यात्सुप्रबुद्धस्य............................ ॥' (२ निः. १ का.)

इति **श्रीस्पन्दे** । तस्य परतत्त्वस्य सम्बन्धिन्युपलब्धिस्तन्मयः प्रकाशः सुप्रबुद्धस्य त्रिषु जाग्रदादिपदेषु 'सततम्' इत्यादौ मध्येऽन्ते च नित्यमित्यविच्छेदेन भवतीति मयैवेत्थं स्पन्दनिर्णये व्याकृतमेतत् ॥ २५७ ॥

यः –

एवं वै वर्तते योगी

सः–

परेण समतां व्रजेत् ।
न च तं कलयेत्कालः कल्पकोटिशतैरपि ॥ २५८ ॥

अकालकलितपरमेश्वरैकरूपत्वात् ॥ २५८ ॥

एतदेव स्पष्टयति–

जीवन्नेव विमुक्तोऽसौ यस्यैषा भावना सदा ।
शिवो हि भावितो नित्यं

ततश्च तं –

न कालः कलयेच्छिवम् ॥ २५९ ॥

शिवं शिवैकरूपं महायोगिनं कथं कालः कलयेत् ॥ २५९ ॥

अथास्य महाव्याप्तिज्ञानस्य सकलोपनिषदुपदेशसारतमतामेतत्तन्त्रोपास्यदेवतानामोपपदप्रदर्शनपूर्वं निरूपयति–

योगी स्वच्छन्दयोगेन स्वच्छन्दगतिचारिणा।

स स्वच्छन्दपदे युक्तः स्वच्छन्दसमतां व्रजेत् ॥ २६० ॥

प्रोक्ततत्त्ववृत्त्यवस्थित्यात्मना स्वात्मप्रतिष्ठया स्वच्छन्दगत्या चरत्यवश्यं योऽयं परतत्त्वैक्यप्रतीतिमयत्वात् स्वच्छन्दशब्दवाच्यो महायोगः, तेन श्रीस्वच्छन्दभैरवस्य पदे धाम्नि युक्तोऽभिनिविष्टः सन् तत्साम्यमेति ॥ २६० ॥

योगप्रकर्षात्तु–

स्वच्छन्दश्चैव स्वच्छन्दः स्वच्छन्दो विचरेत्सदा ।

नित्यमादिमध्यान्तकोटिष्वयं श्रीस्वच्छन्दभैरव एव स्फुरन् स्थित इति यावत् ।

'स्वसंवेद्यो भवेच्चारो नाडीचारजयात्स्फुटम् ।
अथवा स जपादेवमत्यर्थमुपबृंहितः ॥
मन्त्री योगं विजानाति ज्ञात्वा सर्वज्ञतां व्रजेत् ।' (७।१४४)

इति यदुपक्रान्तम्, तद् मध्ये नाडित्रयवाहनिरूपणतदन्यथा-वाहाद्युत्थारिष्टज्ञानमृत्युजयादिबहुप्रमेयव्यवहितं जातम् । अत एतदुपसंहरन् प्रागुक्तमेवानुबध्नाति--

एवं वै मृत्युलिङ्गानि रिष्टान्यन्यानि यानि च ॥ २६१ ॥

योगाज्जानाति योगीन्द्रो नादजान्तर्गतानि च ।

निर्जित्यैतानि योगेन एवमुक्तक्रमेण तु ॥ २६२ ॥

एवमिति यथोक्तवाहविपर्ययात्मकानि यान्यन्यानि च–

'कर्णरन्ध्रकृताङ्गुष्ठो घोषं न शृणते' (७।१८७)

इत्यादीनि रिष्टानि नादजान्तर्गतान्युक्तानि चशब्दात् काणोत्पाटादीनि च, तानि योगात् प्रोक्तरूपाच्चारावधानादेव योगी जानाति, ज्ञात्वा च हंसध्यानामृतध्यानतत्त्ववृत्त्यवस्थानरूपेण परपरापरापरात्मना मृत्युजिता योगेन निर्जित्य पुनरपि नाडीचारजयाभ्यासाद्योगी विजानाति, ज्ञात्वा च सर्वज्ञतां व्रजेदिति सम्बन्धः ॥ २६२ ॥

अथेदानीम्–

अयोगी यानि जानाति अयुक्तो वापि सुव्रते ।
बहिर्लिङ्गानि तान्यत्र अङ्गारिष्टानि मे शृणु ॥ २६३ ॥

अयोगीत्यप्राप्तयोगः । 'अयुक्तः' इति योगायाघटमानो वा लौकिक एवेत्यर्थः ॥ २६३ ॥

तान्याह–

शुष्कताल्वोष्ठकण्ठश्चेदकस्माद्धूसरच्छविः ।
स्कन्धौ च भङ्गमायातः षण्मासान्मृत्युमाप्नुयात् ॥ २६४ ॥

अकस्मादिति प्रसिद्धं निमित्तं विना, एतच्च सर्वत्र योज्यम् ॥ २६४ ॥

सुनीलं मण्डलं व्योम्नि यः पश्यति दिने दिने ।
सितं हरितकृष्णं च वत्सरार्धान्म्रियेत सः ॥ २६५ ॥

अकस्मादित्येव । मण्डलमिति सूर्यबिम्बस्य बाह्यपरिवेशः ॥ २६५ ॥

विरश्मिं पश्यति रविं सोमं वै लक्ष्मवर्जितम् ।
तारां ज्योत्स्नां च कृष्णां वै पश्येत्षण्मासजीवितः ॥ २६६ ॥

रविं मण्डलान्तस्थं बिम्बम् ॥ २६६ ॥

हिरण्यवर्णं पुरुषं पिङ्गलं कृष्णमेव च ।
स्वप्ने संपश्यते यो वै षण्मासान्सोऽपि जीवति ॥ २६७ ॥

अकस्मात् पित्तादिप्रकोपाभावादिति स्थितमेव ॥ २६७ ॥

आत्मनो ह्यशिरश्छायां पश्येत्षण्मासजीवितः ।

छायापुरुषपरीक्षायामित्यर्थात् ।

तैलाभ्यङ्गं तथा पानं रक्तस्रगनुलेपनम् ॥ २६८ ॥
रक्ताम्बराणि कृष्णानि स्वप्ने पश्यति वै यदा ।
प्रेतैः पिशाचै रक्षोभिः श्वगोमायुकसूकरैः ॥ २६९ ॥
वृतं यातं गृद्ध्रकाकैर्महिषैरुष्ट्रगर्दभैः ।
अङ्गभक्षणमुद्वाहं नग्नं चातीव विह्वलम् ॥ २७० ॥
स्वप्ने च पश्यते यो वै वर्षमेकं स जीवति ।

अत्र यथायोगमात्मन आत्मानमिति च योज्यम् । गृद्ध्रादिभिर्यातमिति वाहनरूपैर्नीयमानम् ॥ २७० ॥

शंखावर्ते भुजामध्ये गुल्फयोर्मर्मसन्धिषु ॥ २७१ ॥

सोऽवश्यं वधमायाति यस्यैतत्स्पन्दनं न हि ।

शंखावर्तौ ललाटकपालसन्धी नेत्रप्रान्तस्थौ, भुजामध्यं मत्स्यस्थानमिति प्रसिद्धम्, मर्मसन्धयो धमन्यादयः सिराः ॥ २७१ ॥

किञ्च–

सोमार्कमण्डलं देहे ध्रुवं चैव त्वरुन्धतीम् ॥ २७२ ॥

न पश्यति महायानं सोऽवश्यं म्रियते नरः ।

एतानि प्रातिलोम्येन व्याचष्टे–

तालुरन्ध्रगतो धूमो महायानं तदुच्यते ॥ २७३ ॥

जिह्वा त्वरुन्धतीत्युक्ता नासाग्रं ध्रुव उच्यते ।

'तालुरन्ध्र' ब्रह्मबिलम्, पश्चात्कृतसूर्यस्तदुत्थां धूमलेखां छायायां न पश्यति । नासाग्रं त्रिपुटिकाप्रान्तः ॥ २७३ ॥

किञ्च–

नेत्रान्ते करजाक्रान्ते मण्डलं सोमसूर्ययोः ॥ २७४ ॥

वामदक्षिणनेत्रप्रान्ता यदा नखेन पीड्यन्ते, तदा ज्योतिर्यद्दृश्यते, तत्सोमसूर्ययोर्मण्डलम् । तदेतत्सर्वम्–

न पश्येद्गगनेऽप्येतत्सोऽवश्यं म्रियते नरः ।

ऋतुकालादनन्तरमेव बहिर्यानमाकाशगङ्गापथः, अरुन्धती सप्तर्षिमध्यस्था, ध्रुवश्चतुर्दशताराब्धशरीरः, सोमसूर्ययोर्मण्डलं बिम्बबाह्यः परिवेशः ।

स्थूलोऽकस्माच्च जायेत अकस्माद्वै भवेत्कृशः ॥ २७५ ॥

अतिक्रुद्धोऽतिभीतश्च वर्षमेकं स जीवति ।

पुनः स्वप्नविषयमाह–

कृष्णाम्बरधरं कृष्णं लोहदण्डकरोद्यतम् ॥ २७६ ॥

नरं चाभिमुखं स्वप्ने दृष्ट्वा मासत्रयायुषम् ।

आत्मानं निश्चिनुयात् ॥ २७६ ॥

हृदयं शुष्यते यस्य स्नातमात्रस्य तत्क्षणात् ॥ २७७ ॥

गात्रं चैवाप्यनुष्णं च ऋतुमेकं स जीवति ।

धनुर्निशि दिवा चोल्का व्यभ्रे विद्युत्प्रदर्शनम् ॥ २७८ ॥

दिग्दाहोऽप्लुष्टदेशेऽपि मासमेकं स जीवति ।

धनुरैन्द्रम्, अप्लुष्टदेशेऽन्यजनापरिदृश्यदिग्दाहेऽपि यस्य दिग्दाहो भाति, स मासं जीवति, धनुर्निशि, दिवा चोल्कादर्शनम् ।

चक्षुषी स्रवतो यस्य शब्दं न शृणुयात् स्फुटम् ॥ २७९ ॥

नाघ्राति गन्धं

आघ्रातीति ऐशः पाठः । यस्य च–

वाग्जाड्यं

अकस्मादिति सर्वत्र सम्बध्यते । तस्य–

मासमेकं गतायुषः ।

जीवितमिति सम्बन्धः । अकस्मादेव च–

रक्तपद्मोपमं वक्त्रं जिह्वा कृष्णा च यस्य वै ॥ २८० ॥

गात्रे वर्णान्यनेकानि हृदयं यस्य रोदिति ।

तालुकम्पोऽथ नाभेश्च अर्धमासं स जीवति ॥ २८१ ॥

'रोदिति' निर्निमित्तं पुनः पुनः खिद्यति, रोदनमनु भवतीत्यन्ये ॥ २८१ ॥

यश्च–

प्रत्यक्षकाकनासीरो दीपधूमं न जिघ्रति ।

पूर्वदृष्टं न जानाति चतुर्मासं स जीवति ॥ २८२ ॥

असंनिहिता अपि काका नासीराः कङ्काश्च येन प्रत्यक्षाः पुरो दृश्यन्ते ॥ २८२ ॥

बिन्दुं यस्तु न पश्येत्तु नित्यं वक्त्रानुगं हितम् ।

नित्यं वहति हिक्कां तु वर्षमेकं स जीवति ॥ २८३ ॥

षडङ्गं करणं कृत्वापि यो बिन्दुं न पश्यति वक्त्रानुगं भ्रूमध्यस्थम् हिक्कां हिध्माम् ॥ २८३ ॥

उपसंहरति–

बहिर्लिङ्गानि चैतानि अङ्गारिष्टानि यानि च ।

उक्तानीति शेषः । अथैतानि–

पूजया जपहोमेन ध्यानधारणया प्रिये ॥ २८४ ॥

कृतरक्षाविधानेन जीयन्ते नात्र संशयः ।

पूजादिधारणान्तं भगवद्विषयम्, रक्षाविधानं वक्ष्यमाणम् ॥ २८४ ॥

तदित्थं रिष्टप्रशमनं कृत्वा प्रकृतो योगाभ्यास एव कार्यः, स च नाडिशुद्धिपूर्वकप्राणजयादेवेति तत्प्रकाशनाशयेन श्रीदेव्युवाच–

नाडीनां शोधनं चैव वायूनां च जयः कथम् ॥ २८५ ॥

तेषां प्राग्विभक्तानां वायूनाम्–

स्थानं रूपं च शब्दं च कर्म ब्रूहि मम प्रभो ।

एतत्प्रश्नषट्कं निर्णिनीषुः श्रीभैरव उवाच–

परमो योगसद्भावो गुह्याद्गुह्यतरः प्रिये ॥ २८६ ॥

यो न कस्यचिदाख्यातस्तं योगं शृणु तत्त्वतः ।

यत्त्वया प्रश्नितम्, तद्योगरहस्यं तद्विना योगाभ्यासायोगात् ।

तत्र तावत्–

सुप्रशस्ते भूप्रदेशे नाग्नितोयसमीपतः ॥ २८७ ॥

बालुकाशर्कराहीने शुष्कवृक्षविवर्जिते ।

निःशब्दकीटवल्मीके ईतिभिः परिवर्जिते ॥ २८८ ॥

पुण्ये धर्मिष्ठसंवासे तत्र योगं समभ्यसेत् ।

'ईतयः' अतिवृष्ट्यादयः । पुण्ये सत्तीर्थादियुक्ते धर्मिष्ठसंवासे पुण्याश्रये ।

तदासौ–

देवदेवं समभ्यर्च्य भैरवं सविनायकम् ॥ २८९ ॥

पूर्वाचार्यान्नमस्कृत्य युक्तो ध्यानपरायणः ।

विघ्नप्रशमनाय गणपतिपूजापूर्वमाज्ञाग्रहणाय गुरून् पूजयित्वा, भैरवमभ्यर्च्य ध्यानपरायणो युक्तः स्यादिति सम्बन्धः। कथमित्याह–

आसनं स्वस्तिकं बद्ध्वा पद्मकं भद्रमेव वा ॥ २९० ॥
सापाश्रयं सार्धचन्द्रं योगपट्टं यथासुखम्।
दहनोत्पूयने कृत्वा प्लावयेदमृतेन च ॥ २९१ ॥
सबाह्याभ्यन्तरेणैव सकलीकरणं ततः।
अन्तर्यागं तथापूर्वमुच्चार्यं च परं तथा ॥ २९२ ॥
दशधा योगमार्गेण हंसस्वच्छन्दमभ्यसेत्।

पद्मकमूरुन्यस्तोत्तानपादतलं पद्मासनाख्यम्, पर्यङ्कस्थस्य जंघाव्यत्यासात् स्वस्तिकम्, समपादस्थित्या भद्रम्, भित्त्याश्रयात्सापाश्रयमेतच्चार्धचन्द्रविशेषणं भूमिष्ठैकचरणोरुपृष्ठन्यस्तोत्तानद्वितीयचरणमर्धचन्द्रम्, योगार्थं पट्टं परिकरबन्धाय बद्ध्वा एतदन्यतममासनम्, अन्यदपि वा यद्यत्सुखं शरीरपरिक्लेशकृन्न भवति। यथोक्तम्–

'स्थिरसुखमासनम्' इति। (पात. सू. २।४६)

ततः पूर्वोक्तं [1]दहनाद्युच्चारान्तं कृत्वा, दशधा योगमार्गेणेति बाह्याभ्यन्तररेचनादिषट्कप्रशान्तकुम्भक-प्रत्याहार-धारणा-ध्यानात्मना भाविना अथ च भाविप्राणादिवायुदशकजयपूर्वं पूर्वोक्तं हंसस्वच्छन्दं परं निष्कलभट्टारकमभ्यसेदनुप्रविशेत्। तदनुप्रवेशं पूर्वोक्तोपायानुसारेण[2] स्फुटयति–

मन्त्रं बिन्दुमतीतं तु नादान्तज्योतिराकृतिम् ॥ २९३ ॥
संकल्प्य कल्पनालक्ष्यं ध्यायेद्वै तेन सर्वगम्।

चतुष्कलनाथमकारादिकलोच्चारपूर्वं बिन्दुमतीतमिति तदुल्लङ्घनाद् अर्धचन्द्रनिरोधिकापदमुद्घाट्य नादनादान्तक्रमेण ज्योतिराकृतिमिति शक्त्यादिप्रकाशरूपम्, संकल्प्य विकल्पपूर्वमविकल्पेनासाद्य, कल्पनाभिर-

---

1. ख. ग. पु. दाहादीति पाठः।
2. ख. पु. सारणेनेति पाठः।

लक्ष्यं स्वप्रकाशचिदानन्दघनम्, सर्वगं हंसस्वच्छन्दं ध्यायेदिति समनान्तं विलाप्य अकृतकविमर्शोदयेन समाविशेत् ॥ २९३ ॥

तदेतद् नाडिशुद्धिप्राणजयपूर्वकं सुघटं स्यात्, इत्याशयेन नाडिजयं तावदाह–

अपसव्येन पूर्येत सव्येनैव विरेचयेत् ॥ २९४ ॥

नाडीसंशोधनं चैतन्मोक्षमार्गपथस्य च ।

'सव्येन' दक्षनासापथेन 'रेचयेत्' रेचकं कुर्यात् 'अपसव्येन' वामेन 'पूर्येत' वायुपूरणं कुर्यादित्यर्थः । एवमनवरतं क्रियमाणमेतन्नाडीनां मोक्षमार्गपथस्य वा मध्यधाम्नः शोधनं मारुतप्रशमनं भवति ।

प्राणजयं व्यङ्क्तुमुपक्रमते–

रेचनात्पूरणाद्रोधात्प्राणायामस्त्रिधा स्मृतः ॥ २९५ ॥

प्राणस्यायमनं यथास्थितवाहविजयेन स्वायत्ततानयनम् ॥ २९५ ॥

त्रय एते प्राणायामाः सर्वसाधारणेन नासिकापथक्रमेण निर्वर्त्यमानाः साधारणा बाह्याश्चेत्याह–

सामान्या बहिरेते तु

एतदभ्यासपूर्वमन्तःप्रयुज्यमानैः–

पुनश्चाभ्यन्तरे त्रयः ।

तानाह–

आभ्यन्तरेण रेच्येत पूर्यताभ्यन्तरेण तु ॥ २९६ ॥

निष्कम्पं कुम्भकं कृत्वा कार्याश्चाभ्यन्तरास्त्रयः ।

'आभ्यन्तरेण' मध्यपथेनात्र रेचनं द्वादशान्ते, पूरणं हृदि निष्कम्पं कुम्भकमिति निरायासं प्रशान्तकुम्भकमित्यर्थः । 'कार्याः' इति निर्वर्तनीया भवन्ति ॥ २९६ ॥

अथ–

नाभ्यां हृदयसंचारान्मनश्चेन्द्रियगोचरात् ॥ २९७ ॥

प्राणायामश्चतुर्थस्तु सुप्रशान्त इति श्रुतः ।

निष्कम्पकुम्भकानन्तरं 'हृदयसंचारात्' इति शनैः शनैर्हृदयादधः-संचारयुक्त्या प्राणं नाभ्यामेव नियम्येत्यर्थात्, तथा मन इन्द्रियगोचरा-दिति तत्प्रत्याहारयुक्त्या नाभ्यामेव नियम्य, मनोनियमपूर्वकं प्राणं नाभौ नियच्छतः सुप्रशान्तः प्राणायामो भवति ॥ २९७ ॥

तदित्थम्–

प्राणरोधे तु सम्पूर्णे नाभौ नीत्वा[1] समुच्छ्वसन् ॥ २९८ ॥

अनन्तरम्–

शनैर्विमोचयेद्वायुं वामनासापुटेन तु ।

निरुद्धवायुप्रकोपापहाराय । एवं चारजयान्तं प्राणायामप्रत्या-हारावभिधाय, धारणा निरूपयति–

वायवी धारणाङ्गुष्ठे आग्नेयी नाभिमध्यतः ॥ २९९ ॥

माहेयी कण्ठदेशे तु वारुणी घण्टिकाश्रया ।

आकाशधारणा मूर्ध्नि सर्वसिद्धिकरी स्मृता ॥ ३०० ॥

पाददेशे तिर्यग्गतेः, नाभौ जाठराग्नेः, कण्ठे स्थितिपदे धरण्याः, घण्टिकायां रसस्य, ब्रह्मरन्ध्रे च व्योम्नः सद्भावात्तथैव धारणा उक्ताः । अत्र चोद्घाते दीक्षाप्रस्तावनिर्णीतं वर्णमण्डललाञ्छनाक्षरात्मकत्वं धारणाध्येयम् । तत्र प्रथमं कण्ठे पार्थिवीं धारणां बद्ध्वा हृदया-दुद्घातपञ्चकेन पञ्चगुणं पार्थिवं तत्त्वं भिन्द्यात्, ततोऽनेनैव क्रमेण हृदयादेव चतुर्भिरुद्घातैश्चतुर्गुणमप्तत्त्वम्, ततो हृदयादेव नाभिक्षेत्रे त्रिभिरुद्घातैस्त्रिगुणमग्निम्, अनन्तरं हृदयादेव द्वाभ्यां पादाङ्गुष्ठगतं द्विगुणं वायुम्, ततोऽपि अङ्गुष्ठात्संकोचयुक्त्या प्राणशक्तिमूर्ध्वमुद्बोध्य हृदयादेवैकोद्घातयुक्त्या शरवद्ब्रह्मरन्ध्रस्थमेकगुणं व्योमग्रन्थिं भित्त्वा, द्वादशान्तस्थस्य सर्वाः सिद्धयो भवन्तीति वाक्यार्थः ॥ ३०० ॥

तदेतदाह–

एकद्वित्रिचतुष्पञ्चसंख्योद्घातैः प्रसिद्ध्यति ।

---

1. ख. ग. पु. गत्वेति पाठः ।

उद्‌घातं लक्षयति–

संनिरुद्धे तु वै प्राणे मूर्ध्नि गत्वा निवर्तते ॥ ३०१ ॥

स उद्‌घात इति प्रोक्तो ज्ञातव्यो योगिभिः सदा ।

'मूर्ध्नि' इत्युपलक्षणपरं कण्ठादिक्षेत्राणाम् ।

'ज्ञातव्य' इति तत्तत्स्थानानुसार्यनुभवात्मकोऽयमित्यर्थः । अत एव पूर्वमनुभवप्रधान १ एवासावुक्तः ॥ ३०१ ॥

अथ प्राणायामादीनां फलमादिशति–

रागद्वेषौ प्रहीयेते प्राणायामैः सुधारितैः ॥ ३०२ ॥

धारणाभिर्दहेत्पापं प्रत्याहारेऽक्षसंयमः ।

पापं दहेदित्यावारकपृथिव्यादिग्रन्थिभेदात् शुभाशुभकर्मबन्धविच्छेदात् ।

अथ यत्प्राणादिविषयं प्रश्नितं 'स्थानं रूपं च शब्दं च कर्म ब्रूहि' इति, तत्क्रमेण निर्णेतुमाह–

हृद्‌गुदे नाभिकण्ठे च सर्वसन्धौ तथैव च ॥ ३०३ ॥

प्राणाद्याः संस्थिता ह्येते

व्यानान्ताः पञ्चेत्यर्थात् । एषां च–

रूपं शब्दं च मे शृणु ।

तत्र–

द्रुततारनिभो रक्त इन्द्रगोपकसन्निभः ॥ ३०४ ॥

क्षीराभः स्फटिकाभश्च पञ्चानां रूपलक्षणम् ।

'द्रुततारं' गलितं रूप्यम् ॥ ३०४ ॥

घण्टाकंसाब्दमधुरो गजनादो महाध्वनिः ॥ ३०५ ॥

प्राणादीनां तु पञ्चानामयं शब्द उदाहृतः ।

'कंसं' कांस्यम्, 'अब्दो' मेघः, 'महाध्वनिः' द्रुतनदीघोषोपमः ॥३०५॥

एषां कर्मादिशति, तत्र–

जल्पितं हसितं गीतं नृत्तं युद्धगतिः कलाः ॥ ३०६ ॥

शिल्पं च सर्वकर्माणि प्राणस्यैवं विचेष्टितम् ।

कलाश्चित्राद्याः सर्वकर्माणीत्येतान्येव ॥ ३०६ ॥

प्रवेशयेदन्नपानं तन्मलं स्रावयेदधः ॥ ३०७ ॥

अन्धत्वं श्रोत्ररोगं च अपानस्तु करिष्यति ।

चशब्दाद्ग्रहणघ्राणादि ॥ ३०७ ॥

अशितं लीढपीतं च समानः समतां नयेत् ॥ ३०८ ॥

नाडीषु संचारयेत् ॥ ३०८ ॥

क्षोभो हिक्का तथा छिक्का उदानस्य विचेष्टितम् ।

'छिक्का' क्षुतम् ।

स्वेदश्च रोमहर्षश्च शूलं दाहोऽङ्गभञ्जनम् ॥ ३०९ ॥

व्यानस्यैतानि कर्माणि स्पर्शं चैव स विन्दति ।

स एव लभते ॥ ३०९ ॥

नागादीनां स्थानान्यादिशति—

अङ्गुष्ठजानुहृदये लोचने मूर्ध्नि संस्थिताः ॥ ३१० ॥

नागाद्याः

क्रमेणेत्यर्थः ॥ ३१० ॥

सर्वेषामेषां शवलरूपता शवलशब्दता च तुल्येत्याह—

बहुरूपाश्च

चकाराद्बहुशब्दाः ।

कर्म त्वेषां निबोध मे ।

तत्राविकृतावस्थायां क्रमेण—

आह्लादोद्वेगजनकः शोषणस्त्रासनस्तथा ॥ ३११ ॥

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तश्च पञ्चमः ॥

अतिनिद्राकरश्चान्यो योजकश्च धनञ्जयः ॥ ३१२ ॥

अतिनिद्रा तन्द्रा, योजको देहान्तरसम्बन्धकृत् ॥ ३१२ ॥

एषां विकृत्यवस्थायाम्—

श्वाससंकोचनच्छेदा घुर्घुरोत्क्रमणं तथा ।

नागादीनां तु पञ्चानां मृत्युकाले विचेष्टितम् ॥ ३१३ ॥

'उत्क्रमणं' देहविश्लेषः ॥ ३१३ ॥

धनञ्जयकूर्मयोर्विशेषस्त्वयं यत्–

न चैव याति चोत्क्रान्तौ तनुं त्यक्त्वा धनञ्जयः ।

कञ्चित्कालं शवशरीरं न मुञ्चति ।

आकुञ्चयति वै कूर्मः शोषयेच्च कलेवरम् ॥ ३१४ ॥

'आकुञ्चनं' सन्धिसंकोचः । शोषस्ताल्वादिस्थानेषु ।

तदेवं दशधा स्थितम्–

प्राणमेव जयेत्पूर्वं जिते प्राणे जितं मनः ।

जिते मनसि शान्तस्य परं तत्त्वं प्रकाशते ॥ ३१५ ॥

तत्र–

प्राणापानं गुदे ध्यायेत्प्राणसमानं नाभितः ।

प्राणोदानं तु कण्ठे तु प्राणव्यानं तु सर्वगम् ॥ ३१६ ॥

प्राणशब्दोऽत्र सामान्यप्राणवाची अपानादीनां विशेषरूपाणां सामानाधिकरण्येन प्रयुक्तः । यस्तु बहिःप्रसरणात्मा विशेषरूपः प्राणस्तं पूर्वोक्तदेशे हृदि ध्यायेत् । यथोक्तवर्णशब्दाद्यात्मानश्चैते ध्याता वशीकृता भवन्ति ।

एवमेव च–

नागाद्याः प्राणसंयुक्ताः

सामान्यप्राणसम्बद्धाः ।

एतान्यथोक्तरूपान्पूर्वोक्तषु–

स्वस्थानेषु निरोधयेत् ।

तदेतस्य दशकस्य यावता कालेन निरोधाज्जितता भवति, तत्कालं वक्तुमाह –

निरुद्धस्य च यः कालस्तं वक्ष्यामि निबोध मे ॥ ३१७ ॥

तालात्प्रभृति तं ध्यायेद्यावत्पञ्चशतं गतम् ।

जितोऽनिलो भवत्येव संक्रान्त्युत्क्रान्तिकर्मणि ॥ ३१८ ॥

अङ्गुल्या जानुभ्रमणावधिकालस्तालः । तेषां यावत्पञ्चशतं गच्छति, तावद्यदि प्राणादीनामविचलं ध्यानं सिध्यति, तदा ते जिता भवन्ति । ततश्च परशरीरसंक्रान्तौ उत्क्रान्तौ च सामर्थ्यं भवति ॥ ३१८ ॥

इदं च तज्जयेऽभिज्ञानम्–

दिव्या कान्तिः शुभो गन्धः प्रज्ञा चास्य विवर्धते ।
दिव्या दृष्टिश्च श्रवणं दिव्या वाक्च प्रजायते ॥ ३१९ ॥
वायुवद्विचरेल्लोकान्सिद्धान्देवांश्च पश्यति ।
मनसा चिन्तितावाप्तिः प्रवर्तेत गुणाष्टकम् ॥ ३२० ॥
सर्वकामसुसम्पूर्णः सर्वद्वन्द्वविवर्जितः ।
संसारबन्धनिर्मुक्तः शिवतुल्यश्च जायते ॥ ३२१ ॥

गुणाष्टकमणिमादिकम् । तदियता ग्रन्थे–

'दशधा योगमार्गेण हंसस्वच्छन्दमभ्यसेत् ।' (७।२९३)

इति यदुपक्रान्तमभूत्तन्निर्वाहितम् ॥ ३२१ ॥

अथेदानीं सगर्भप्राणीयधारणाभिर्योगिनां योगोचितजाग्रदाद्यवस्था दर्शयन् दर्शनान्तरोक्तवेधसमावेशस्वरूपज्ञानं शिक्षयति–

प्राणापानौ तु संयोज्य ह्रस्वकोटिसमन्वितौ ।
नाभ्याधारे च योगीन्द्रः

यदा तिष्ठेत्तदास्य–

स्वेदः कम्पश्च जायते ॥ ३२२ ॥

हृदये प्रशान्ताशेषतरङ्गानाहतविश्रान्त्यनन्तरं यदा मन्त्रवृद्धेरुन्मिषत्ता[1] भवति, तदा, हृदि सामरस्यावस्थितौ प्राणापानौ ह्रस्वकोट्याकारकलाविमर्शनेन युक्तावधःप्रसरणक्रमेण नाभौ संयोज्य, प्रोक्तकालं तिष्ठतः स्वेदकम्पौ भवतः ॥ ३२२ ॥

---

1. ख. पु. वृद्धेरुन्मिमिषिषेति पाठः ।

अथासौ–

पुनरेव तु हृत्स्थौ हि प्राणापानौ निरोधयेत् ।
दीर्घकोटिसमायोगात्तत्क्षणाच्च पतेद्भुवि ॥ ३२३ ॥

नाभिपदविश्रान्त्यनन्तरमूर्ध्वमारुह्य हृत्स्थं कृत्वा दीर्घात्मकमान्त्र-द्वितीयकलाविमर्शनपरो निरोधयेत्–इति तत्कालोच्चारस्थाने कण्ठान्ते प्रोक्तकालं तिष्ठेत्, तदेकाग्रताप्रकर्षाद् भुवि पतेत् ॥ ३२३ ॥

ततोऽपि यद्यसौ–

कण्ठस्थं च तथैवेह प्राणमेव निरोधयेत् ।
प्लुतकोटिसमायोगात्स्वप्नवृत्तिस्ततो भवेत् ॥ ३२४ ॥

उल्लासे सति अपानप्रशमात्प्राणमितीहोक्तं कालम्, प्लुतकोटिः पूर्वोक्तनीत्या ताल्वन्तोच्चारी मकारकलाविमर्शः, स्वप्नोऽत्र जिज्ञासितबस्तुप्रथनात्मा योग्युचितः । एवमादिशता कम्प-स्वेद-पाता योगिजागरा–इति निरूपितं भवति ॥ ३२४ ॥

यदा तु–

भ्रूमध्ये बिन्दुयोगेन प्राणरोधं तु कारयेत् ।
सुषुप्तं जायते तत्र क्षणाच्चैव प्रबुद्ध्यते ॥ ३२५ ॥

प्लुतेनैव तालुनो भेदितत्वान्मान्त्रबिन्दुकलाव्याप्तिविमर्शेन भ्रूमध्ये प्रोक्तकालं तिष्ठतः प्रशान्तमनोवृत्तिः सुषुप्तावस्था उदेति, क्षणाच्च प्रबुद्ध्यत इति न लौकिकवत् तमोवरणेन अभिभूयते । तदुक्तम्–

'..............तदन्यत्र तु चिन्मयः ।' (स्प. २।२) इति ॥ ३२५ ॥

ततोऽपि–

मूर्धद्वारं समाश्रित्य निष्कलं ध्यानमारभेत् ।
एवमभ्यसतस्तस्य प्रत्ययस्तु तदा भवेत् ॥ ३२६ ॥
पिपीलकण्टकावेधो मूर्ध्वद्वारं विभिन्दतः ।

निष्कलमिति वर्णज्योतिर्ध्वनिव्याप्त्युल्लङ्घनात्पर्शनानुभवरूपम्, 'पिपीलकण्टकावेध' इति संचरत्पिपीलस्पर्शतुल्यकण्टकस्पर्शतुल्यश्च स्पर्श इत्यर्थः ॥ ३२६ ॥

किञ्च–

भित्त्वा क्रमेण सर्वाणि उन्मन्यन्तानि यानि तु ॥ ३२७ ॥

पूर्वोक्तलक्षणैर्देवि

लक्षणैरिति प्रणवाधिकारोक्तैरनुभवैर्युज्यत इति शेषः। तावदन्तात्र तुर्यदशा।

अथैतत्सर्वम्–

त्यक्त्वा स्वच्छन्दतां व्रजेत्।

गाढगाढोन्मनापदविश्रान्तिपदप्रकर्षात् तुर्यातीतदशालाभात् चिदानन्दघनपरभैरवसमावेशमनुभवति योगीन्द्र इत्यर्थः।

न केवलं देहोत्तीर्ण एव पदेऽस्य परसमावेशो घटते, यावत्–

जायते उन्मनस्त्वं हि देहेनानेन साधके ॥ ३२८ ॥

देहावस्थायां व्युत्थानेऽपि साधकस्य समावेशप्रकर्षात्तदानन्द-रससंस्काराद्घूर्णमाणतैव भवतीत्यर्थः ॥ ३२८ ॥

किं चायं स्वातन्त्र्यशक्त्युन्मेषात्–

संक्रामेत्परदेहेषु क्षुत्तृष्णाभ्यां न बाध्यते।

अतीतानागतं चैव त्रैलोक्ये यत्प्रवर्तते ॥ ३२९ ॥

प्रत्यक्षं तद्भवेत्तस्य सर्वज्ञत्वं च जायते।

'यच्च प्रवर्तते' इति यदपि वर्तमानं किञ्चिदस्ति, तदस्य सर्वं प्रत्यक्षीभवति। 'सर्वज्ञत्वम्' इति क्रमेणाभ्यासप्रकर्षान्मन्त्रमन्त्रेशादि-तुल्यो भवतीत्यर्थः ॥ ३२९॥

पाटलिकं प्रमेयमुपसंहरन् पटलान्तरेण संगतिं दर्शयति–

प्रसङ्गेऽध्यात्मकालस्य ज्ञानं विज्ञानमेव च ॥ ३३० ॥

सर्वमेतत्समाख्यातमंशकांश्च निबोध मे।

अध्यात्मकालकथनप्रसङ्गेन तत्त्ववृत्त्या ज्ञानं मृत्युजययोगिजागरा-वस्थाद्यात्मकवेधादिरूपं च विज्ञानमेतदुक्तमनुक्तमपि अनुजिघृक्षा-वेशात्, अतः–

'कालांशकं च देवेश कथयस्व प्रसादतः।' (७।१)

इति यत्प्रश्नितम्, ततः कालस्वरूपं कथितं प्रसङ्गाज्ज्ञानं विज्ञानं चाप्यादिष्टम्, अंशकस्वरूपं तु निर्णेतुमवशिष्टम्, अतोंऽशकान् भाविपटलेन निर्णेष्यमाणान्निबोध जानीहीति पाटलिकी संगतिरिति शिवम् ॥ ३३० ॥

संवित्स्फारव्याप्त्या विश्वं प्राणान्तःस्थं सम्यग्ज्ञात्वा ।
तास्ताः सिद्धीरंशज्ञप्त्या पूर्णस्थितिं यायात् ॥ १ ॥

॥ इति श्रीस्वच्छन्दोद्योते कालाधिकारः सप्तमः पटलः समाप्तः ॥ ७ ॥

॥ अथाष्टमः पटलः ॥

यस्य बोधमहाम्भोधेर्ब्रह्माद्या भुवनेश्वराः ।
अंशा मिता बुद्बुदवत्तं स्तुमः परभैरवम् ॥

'......अंशकांश्च निबोध मे ।' (७/३३०)

इति यत्पटलान्ते उपक्षिप्तं, तद्विभक्तुं श्रीभैरव उवाच–

अंशकं षड्विधं देवि कथयाम्यनुपूर्वशः ।

परस्य बोधभैरवस्य शक्तिभिः ब्राह्म्यादिभिरधिष्ठिता ब्रह्माद्यास्तथावभासिता अंशाः, ततस्तदनुग्राह्या अपि तदंशा इत्युच्यन्ते । अतोऽंशानाराध्यत्वेन स्थितान् कायति अयं ब्रह्मांशोऽयं विष्णवंश इत्यादिक्रमेण यो वक्ष्यमाणो भावस्वभावादिः, सोऽंशक इत्युच्यते । स च साधकं प्रति सिद्ध्यनुकूलत्वाद् अल्पांशोऽंशक इत्यभिधीयते ।

तमुद्दिशति–

भावांशकः स्वभावांशः पुष्पपातांश एव च ॥ १ ॥
मन्त्रांशकः स्मृतश्चान्यस्त्वंशकापादनं द्विधा ।

भावः सहजस्तत्तद्भक्तियुक्त आशयः । स्वभावस्तदनुगुणो व्यापारः । यस्तु पूर्वयुक्त्या बद्धनेत्रस्य पुष्पपातानुसारं निश्चीयते तन्मन्त्रवाच्यदेवतात्मा अनुष्ठातुं, स मन्त्रांशः । अंशकापादनमंशस्यानिरूपितस्यापि मन्त्रस्य वीरद्रव्यादिहोमेन साधकदीक्षाक्रमेण वा आराधकं प्रति क्रियत इति द्विरूपमिति षोडशांशकाः ।

एषामाद्यस्य लक्षणमाह–

देवानुस्मरणं भावः सहजं तं विजानत ॥ २ ॥

अदत्तानुष्ठानस्यापि प्राग्जन्मवासनापरिपाकवशात् तत्तन्नियतदेवतानुस्मरणं यत्सहजं स भावांशः ॥ २ ॥

द्वितीयमाह–

स्वभावश्च भवेच्चेष्टा

प्रोक्तभावानुगुण एवमेव लिङ्गार्चनाद्यात्मा व्यापारः । तं च –

कथयाम्यनुपूर्वशः ।

ब्रह्मांशो वेदभक्तस्तु रुद्रांशं च निबोध मे ॥ ३ ॥
रुद्रभक्तः सुशीलश्च शिवशास्त्ररतः सदा ।
विष्ण्वंशो विष्णुभक्तश्च चन्द्रांशः प्रियदर्शनः ॥ ४ ॥
सर्वदेवरतः शान्तो यक्षांशो धनसंग्रही ।
लुब्धो गर्वितमृष्टाशी वातांशश्चपलः स्मृतः ॥ ५ ॥
सर्पविस्रम्भगामी स्यान्नागांशो दीर्घशाय्यथ ।
दीर्घरोषः पूतिवक्त्रो गुरुक्षीररुचिः सदा ॥ ६ ॥
गान्धर्वो गायनो नित्यं शिवभक्तो वरानने ।
विद्याधरांशकः प्राणी दैत्यांशो द्वेषणः स्मृतः ॥ ७ ॥
कामांशो रूपवांश्चैव सुभगो गणिकाप्रियः ।
रक्षोऽंशः क्रूरनिस्त्रिंशो देवद्वेषी द्विजेषु च ॥ ८ ॥
पिशाचांशश्छलान्वेषी वासरे भीरुकातरः ।
अग्न्यंशः परुषस्तीव्र उष्णादः पिङ्गलस्तथा ॥ ९ ॥
सवित्रंशश्च तेजस्वी पूर्तधर्मरतः सदा ।
इष्टानि कुरुते नित्यं दयालुः शिवभावितः ॥ १० ॥

पूतिवक्त्रो दुरामोदलालास्यः । विद्याधरांशस्य शिवभक्तत्वं शिवशास्त्रोक्तविधानेन गुटिकाञ्जनादिसिद्धिरसिकत्वम् । क्रूरो दारुण-हृदयः । निस्त्रिंशो निर्घृणव्यापारः । परुषो वाचा । तीव्रः कर्मणा । पूर्तं वापीकूपादिकरणम् । इष्टं यज्ञः । स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

ये च यदंशास्तेषामेते ब्रह्मादयः –

स्वसिद्धेः फलदाः सर्वे स्वध्यानजपहोमतः ।

यस्य यावदैश्वर्यम्, तावदेवासावाराधितः साधकेभ्यः प्रयच्छति । एवं चाभिदधदिदमाह–यत् परिमितांशस्य तत्तत्पदप्रापक एव मन्त्रोदयः । स च येषां विशेषतः शास्त्रेषु नास्ति, तेषां प्रणव एव तन्नामनमस्कारयुक्तः ।

यदा तु –

'यो यत्राभिलषेद्भोगान्स तत्रैव नियोजितः ।
सिद्धिभाङ्मन्त्रसामर्थ्यात्............................॥'

इत्युक्तस्थित्या इहत्यमन्त्रैः कृतदीक्षस्य साधकस्यैतन्मन्त्राराधनेनाराधितास्ते ते देवताविशेषाः, तदा सर्वे भैरवरूपा एवेति सर्वसिद्धिसाधका इत्याह–

भैरवाङ्गसमालब्धाः सर्वे देवा वरानने ॥ ११ ॥
भैरवास्तु स्मृताः सर्वे सर्वसिद्धिफलप्रदाः ।

भैरवाङ्गसमालब्धा इत्युक्त्येदमाह–येषां कपालीशादिमन्त्राणां वक्त्राणि नोक्तानि, तेषामाराधकैर्नैष्कलवक्त्राङ्गानि प्रयोक्तव्यानि । कश्चिदत्र सर्वशब्दस्य द्विःस्थितस्य वाक्यद्वयविषयां योजनामसहमानः सर्वे देवा इत्यत्र सर्वदैवेति सर्वसिद्धिफलप्रदा इत्यत्र च सर्वकामसमन्विता इति पठित्वा एतन्मन्त्रदीक्षिताः साधकास्तदाराधनाद्भैरवा एव पूर्णसिद्धिभाजनं भवन्तीति व्याख्यातवान् । पुराणपुस्तकेषु त्वविगानेनाद्य एव पाठो दृश्यते । एवम् –

स्वभावांशः समाख्यातः साधकानां हिताय वै ॥ १२ ॥

साधकपदेन मुमुक्षूणां नायं नियम इत्यादिशति ॥ १२ ॥

पुष्पपात्तांशं लक्षयति–

पुष्पपातवशान्नाम कर्तव्यं सुरसुन्दरि ।

अनिश्चितभावस्वभावांशस्य बुभुक्षोर्बद्धनेत्रस्य पूजितसर्वावरणे भगवन्मण्डले पूर्वोक्तस्थित्या एकं पुष्पं क्षिपतो यत्र तत्पतेत्, तन्मन्त्रवाच्यदेवतानुसारेण नाम कार्यम् ।

अतश्च ज्ञातांशकेनाचार्येणोपदिष्टतत्त्वस्य –

स मन्त्रः सिद्ध्यते तस्य तमेवाराधयेद्यदि ॥ १३ ॥

शास्त्रोक्तविधानेनेत्यर्थात् ॥ १३ ॥

क्रमप्राप्तं मन्त्रांशकमधिकवक्तव्यत्वात् सम्प्रत्यनुक्त्वा, अंशकापादनं प्रस्तौति—

अंशकापादनं देवि कथयामि समासतः ।

कथमित्याह—

वैहायसं ध्वजं चैव होमयेद्यस्तु साधकः ॥ १४ ॥

स मन्त्रः सिद्ध्यते तस्य अर्यन्तोऽपि हि सुव्रते ।

वक्ष्यमाणस्थित्यार्यन्तोऽपि यो मन्त्रस्तदाराधनायैव वैहायसमिति उद्बद्धनरमांसं ध्वजं च शूलारोपितनरमांसमष्टोत्तरशतं सहस्रं वा यथासम्भवव्यवसायं यः साधक इत्याराधक आचार्यस्तत्प्रयुक्तोऽन्योऽपि वा साधको होमयेत् जुहुयात्, तस्यासावेवमाराधितः सिद्ध्यति साधनानुगुणो भवति ।

यस्य तु प्रोक्तक्रमेणाविवेचितांशकोऽपि प्रभावातिशयश्रवणात् कश्चिन्मन्त्रः आरिराधयिषितो भवति, न च वीरद्रव्यक्रमे योग्यतास्ति, तस्यारिराधयिषितं पूजाहोमादिनादौ तर्पयित्वा प्राक्प्रोक्तसाधकदीक्षाभिषेकविधानेनैव तन्मन्त्रांशकत्वापादनं कर्तव्यमित्यभिदधद् द्वितीयमंशकापादनं लक्षयति—

अनंशकोऽपि यो मन्त्रो ज्ञातचिह्नैर्वरानने ॥ १५ ॥

तदा यागं पुरा कृत्वा अग्नौ होमं तु कारयेत् ।

प्रोक्तप्रकारैर्न परिच्छिन्न अंशक आराधकः शिष्यो यस्यासावनंशकः। यागहोमौ तं शिष्यं प्रति तस्य मन्त्रस्याभिमुखीकरणाय । ततः —

शिष्यस्य पूर्ववत्कर्म कृत्वा तु विधिपूर्वकम् ॥ १६ ॥

पूर्णाहुतिप्रयोगेण योजयेच्छाश्वते पदे ।

कर्मेति भगवदर्चादिपूर्वं साधकाभिषेकान्तम् योजयेदिति तमेव शिष्यं मन्त्रेण सह शाश्वत इति परमशिवपदे, साधकाभिमते च

शाश्वतभोगप्रदे सदाशिवादिधाम्नि शाश्वतपदयोजनादेव चायमासादितवीर्योऽनंशकतामुत्सृज्य, सदंशकत्वमेति । इत्थमासादितांशकोऽसौ –

परतत्त्वमभिध्यायन्साधयेन्मनसेप्सितम् ॥ १७ ॥

एवमंशकापादनं द्विधोक्त्वा, मन्त्रांशकमाह–

मन्त्रांशं गणयित्वा तु गृह्णीयात्सुविचारितम् ।

मन्त्ररूपमंशमक्षरभेदक्रमेणांशीकृतं मन्त्रम् । साधकस्य चानुरूपांशकरूपत्वादपि अंशेन –

हीनमध्यसमुत्कृष्टं कथयामि समासतः ॥ १८ ॥

तत्र –

हीनं शत्रुं विजानीयान्मध्यमं साध्यरूपिणम् ।
सिद्धं चैव सुसिद्धं च उत्तमं परिकीर्तितम् ॥ १९ ॥

कथमित्याह–

मन्त्राक्षरं तु विश्लेष्य मात्राबिन्दुसमन्वितम् ।
आत्मनामाक्षरं तद्वदधोभागेऽस्य योजयेत् ॥ २० ॥

'ॐ शिवाय नमः' इत्यादिके मन्त्रे ॐकारादि मन्त्राक्षरं मात्राभिरकारोकारादिभिर्बिन्दुना च समन्वितं विश्लेष्येति अकारोकारादिमात्रा बिन्दुं च मकारमात्राकल्पनया अस्य पृथक्कृत्य, एवं शिकारवाकाराभ्यामिकारमाकारं च विश्लेषयेत् । अकारमात्रा तूच्चारणार्थम्, न कुतश्चिद्विश्लेषयेत्प्रत्युत यतो वर्णान्मन्त्रान्तरं विश्लेषितम्, तस्याकारमुच्चारणार्थं कल्पयेदन्यथा उच्चारायोगात् । एवमात्मनः शिष्यसम्बन्धि यन्नाम विष्णुमित्रमित्यादिकम्, तत एकैकमक्षरं तद्वत्प्रोक्तमात्राभेदेन विश्लेष्य, अस्येति विभक्तमन्त्रस्याधोभागे योजयेत् । तेन अउमशइवआयनम इति दशानामक्षराणामधोविभक्तानि विष्णुमित्रनामाक्षराणि वइषणउमइतरेति दद्यात् । यत्र मन्त्राक्षराणि बहूनि भवन्ति, तत्र नामाक्षराणि पुनः पुनर्योजयेदा मन्त्राक्षरसमाप्तिं योजयेत् ॥ २० ॥

एवं स्थिते सति –

आत्मवर्णात्समारभ्य यावन्मन्त्रार्णमागतम् ।

यस्मिन्स निपतेद्देवि तमायं परिकल्पयेत् ॥ २१ ॥

शिष्यनामाक्षरमेकैकमवधिं कृत्वा मातृकावर्णपाठक्रमेण गणनया एकैकनामाक्षरोर्ध्वस्थ एकैको मन्त्रवर्णो यावदागच्छति, तावद्वक्ष्यमाणेन सिद्धसाध्यसुसिद्धारिभेदगणनेन यत्रैतदन्यतमे स नामवर्णो निपतेत्संयुज्येत, तमायमिति शुभाशुभसूचकं निश्चिनुयात् । यथोक्तं मया संग्रहे–

'आयान्तीष्टेतरार्थाय भवन्त्यायास्तत..........।' इति ॥ २१ ॥

अत्र गणनोपायप्रदर्शनपूर्वमायस्वरूपमादिशति–

रेखाङ्गुलिगतं तं तु कथयामि समासतः ।

रेखोपलक्षिताङ्गुलीगतमङ्गुलिरेखासु कथितं तमायम् । स च

पर्वणि प्रथमे सिद्धः साध्यश्चैव द्वितीयके ॥ २२ ॥

तृतीये तु सुसिद्धः स्यादरिर्ज्ञेयश्चतुर्थके ।

अनेन क्रमेण नामाक्षराणि मन्त्राक्षरप्राप्तिं यावद्गणयित्वा आयं परीक्षेत । तत्र –

अरिसाध्यौ परित्यज्य दातव्यश्चुम्बकेन तु ॥ २३ ॥

सिद्धरूपः सुसिद्धश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।

अरिसाध्ययोराद्यन्तस्थितयोर्बहलयोर्वा परित्यागः, सिद्धसुसिद्धयोस्तु स्वीकारः क्रमेण भुक्तिमुक्तिप्रदत्वात् । यथोक्तम्–

'सिद्धान्ते सिध्यतेऽवश्यं साध्यान्ते कृच्छ्रसाधनः ।
सुसिद्धः पूर्वसिद्धस्तु अर्यन्तो न प्रसिध्यति ॥'

इति । तथा–

'एवं शुद्धौ कृतायां तु सुसिद्धोऽभ्यधिको यदि ।
सिद्धौ न लभ्यते ग्राह्यमूर्तिः साध्येऽपि साधकः ॥'

इति । शुद्धौ कृतायामित्यंशकविषये निश्चितायां साध्येऽपि अधिके त्रिश्चतुर्वा आयाते सति मन्त्रमूर्तिराराध्यत्वेन ग्रहीतव्या इत्यत्रार्थः । इयं चांशकपरीक्षा एकाक्षरमालामन्त्रयोर्न कर्तव्या । यथोक्तम्–

'एकाक्षरेषु कूटेषु मालामन्त्रेषु भामिनि ।
अंशकं न परीक्षेत परीक्षेतान्यमन्त्रगम् ॥'

इति, कूटेष्वद्वैततत्त्वेषु । अत एव –

'मायां नेत्रे च देवेशि तथा द्वात्रिंशदक्षरे ।
न च तत्रारिशङ्का स्यात्..........................॥

इत्यप्यन्यत्रोक्तम् । तदित्थं विचारात् –

यस्त्वंशकविशुद्धः स्याद्भैरवोऽत्र वरानने ॥ २४ ॥
तं मध्यमस्थं संपूज्य तत्स्थाने मध्यमं न्यसेत् ।

य इति कपालीशाद्यन्यतमः । मध्यमस्थमिति आराधनायां प्रधानीभूतत्वात् तत्स्थान इति तस्यावरणकक्ष्यास्थस्य कपालीशादेः पदे मध्यममिति श्रीस्वच्छन्दमयं तुर्यादिरूपतया परीक्ष्येति दर्शितम् ।

अथ कथं श्रीस्वच्छन्दनाथस्य परिवारं प्रति परिवारतया न्यास इत्याशङ्कां शमयितुमाह–

यतः सर्वगतो देवः सर्वेष्वन्तर्गतः स्मृतः ॥ २५ ॥
तत्सिद्धिमुक्तिदातासौ न वर्णाः परमार्थतः ।

यः सर्वगतो व्यापको देवः क्रीडादिशीलः चिदानन्दघनः श्रीस्वच्छन्दभट्टारकः सर्वेषु कपालीशादिषु प्रपञ्चव्याप्त्यावस्थितेषु अन्तर्गतः परमार्थरूपो यतः, तत्तस्मात् स एव तत्तत्कपालीशाद्यात्मना स्मृतः साधकस्यांशकशुद्ध्या सिद्धिमभेदव्याप्त्या च मुक्तिं ददाति परमार्थतः, न तु व्याप्तिज्ञानशून्या वर्णाः किंचित्कुर्वन्ति । उक्तं हि प्राक्–

'अक्षरेषु कुतो मोक्षः..................।' (७/२३८)

इति । तेन स्वस्यावरणभेदस्यान्यथाकल्पनेऽपि न तत्त्वभूमेः काचिन्म्लानिः । तदिदमंशकविचारान्ते प्रसङ्गायातं वस्तु –

कथितं सरहस्यं ते गुह्याद्गुह्यतरं परम् ॥ २६ ॥

अथ यत् कथितमित्युक्तम्, तत्प्रमाणीकर्तुं परमशिवात् प्रभृति गुरुपारम्पर्येणेदं रहस्यं तन्त्रमवतीर्णमिति दर्शयन् परादि दिव्यान्तं सम्बन्धषट्कं प्रदर्शयति–

अतस्तन्त्रावतारार्थं कथयामि समासतः।

तत्र –

अदृष्टविग्रहायातं शिवात्परमकारणात् ॥ २७ ॥
ध्वनिरूपं सुसूक्ष्मं तु सुशुद्धं सुप्रभान्वितम् ।
तदेवापररूपेण शिवेन परमात्मना ॥ २८ ॥
मन्त्रसिंहासनस्थेन पञ्चमन्त्रमहात्मना ।
पुरुषार्थं विचार्याशु साधनानि पृथक् पृथक् ॥ २९ ॥
लौकिकादिशिवान्तानि परापरविभूतये ।
तदनुग्रहयोग्यानां स्वे स्वे विषयगोचरे ॥ ३० ॥
अनुष्टुप्छन्दसा बद्धं कोट्यर्बुदसहस्रधा ।

शिवात् परमाद्वयप्रथात्मकश्रेयोरूपात् परमकारणात् शिवान्तानां कारणानां सर्वेषां स्वभित्तावाभासकात्, अत एवादृष्टः परद्रष्ट्रेकरूपो विग्रहः स्वरूपं यस्य तस्मात्, भिन्नमेतत्पदं छान्दसेन पञ्चम्यात्वादेशेन, अथ च तस्मिंस्तद्रूपमेवायातं प्रसरणस्फुरणं यस्य तद्ध्वनिरूपं नादामर्शात्मकं सुसूक्ष्ममप्रमेयं विश्वव्यापकं च, अकारादिकलाकलितत्वाभावात् सुशुद्धं सुप्रभान्वितं महाज्ञानरूपं यत्तदेवापररूपेणेत्यनाश्रितभट्टारकाख्येन शिवेन दण्डवक्त्रभङ्ग्यवस्थितसद्योजातपञ्चमहामन्त्रशरीरे पृथक् पृथगनुग्राह्यानुसारं साधनान्यनुष्ठानानि लौकिकादिशिवान्तानि विचार्य तत्तत्सिद्धिसाधनार्थमपररूपेणैव स्थूलेन वेदादिरहस्यान्ततत्तत्स्रोतोभेदोद्भूतनानाशास्त्ररूपमनन्तग्रन्थसन्दर्भात्मकं निबद्धम् । मन्त्रसिंहासनस्थेन सार्धत्रिकोटिमन्त्राधिपतिनेत्यनेनैव शास्त्रानन्त्यस्यावकाशो दत्तः । पञ्चमन्त्रमहात्मनेत्यनेन श्रीकण्ठीयसंहिताद्युक्तनानास्रोतोभेदः सूचितः । तत्र –

'अदृष्टविग्रहाच्छान्ताच्छिवात्परमकारणात् ।
ज्ञानरूपं विनिष्क्रान्तमनवच्छदनं महत् ॥'

इत्यादिना नादस्वरूपं निरूप्य –

'ततो जातमिदं सर्वं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥'

इत्युक्त्वा स्रोतोभेदेन नानाशास्त्रप्रपञ्चोदयः प्रदर्शितः । तदेवेत्यादिना आबद्धमित्यन्तेन तत्तदनुग्राह्याशयानुसारेण भिन्नभिन्नफलान्यपि शास्त्राणि वस्तुतो वाक्यैकवाक्यतया परिपूर्णाभिन्नविमर्शस्फाराण्यासूत्रितसमस्तभेदाभेदप्रपञ्चानीति तथाविधव्याप्तिज्ञं तत्त्वज्ञं प्रत्यभिन्नचिदानन्दघनतत्त्वविश्रान्तिपरमार्थान्येवेति ध्वनति । तदुक्तम्–

'यतः शिवोद्भवं सर्वं शिवधामफलप्रदम् ।' इति ॥

एवं परसम्बन्धमूलतां शास्त्रप्रसरस्य प्रदर्श्य, सम्बन्धान्तरगोचरतामपि प्रदर्शयिष्यामीत्याशयेन परमशिवेनापीत्थमिदमुत्थाप्यत इत्याह–

गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयं देवः सदाशिवः ॥ ३१ ॥
पूर्वोत्तरपदैर्वाक्यैस्तन्त्रमाधारभेदतः ।
तज्ज्ञानमीश्वरेऽदात्तदीश्वरेण शिवेच्छया ॥ ३२ ॥
विद्यायाः कथितं पूर्वं विद्येशेभ्यस्तथादरात् ।

देवः परवाक्शक्तिमयः शिवभट्टारक एव, सदाशिव इति गृहीततत्तद्भूमिकः, स्वयं गुरुशिष्यपदे स्थित्वेति प्रतिभाभुवि प्रष्टृप्रतिवक्तृभावासूत्रणेन परममहापश्यन्तीवाक्शक्त्यासूत्रितपूर्वोत्तरपदात्मकैर्वाक्यैरुपलक्षितं तन्त्रमशेषशास्त्रसन्दर्भमयं तज्ज्ञानं चेश्वरेऽदादिति संक्रमितवान् । आधारभेदत इति ईश्वरात्मकमाधारभेदमाश्रित्य स्वयं तदात्मना स्थित्वा इत्यर्थः । तज्ज्ञानमीश्वरे दत्तमिति तु पाठः पूर्वश्लोकान्त आसूत्र्येति योजयित्वा तेन चेत्यनुषङ्गेण व्याख्येयः । इयता महत्संबन्धो दर्शितः । शिवेच्छया सदाशिवेच्छया–इत्यनेनानायातशक्तिपातो नोपदेश्य इति ध्वनति–**विद्याया इति** ।

'अष्टवर्गविभिन्ना तु विद्या सा मातृका परा ।' (११।५५)

इति वक्ष्यमाणमातृकावाच्याया देव्याः, तथा वेदनप्रधानत्वात् विद्याशब्दवाच्यस्याशेषस्य मन्त्रग्रामस्य, अनन्तभट्टारकादिभ्यश्च विद्येशेभ्यो मन्त्रचक्रवर्तिभ्य ईश्वरेण तन्त्रं तज्ज्ञानं च कथितं संक्रमणयुक्त्या विमर्शपदं नीतम् । आदरादिति भक्त्युल्लासप्रकर्षात् । यद्यपि भगवतो मातृका तदुत्थाश्च मन्त्राः परमेशवदभेदेनावभासिता विद्यातत्त्वधाम्नि तावदशेषविश्वाभेदव्याप्तिरत्र निमग्नेव स्थितेति तामुन्मज्जयितुमीश्वरेण विश्वानुजिघृक्षया ज्ञानसंक्रान्तिरत्र कर्तुमुपपन्नैव । इतः प्रभृत्यन्तरालसम्बन्ध आसूत्रितः –

'मयापि तव देवेशि साधिकारं समर्पितम् ।' (३६)

इत्येतावत्पर्यन्तो भविष्यति ।

एवं पश्यन्तीप्रसरणपर्यन्तां शास्त्रस्थितिमुक्त्वा, मध्यमाप्रसरणेनाह–

मायानियतिपर्यन्तैस्तस्माद्रुद्रैरवापि तत् ॥ ३३ ॥

तस्मादिति विद्यातत्त्वचक्रवर्तिनोऽनन्तभट्टारकादित्यर्थात्, मायानियतिपर्यन्तैरिति मण्डलिप्रभृतिभिः कञ्चुकवासिभिश्च रुद्रैरवापीति संक्रमणयुक्त्यैव ॥ ३३ ॥

ततोऽनन्तरं तदेव ज्ञानं तथैव–

श्रीकण्ठेनेश्वरात्प्राप्तं ज्ञानं परमदुर्लभम् ।

अहं हि भगवानीश्वरात्मनः शिवस्य शिष्यो मण्डल्याद्यास्त्वनन्तशिष्याः । अत्र मध्ये पुंस्तत्त्वाधिष्ठातारो रुद्रा बन्धहेतुतया स्थापिता इति तेषामेतज्ज्ञानशक्तिसंक्रान्तिर्न कृता । ततोऽपि **तथैव** –

तेनापि तदधः प्रोक्तं रुद्राणामीश्वरेच्छया ॥ ३४ ॥

प्रधानाच्छतरुद्रान्तं दीक्षयित्वा विधानतः ।

ममापि च पुरा दीक्षा तथा चैवाभिषेचनम् ॥ ३५ ॥

श्रीकण्ठेन पुरा दत्तं तन्त्रं सर्वार्थसाधकम् ।

यद्यपि गुणतत्त्वे श्रीकण्ठनाथः स्थितः, तथाप्यसौ शिवशिष्यत्वेन प्रभावातिशयवानिति स्वोर्ध्वस्थप्रकृतिवर्तिनः क्रोधाद्यष्टकस्य स्वाधार-

तत्त्वगतानां च शतरुद्रान्तानां रुद्राणामनुग्रहीता । ममापीति कैलासवासिनस्तन्त्रप्रवक्तुर्भगवत उमापतेरुक्तिः । तदित्थमनन्ताद्याः श्रीकण्ठश्चेश्वरभट्टारकात्मनः शिवस्य शिष्याः, मण्डलिनस्त्वनन्तशिष्याः. क्रोधादयः शतरुद्रान्ताः, उमापतिश्च श्रीकण्ठशिष्या इत्यादिष्टं भगवता । तेन यत् **खेटकनन्दनेन** –

'मण्डलिनः श्रीकण्ठः क्रोधाद्याः शतभवाः सवीरेशाः ।
एते कलादियोगात्प्रकटीकृतदृक्क्रियाः परेशेन ॥' (त. सं. ३०)

इत्युक्तम्, तद्यथोक्तानुसारं क्वचित्साक्षात् क्वचित्पारम्पर्येणेति व्याख्येयम् न त्वविशेषेण । दीक्षयित्वेति अभिषेचनं कृत्वेति च शाक्तसमावेशसंक्रमणयुक्त्या पूर्वं शांभवसमावेशयुक्त्यैव । एवं च नादीक्षितस्य ज्ञानग्रहणे, नाप्यनभिषिक्तस्य तद्दानेऽधिकार इत्यादिष्टं भवति ।

अथैतत्तन्त्रं च तज्ज्ञानं च सङ्क्रमणयुक्त्यैव–

मयापि तव देवेशि साधिकारं समर्पितम् ॥ ३६ ॥

इतः प्रभृति वैखर्याः प्रसरः ॥ ३६ ॥

एवमियतान्तरालाख्यं सम्बन्धं प्रकटीकृत्य, **दिव्यान्तमादिशति** –

त्वमपि स्कन्दरुद्रेभ्यो ददस्व विधिपूर्वकम् ।
ब्रह्मविष्ण्विन्द्रदेवानां वसुमातृदिवाकृताम् ॥ ३७ ॥
लोके संगृह्य नागानां यक्षाणां परमेश्वरि ।

विधिर्दीक्षाभिषेकरूपः दिव्यादिव्यसम्बन्धमाह–

कथयस्व ऋषीणां च

एवं च देव्या विश्वानुग्रहाधिकारार्पणेन भगवता महाकारुणिकत्वं परिपोषितम् । अदिव्यं सम्बन्धमाह–

ऋषिभ्यो मनुजेष्वपि ॥ ३८ ॥

कथयस्वेति स्थितम् । देवी एव हि पराशक्तिस्वभावा विश्वाधिष्ठात्री अनुजिघृक्षारससरसहृदया तत्तदाचार्यदेहमाविश्यानुग्रहं करोति । एवं चादिव्यसम्बन्धपर्यन्तः पर एव सम्बन्धः सर्वत्र प्रपततीत्यभिहितं भवति । तदुक्तम्–

..................सर्वः परकलामयः ।

महानवान्तरो दिव्यो मिश्रोऽदिव्यश्च तत्परः' ॥

इति त्रिकहृदये ॥ ३८ ॥

उपसंहरति–

एवं तन्त्रवरं दिव्यं सिद्धरत्नकरण्डकम् ।

त्वया गुप्ततरं कार्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥ ३९ ॥

यद्यपि पूर्वोक्ते सर्वतन्त्रे तवाधिकारो दत्तस्तथापि यदेवं निर्णीत-निर्णेष्यमाणपटलगतरहस्यार्थपूर्णत्वाद् वरमुत्कृष्टमिदं दक्षिणस्रोतः-समुद्भूतभैरवतन्त्रजातमध्ये प्रधानभूतं दिव्यं सर्वभोगापवर्गप्रदं तन्त्रम्, तत्त्वया गूहनीयं ज्येष्ठाशक्तिपातवतामेव प्रकाश्यम्, नेतरेषामिति शिवम् ॥ ३९ ॥

आ देवेभ्यः क्रमान्तं निखिलमिदमियच्छासनत्राणरूपं
विश्वं यत्संप्रसूतं परमशिवपदाल्लोकपर्यन्तमेतत् ।
शास्त्रं वाक्यैकवाक्यस्थितमिव विगलद्भेदविश्रान्तिलब्ध-
स्वच्छस्वच्छन्दधामप्रथनपरमिदं स्तात्समग्रस्य जन्तोः ॥

॥ इति श्रीस्वच्छन्दोद्द्योते अंशकाधिकारोऽष्टमः पटलः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमः पटलः ॥

श्रीमन्निष्कलसद्भित्तावुट्टङ्क्य सकलस्थितिम् ।
विश्राम्यत्यकले तत्त्वे यस्तं भैरवमाश्रये ॥

साधकोद्देशेनाराध्यपञ्चप्रणवनिरूपणानन्तरं तदुपयोगिबहुप्रमेयगर्भं कालस्वरूपमभिधायांशकसतत्त्वमुक्तं प्रसङ्गात्तन्त्रावतारो दर्शितः । अथ विघ्नौघविघातेन झटित्यभीष्टसिद्धिसाधनं श्रीकोटराक्षविधानं रक्षाचक्रप्रपञ्चमप्रश्नितमपि अनुजिघृक्षया प्रतिपिपादयिषुः श्रीभैरव उवाच–

अतः परं प्रवक्ष्यामि रहस्यमिदमुत्तमम् ।

अतःशब्दो व्याख्यातक्रमसूचनाय । प्रकर्षेण अनुजिघृक्षादरेण वक्ष्यामि । उत्तमं रहस्यमिति सर्वविघ्नप्रशमनं झटित्यभीष्टसिद्धिप्रदं च । अत एव –

यन्न कस्यचिदाख्यातं तत्ते वक्ष्यामि सुव्रते ॥ १ ॥

शोभनं व्रतं परतत्त्वावहितत्वं यस्या इत्यामन्त्रणेन योग्यतमविरल-शिष्यविषयत्वमस्यानुष्ठानस्येति ध्वनति, अतश्च योग्यदेवीव्यतिरेकेण नैतदन्यस्याप्युक्तम् ॥ १ ॥

एतदुद्घाटयति–

महाभैरवदेवस्य क्रीडमानस्य भामिनि ।
सृष्टिसंहारकर्तारं हृदयात्तु विनिर्गतः ॥ २ ॥

महाभैरवदेवः प्रथमपटलदर्शितनिर्वचनस्थित्या स्वच्छन्दनाथस्तस्य, निःशेषविघ्नप्रशमनसर्वसिद्धिसंपादनानुजिघृक्षात्मिकां क्रीडां ताच्छील्येन कुर्वतः, स्वस्वातन्त्र्यशक्त्यात्मकाद् हृदयात्, सृष्टिसंहारयोः कर्त्ता वक्ष्यमाणश्रीकोटराक्षनामा देवः, अरं शीघ्रं विनिर्गतः समुच्छलित इत्यर्थः । अत एव भगवानघोरहृदय इत्युच्यते ॥ २ ॥

तं भगवन्तं दर्शयितुमाह–

कल्पान्तवह्निवपुषं प्रलयाम्बुदनिःस्वनम् ।
तडित्पुञ्जनिभोद्दंष्ट्रं जटाज्वालासमप्रभम् ॥ ३ ॥
चन्द्रसूर्याग्निनयनं कोटराक्षं सुभीषणम् ।
बृहद्वक्षःस्थलाभोगं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥ ४ ॥
स्फुरन्माणिक्यमुकुटं सर्पकुण्डलभूषितम् ।
सर्पहारकृताटोपं सर्पकङ्कणनूपुरम् ॥ ५ ॥
सिंहचर्मपरीधानं सर्पमेखलमण्डितम् ।
गजचर्मावृतपटं शशाङ्ककृतशेखरम् ॥ ६ ॥
पञ्चवक्त्रं शवारूढं दशबाहुं त्रिलोचनम् ।
कपालमालाभरणं खड्गखेटकधारिणम् ॥ ७ ॥
पाशाङ्कुशधरं देवं शरशार्ङ्गावतानितम् ।
कपालखट्वाङ्गधरं वरदाभयपाणिकम् ॥ ८ ॥
भिन्नाञ्जनचयप्रख्यं स्फुरिताधरभास्वरम् ।
ब्रह्मेन्द्रविष्णुनमितं त्रिदशैरपि दुर्लभम् ॥ ९ ॥

सर्वमेतत् प्रागुक्तव्याख्याभिः व्याख्यातसतत्त्वम् । तडित्पुञ्जनिभे उद्गते दंष्ट्रे यस्य, जटानां ज्वालानां चासमा प्रभा दीप्तिर्यस्य, कोटरं कुहरं तदाकृतीन्यक्षीणि यस्य अनेन अन्तर्लक्ष्यतां बहिर्दृष्टित्वं च दर्शयति, सुष्ठु भीषणत्वं नाम्नैवोक्तम् । **मेखलशब्दे तु ह्रस्व ऐश्वरः** । त्रिलोचनमिति प्रतिवक्त्रम् । अवतानितं मण्डलीकृतदोर्दण्डम्, स्फुरिताधरत्वं निःशेषविघ्नभक्षणपरत्वेन ॥ ९ ॥

एतद्रूपमनुग्राह्यैरुपास्यमित्याह–

एवं तं भैरवं देवं स्वच्छन्दं परिकीर्तयेत् ।

स्वच्छन्दनाथमेव बहुरूपत्वादनेन सुभीषणेन विघ्नसंत्रासनेन रूपेण चिन्तयेदित्यर्थः । अतश्च –

स्मरणान्नाशयेद्देवः पापसंघातमुल्वणम् ॥ १० ॥

ध्यायिनां व्याध्याद्युद्भावकप्राक्तनमहापापप्रशमनायैव तेनैवंविधं रूपं स्वेच्छया गृहीतम् । अतः स्मरणादेवोल्वणं दुष्टभोगदानायोन्मुखीभूतं पापसंघातं नाशयत्येव । अत एव चतुर्वक्त्रात् श्रीव्याधिभक्षभट्टारकादयमन्य एव देवो व्याध्याधिकारणभूतमहापापभक्षण इत्यवगतम् ॥ १० ॥

किञ्च,

अस्य मन्त्रः पुराख्यातो द्वात्रिंशाक्षरसंमितः ।

यस्तं भीषणरूपानुगुणतया –

पञ्चप्रणवपूर्वान्तं तत्र लीनं जपेन्मनुम् ॥ ११ ॥

प्राग्दर्शितसतत्त्वाः पञ्च प्रणवाः पूर्वान्तयोः यस्य तम्, तत्रैव पञ्चप्रणवस्वरूपे लीनं विश्रान्तम्, तद्भित्त्यर्थं तदाच्छुरितं चेमम्, महामन्त्रं पूजान्ते जपावसरे जपेत् । अतश्चैवं वाच्यवाचकक्रमाभ्यां दीप्तत्वादघोरीश्वर्ययुक्तत्वाद् भाविविशिष्टदेवतापरिवृतत्वेतराभ्यामस्य द्वात्रिंशदक्षरादन्यत्वमित्यनुष्ठानान्तरमेवैतत् ॥ ११ ॥

तदीदृशस्य –

तस्य कल्पं प्रवक्ष्यामि समासान्न तु विस्तरात् ।

कल्प्यत आराध्यतेऽनेनेति कल्पः विधानम् । तमाह–

पूर्वोक्तभूप्रदेशे च विशुद्धे शुभलक्षणे ॥ १२ ॥

पुष्पप्रकरसंकीर्णे गन्धधूपाधिवासिते ।

तत्र मण्डलमालिख्य पूर्वोक्तैर्वर्णकैः शुभैः ॥ १३ ॥

एकहस्तं द्विहस्तं वा चतुर्हस्ताष्टहस्तकम् ।

सुसूत्रितं समं कृत्वा चतुरस्रं समन्ततः ॥ १४ ॥

पूर्ववत्साधयित्वा तु दिग्भागांस्तु वरानने ।

पूर्वोक्तैरिति –

'धाम्ना तु रजसां पातः ....' (४।३५)

इति वाक्येन सूचितैः , वर्णकैः सिन्दूरादिभिः । गतार्थमन्यत् ।

एतत्प्राक्तनमण्डलाद्विशिष्टं मण्डलमित्याह–

चतुर्द्वारसमोपेतमष्टपत्रं सकर्णिकम् ।
मध्ये पद्मं समालिख्य केसरैरुपलक्षितम् ॥ १५ ॥
द्वात्रिंशदक्षरं बाह्ये चक्रमालिख्य शोभनम् ।
एवं सुसूत्रितं कृत्वा बाह्ये चैव तु वर्तुलम् ॥ १६ ॥
चतुरस्रं तदासन्नं बाह्ये वीथीं प्रकल्पयेत् ।
मध्यपद्मप्रमाणेन द्वारं कल्पेत पूर्ववत् ॥ १७ ॥

एवमिति चक्रपरीमाणानुसारेण, सुसूत्रितं वर्तुलं भ्रमं कृत्वा, तस्यासन्नं च चतुरस्रं कृत्वा वीथीं प्रकल्पयेत् । तद्बाह्येऽन्तःपद्मक्षेत्रमानं कण्ठकपोलशोभोपशोभाढ्यं चतसृषु दिक्षु द्वारचतुष्टयं कल्पयेत् ॥१७॥

अथ निष्पन्ने मण्डले साधकः –

भस्मोद्धूलितदेहस्तु मुद्रालङ्कारभूषितः ।
केशयज्ञोपवीती च दिग्वासाः संयतेन्द्रियः ॥ १८ ॥
शंखार्घपात्रहस्तस्तु सकलीकृतविग्रहः ।
परितोऽस्त्रं प्रविन्यस्य भैरवं पूजयेत्प्रिये ॥ १९ ॥
प्रणवासनसंस्थं तु

भस्मोद्धूलितत्वादिना साधकस्य मन्त्राराधनावसरे महाव्रतित्वमुक्तमत एव परभैरवानुकारित्वेनापि तदभिमानिनो विघ्ना नश्यन्ति । भाव्यस्यात्र जलस्नानादि नोक्तम्, दिग्वासास्तदन्यस्य यत्संयमनाशनेनैव कौपीनग्रहणात् ? शङ्खमत्र प्रकरणसामर्थ्यान्महाशङ्खम् । परितोऽस्त्रं सर्वतोऽस्त्रप्राकारम् । प्रणवासनस्थत्वं प्राग्वत् ।

कथं पूजयेत् कं च भैरवमित्याह–

मूर्त्तिं हंसाक्षरेण तु ।
तमेव सकलं देवं स्वच्छन्दं परमेश्वरम् ॥ २० ॥

मूर्त्तिं हंसाक्षरेणेति पूर्वोक्तेन चिन्मूर्तिमन्त्रेण द्वात्रिंशदक्षरेण च सकलमूर्तिरूपेण । तमेवेति पूर्वोक्तम् ॥ २० ॥

किमविशिष्टं नेत्याह–

यत्तत्परमनिर्भासमनामयमरूपकम् ।

तेन चावाहयेद्देवि

परमः सर्वोत्कृष्टो निर्भासो यस्य, अनामयं मायासम्बन्धहरम्, अरूपकमनाकृति यत्पूर्वं निष्कलं तत्त्वमुक्तम्, तेन प्रोक्तनीत्याद्यन्तस्थितेन सहितमावाहनमुद्रयावाहयेत् पूजनार्थमभिमुखीकुर्यात् ।

किञ्च,

हृच्छिरश्च शिखां तथा ॥ २१ ॥

वर्म नेत्रे तथास्त्रं च तेनैव परिकल्पयेत् ।

तेनैवेति नैष्कलेन हृदाद्यङ्गमन्त्रेण, न तु प्राग्वत्सकलेनापि । ब्रह्मपञ्चकमन्त्राणां तु न सकलादिविभागोऽस्तीति प्राग्वत् तन्न्यासानन्तरं भगवदाकृतौ निष्कलाङ्गन्यासः ।

इत्थं च निष्कलसकलात्मैकैकरूपे भगवत्याह्वानसमय एव निष्कलसकलमन्त्रोच्चाराद् निष्कलस्थानविहितपरमीकरणे न्यस्ते वक्त्रनैष्कलाङ्गविन्यासे कृते –

स्थापनं सन्निधानं च निरोधार्घादिपूजनम् ॥ २२ ॥

सर्वं तेनैव कर्तव्यमुक्तानुक्तं वरानने ।

स्थापनादि सर्वं पूर्वप्रदर्शितमुद्राबन्धपूर्वं कर्तव्यम् । तेनैवेति निष्कलसंपुटितेन सकलेन । उक्तमिति स्थापनादि, अनुक्तं तु स्वागतपाद्याचमनस्नानादि आत्मनिवेदनपर्यन्तम् । इत्थं च –

मध्यस्थं भैरवं पूज्यमङ्गषट्कसमन्वितम् ॥ २३ ॥

मध्यस्थमिति मध्यगतम्, भैरवमिति भैरवतेज इत्यर्थः ॥ २३ ॥

किं चात्र पद्मबाह्ये द्वात्रिंशदरके चक्रे

ततः पत्रस्थिता देवीर्द्वात्रिंशार्णैर्निवेशयेत् ।

पूर्वारकात्समारभ्य यावदन्ते व्यवस्थिताः ॥ २४ ॥

पत्रस्थिता इति अष्टपत्रस्य पद्मस्योक्तत्वात् प्रतिदिक्पत्रानुसारिस्थिताराचतुष्टये चक्रे सन्निवेशयेदिति द्वात्रिंशार्णैरिति **तकारलोप ऐश्वरः**, तेन द्वात्रिंशद्देवीः द्वात्रिंशतैव अर्णैः अर्थाद् द्वात्रिंशद्वर्णसम्बन्धिभिर्विभज्य निवेशयेत् ॥ २४ ॥

तासां नामानि वक्ष्यामि द्वात्रिंशत्परिसंख्यया ।

तानि मन्त्रस्थाक्षरस्फारसारतत्सदृशप्रथमनामाक्षररूपाणि निरूपयति–

अरुणा घोषा देवी च रेंवती भोगदायिका ॥ २५ ॥
स्थापनी घोरसंज्ञा च रक्षा भारभरेति च ।
घोररूपा रवा घोणा रतिस्ताराथ रूपिणी ॥ २६ ॥
भयहानिस्तु चण्डा वै सर्वदा च तथा वरा ।
तक्षकी च तथा शार्वी बर्बरा सर्वगा तथा ॥ २७ ॥
रौद्री च भ्रामणी चैव नागिनी च मनोहरा ।
स्तम्भनी रोषणी चैव द्रावा रुद्रा प्रशासिनी ॥ २८ ॥
भयापहारिणी देवी ज्ञेया द्वात्रिंश तत्क्रमात् ।

तत्क्रमादिति मन्त्रगताक्षरक्रमानुसारेणेत्यर्थः । एवं चाभिदधन्न केवलं मन्त्रस्य पूर्वनिर्णीतवाक्यरूपा वीर्यव्याप्तिः यावद्वर्णानुसारेण प्रोक्तदेवताचक्रव्याप्तिमयत्वमपीत्यादिशति देवः ।

आसां देवीनामावाहनादौ मन्त्रमाह–

प्रणवादिस्ततो वर्णो देवीनाम नतिस्तथा ॥ २९ ॥
सर्वासां तु विधिर्ह्येष कर्तव्यो विधिवेदिना ।

वर्ण इति द्वात्रिंशदक्षरसम्बन्धी क्रमेणैकैक इत्यर्थः । नाम इति चतुर्थ्यन्तमित्यर्थात् । विधिरिति पूजादिविषयो मन्त्रोच्चारणप्रकारः । विधिवेदिनेत्येष आवाहनादावामन्त्रणविभक्त्यन्तं नाम तथा तत्कर्मानुसारेण जातिप्रयोग इत्यनुमन्तव्यमिति ध्वनति ।

अथासां देवीनां प्रतिदिशं चतसृणां पूर्वोक्तनीत्या भैरवीयप्रपञ्चव्याप्तितत्त्वलोकपालानुसारेण भैरवानुसारेण ध्यानं निर्दिशति–

हेमाभं प्राक्चतुष्कं तदिन्द्रचापसमप्रभम् ॥ ३० ॥

चतुर्मुखं चतुर्बाहु वज्रहस्तं सुगर्वितम् ।

कपालमालाभरणं प्रहसत्तु विचिन्तयेत् ॥ ३१ ॥

प्राक्चतुष्कमिति पद्मप्राग्दलसंश्लिष्टानां चतुष्टयनिविंष्टमरुणादिचतुष्कं तद्दिक्पतितुल्यत्वाद् हेमप्रभं वज्रहस्तं च, इन्द्रचापसमप्रभमिति अन्तःस्फुरन्नानावर्णभास्वरम्, ऊर्ध्ववक्त्रस्य निष्प्रपञ्चत्वात् सिद्ध्यनुगुणता नास्तीति पञ्चवक्त्रशक्तिमदधिष्ठितमपि देवताचक्रं साधकसिद्ध्यानुगुण्येन गृहीतचतुर्मुखचतुर्भुजादिरूपं दर्शितम् । एकत्र दक्षहस्ते वज्रस्योक्तत्वादनुक्तमपि कपालखट्वाङ्गधारित्वमभयकरत्वमंशेन भैरवरूपानुकारादुक्तम्, अतश्च कपालमालाभरणत्वमपि संगतमेवेति तदनुसारेण प्रतिवक्त्रं त्रिनेत्रत्वमपि मन्तव्यम् । सुगर्वितत्वं प्रहसत्त्वं च निर्विघ्नसिद्धिदानानुगुण्येन कियदेतद्वस्तु इत्याशयात् । एतच्चतुर्मुखत्वादि प्रहसितत्वान्तं सर्वत्र चतुष्केऽनुमन्तव्यम् तथा कपालखट्वाङ्गहस्तत्वादिकं च ॥ ३१ ॥

आग्नेयं रक्तवर्णाभं शक्तिहस्तं सदा स्मरेत् ।

दण्डहस्तं स्मरेद्याम्यं कृष्णवर्णं सुभीषणम् ॥ ३२ ॥

नीलमिन्दीवराभासं नैर्ऋतं खड्गहस्तकम् ।

श्यामं वारुणदिग्भागे पाशहस्तं विचिन्तयेत् ॥ ३३ ॥

धूम्रं सामीरदिग्भागे ध्वजहस्तं सुचञ्चलम् ।

उत्तरं धवलं ज्ञेयं गदाखेटकधारि च ॥ ३४ ॥

स्फटिकाभं तथैशान्यां त्रिशूलायुधपाणिकम् ।

उत्तरस्मिन्देवीचतुष्टये खेटकधारित्वस्य स्वकण्ठेनोक्तत्वादभयपाणित्वं न ध्यातव्यम् । चतुर्मुखत्वादि सर्वमन्यत्प्राग्वत् ।

अत्र ध्याने फलमाह–

एवं ध्यानपरो यस्तु चक्रमेतत्सदाभ्यसेत् ॥ ३५ ॥

वत्सरार्धाद्वरारोहे तस्य सिद्धिस्त्रिधा भवेत् ।

उत्तममध्यमाधमरूपा । एवं ध्यानसिद्धिमुक्त्वा, तस्यैव जपसिद्ध्युचितं क्षेत्रमादिशति–

महेन्द्रे मलये सह्ये पारियात्रेऽर्बुदे तथा ॥ ३६ ॥

विन्ध्ये श्रीपर्वते चैव तथा कोलगिरौ प्रिये ।

एतान्यष्टौ सिद्ध्यनुगुणानि पर्वतस्थानानि ।

किञ्च,

गङ्गायमुनासंबाधे कुरुक्षेत्रे वरानने ॥ ३७ ॥

गङ्गाद्वारे प्रयागे च ब्रह्मावर्ते समास्थितः ।

सम्बाधः संकटं संमिश्रयोस्तयोः यावती प्रवाहभूमिः । सरस्वतीचर्मण्वत्योरन्तरस्थो देशो ब्रह्मावर्तः ।

अन्तर्वेद्यां सुपुण्यायां नर्मदायां तथैव च ॥ ३८ ॥

गङ्गायमुनाप्रवाहयोर्मध्यमन्तर्वेदी । नर्मदायामपि तत्तटे ॥ ३८ ॥

किञ्च,

सुस्निग्धदेशे भूभागे पद्मषण्डैर्मनोरमे ।

पद्मषण्डैर्मनोरमो यः सुस्निग्धो देशस्तत्र भूभागे इति योजना ।

किञ्च,

येषु येषु प्रदेशेषु स्वयंभूर्भगवाञ्छिवः ॥ ३९ ॥

तेषु स्थानेषु देवेशि नियमस्थो जितेन्द्रियः ।

वाङ्निरुद्धः प्रसन्नात्मा लक्षाक्षरजपे रतः ॥ ४० ॥

शाकभक्ष्यः फलाहारी नीवाराद्यशने रतः ।

त्रिकालपूजानिरतोऽथाग्निकार्यपरायणः ॥ ४१ ॥

भावितात्मा महासत्त्वो रक्षायाश्च विधानवित् ।

यः –

तस्य मन्त्रः प्रसिद्ध्येत्तु

स च –

साधयेत्सचराचरम् ॥ ४२ ॥

स्वयंभूनामनुग्रहार्थमेवावतीर्णत्वात् तत्क्षेत्रस्य सातिशयं सिद्धिप्रदत्वम् । नियमस्थ इति शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधाननिष्ठः । वाक् च निःशेषेण रुद्धा जपैकनिष्ठीकृता येन, प्रसन्नः त्यक्तसंगसंस्कार आत्मा मनो यस्य, लक्षाक्षरजपे रत इति प्राग्वद् द्वात्रिंशता लक्षैः सदशांशहोमैः, न तु यथान्ये अक्षरं मन्त्रस्तस्य लक्षेणैकेनेति अक्षरशब्दस्य मन्त्रवाचित्वाभावात् –

'.................लक्षेणाक्षरसंख्यया ।' (६।५१)

इति प्राक्तनोक्त्यविशेषप्रतिभासनादेतस्या उक्तेः । न च षाण्मासिकस्य प्रोक्तचक्रध्यानस्य काचिदनुपपत्तिः, तस्यैतज्जपसंख्याविधिं विना शुद्धस्यैव प्रोक्तफलहेतुत्वात् । न च ध्यानमात्रात्सिद्धिर्न भवतीति वाच्यमागमेषु शतशस्तत्प्रतिपादनात्, जपे तु तथोचितं ध्यानं न प्रत्याचक्ष्महे । यदि प्रोक्तचक्रध्यानं मन्त्रजपेऽङ्गं स्यात्, तच्चक्रदेवीनामपि जपनियममभिदध्यादित्यलम् । भावितात्मा आश्वस्तहृदयः, अत एव महासत्त्वः सावष्टम्भोऽत्यन्तशुद्धचित्तः । रक्षाया दिग्बन्धास्त्रप्राकारादिरूपायाः चकारात् क्षेत्रपालबल्यादेः विधानविदितिकर्तव्यताज्ञः ॥ ४२ ॥

यदुक्तं साधयेत्सचराचरमिति, तत्संक्षेपेण दर्शयन् भाविपटलप्रमेयवस्तु कटाक्षयति–

कालाग्निर्नरकाश्चैव पाताला हाटकेश्वरः ।
सप्तलोकं सब्रह्माण्डं पञ्चाष्टकमतः परम् ॥ ४३ ॥
देवयोन्यष्टकं चैव प्रधानपुरुषान्तकम् ।
नियतिः कालतत्त्वं च रागो विद्या कला तथा ॥ ४४ ॥
माया विद्येश्वरं तत्त्वं सादाख्यं शक्तिगोचरम् ।
सर्वं सिद्ध्यत्यनायासान्मन्त्रराजप्रभावतः ॥ ४५ ॥

एतत्समनन्तरपटलनिर्णेष्यमाणं शक्तितत्त्वान्तं सर्वं साधकस्य वशे भवत्यतश्च शिवरूपः साधको जायत इति यावत् ॥ ४५ ॥

यत्र चेयद्विश्वमस्य वर्तते, तत्र दण्डापूपीयन्यायो मितसिद्धीनां स्थित एवेत्याह–

पूर्वोक्तं कर्म वै क्षिप्रमधमं मध्यमोत्तमम् ।
साधयेन्नात्र सन्देहो भैरवस्य वचो यथा ॥ ४६ ॥

अधमादि प्राग्वत् । मारणोच्चाटनवश्याकर्षणशान्तिकाप्यायनादि च यदधमादि कर्म पूर्वमुक्तम्, तदपि यथोक्तद्रव्ययुक्तिसहकृतमयं मन्त्रराजः पूर्वोक्तन्यायेनैव जपलक्षेण सहोमेनाराधितः साधयतीति सिद्ध एवायम् । भैरवस्य यथैव वचस्तथा अत्राश्वस्तव्यम् । आश्वासो हि अकम्पः सिद्धिलिङ्गम् ॥ ४६ ॥

अथ योग्यतमसाधकविषयमेतदेव दर्शनं द्वात्रिंशद्देवताचक्रपरिवारं विना एकवीरं निरूपयितुमाह–

अथैकवीरमाश्रित्य अङ्गषट्कसमन्वितम् ।
जातियोगयुतं कृत्वा अष्टपत्रे कुशेशये ॥ ४७ ॥
पूजयेत्पूर्वविधिना

एकमेव देवीपरिवाराद्यपरिवृतं वक्त्राङ्गषट्कमात्रसहितम्, वीरं साधकानां मुक्तिपर्यवसिततत्तत्सिद्धिसाधनायोद्यतम्, परमेश्वरं पूर्वोक्तविधिनेति 'भस्मोद्धूलितदेहस्तु' (९।१८) इत्यादिनोक्तेन सर्वेण क्रमेण पूर्वोक्त एव क्षेत्रे आराधनार्थं होमान्तेन विधिना पूजयेत् ।

ततः प्रोक्तसंख्याकं जपं होमं च प्रतिज्ञाय, तत्संपत्त्यै –

जपहोमार्चने रतः ।
ध्यायन्नेव महादेवि स्वच्छन्दं परमेश्वरम् ॥ ४८ ॥
प्राप्नोति चिन्तितान्कामान्देवि नास्त्यत्र संशयः ।

एवं साधकसिद्ध्यानुगुण्येनाराधनप्रकारानुक्त्वा रक्षाकल्पं प्रस्तावयितुमाह–

अथ रक्षाविधानेषु अघोरं योजयेद्यथा ॥ ४९ ॥
तथाहं कथयिष्यामि तदेकाग्रमनाः शृणु ।

तत्र –

द्वात्रिंशदरसंयुक्तं चक्रमालिख्य भामिनि ॥ ५० ॥
नाभिकेसरसंयुक्तं सुसमं तु वरानने ।
गोरोचनां तु संगृह्य सिद्धालक्तकसंयुताम् ॥ ५१ ॥
दूर्वाकाण्डेन देवेशि हरितेन समालिखेत् ।

सिद्धैः सिद्धार्थैरलक्तेन च मिश्रां गोरोचनां कृत्वा दूर्वाकाण्डेन नीलेन तत् चक्रमर्थाद् भूर्जे लिखेत् । सिद्धालक्तकमलक्तकविशेष इत्यन्ये । सिद्धा भगवती चण्डिका, तत्पादाद्गृहीतेन कुङ्कुमेनेति त्वसत् ।

अथास्य चक्रस्य –

विद्याराजं कर्णिकास्थं बिन्दुनादसमन्वितम् ॥ ५२ ॥
शक्त्यवसानं देवेशि तस्मिन्साध्यं समालिखेत् ।
कषमध्ये वरारोहे नयनाद्यन्तरोधितम् ॥ ५३ ॥
ईकारवेष्टितं कृत्वा

विद्याराजं नवात्ममन्त्रम्,, कर्णिकास्थमिति द्वात्रिंशदरचक्रनाभिगत-कमलकर्णिकागतमिति यावत्, बिन्दुनादशक्तयोऽत्र लिपिक्रमेण लेखितव्याः । साध्यमिति तन्नाम, एवं चाभिदधद्वाच्यस्य वाचका-भिन्नत्वमीशेच्छाकृतमिति सूचयति । कषमध्य इति नवात्मसम्बन्धिनः क्षकारस्य यौ ककारषकारौ तयोर्मध्य इति, कादुत्तरस्य षस्य प्रथमभागे। नयनेन त्र्यक्षरेण पूर्वोक्तेन नेत्रमन्त्रेण, रोधितमिति सम्पुटीकृतम् । तत्र च नेत्रमन्त्राक्षराणामादावनुलोमक्रमः पश्चात्प्रतिलोमक्रम इति सम्प्रदायः । ईकारवेष्टितं कृत्वेति मायाबीजमालिख्य तदीकारेण नेत्रमन्त्रसम्पुटितं तत्साध्यनाम त्रिवेष्टितं कषमध्ये लिखेदित्यर्थः ।

इत्थं कर्णिकायां लिखित्वा –

अरकस्था निवेशयेत् ।

पूर्वोक्तदेवता देवि

पूर्वोक्ता अरुणाद्या यथोक्तैकैकमन्त्राक्षररूपाः साध्यान्ते भगवत्संमुखत्वेन, न तु तत्पराङ्मुखतयेत्याम्नायोऽत्र ।

अथ –

तद्गर्भे साध्यमालिखेत् ॥ ५४ ॥

साध्यमिति तन्नाम ॥ ५४ ॥

कथम् –

भवगर्भे तु तत्कृत्वा ईकाराख्येन वेष्टयेत् ।
त्रीन्वारांस्तु वरारोहे ध्यानयोगसमाश्रितः ॥ ५५ ॥

भव इह प्रणवः, तत्पूर्वस्य देवीमन्त्रस्योक्तत्वात्, तस्य गर्भे मध्ये, तदिति साध्यनाम कृत्वा पश्चादुपरिवर्तिमायाबीजसत्केनेकारेण प्राग्वद्वेष्टयेत् । तदीदृगितिकर्तव्यताविशेषितं साध्यनाम एकैकारानिविष्टदेवीमन्त्राक्षरमध्ये आलिखेदित्यर्थः । एवं घोशब्दस्य रेशब्दस्य अन्यस्य च प्रथमकुटिलभागात्मनि मध्ये एतद् लेखनीयम् । तथाभूतं चैतदेकैकं देवीमन्त्राक्षरं कर्णिकागतमन्त्रराजसम्मुखं पूर्वादिक्रमेणारासु निवेशयेत् । ध्यानयोगसमाश्रित इति भगवतो देवतानां च स्वरूपं सिद्धिसमुचितयथोक्ताकारं ध्यात्वा तद्व्याप्तिं च भावयित्वा लिखेत् ॥ ५५ ॥

तदेवं लिखितमेतत्सर्वमेव चक्रम् –

ऊर्ध्वे चैव तु संरोध्य क्रोंकारेण वरानने ।

दिगष्टकेऽस्याष्टौ बहिः क्रोंकारा दातव्या इत्यर्थः ।

अथैतत् –

इन्दुनाच्छुरितं कृत्वा पुष्पधूपैः प्रपूजयेत् ॥ ५६ ॥

इन्दुः कर्पूरम् । पूजनं मध्यमन्त्रात् प्रभृति सर्वमन्त्रैः यथास्थानम्, यथालेखोत्पुंसनं न सम्पद्यते ॥ ५६ ॥

अथ –

वेष्टयेच्चैव तद्भूर्जमरन्ध्रं निर्व्रणं समम् ।
पञ्चरङ्गकसूत्रेण वेष्टयित्वा वरानने ॥ ५७ ॥
सिक्थेन मुटयेत्पश्चात् क्षौद्रमध्ये निधापयेत् ।

सिक्थं मधूच्छिष्टम् । क्षौद्रं माक्षिकं सर्वौषधिरससारभूतमिति तन्मध्ये स्थापनं साध्यस्याप्यायनाय ।

अस्य रक्षाविधेः फलमाह–

यदा मृत्युवशाघ्रातं कालेन कलितं प्रिये ॥ ५८ ॥

अरिष्टचिह्नितं ज्ञात्वा रक्षामेतां समालिखेत् ।

तस्य मृत्युर्न जायेत इत्येवं भैरवोऽब्रवीत् ॥ ५९ ॥

यदाशब्दो भिन्नक्रमः समालिखेदित्यस्यादौ योज्यः । अस्य च पश्चात् तदेत्यध्याहार्यम्, तेन कालाधिकारप्रोक्तैरन्यैर्वारिष्टैः चिह्नितम्, तत एव च –

'एकोत्तरं मृत्युशतमस्मिन्देहे प्रतिष्ठितम् ।

तत्रैकः कालमृत्युः स्याच्छेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥'

इति स्थित्यागन्तुशतेनाघ्रातं कालमृत्युना च एकेन कलितं साध्यं ज्ञात्वा गुरुरिमां रक्षां यदा समालिखेत्, तदा तस्य मृत्युः कोऽपि न स्यादिति भगवतैवोक्तमेतदिति नात्र संशयितव्यं लिपिमात्रात् कथमेतद्भवतीति । यतः श्रीसर्ववीरश्रीभर्गशिखानिरूपितनीत्या लिपिरपि पराशक्तिप्रसररूपैव, अतो भगवतैवंप्रतिज्ञातत्वात् सत्यमेवैतन्मन्तव्यम् ॥ ५९ ॥

मृत्युरक्षणे प्रकारान्तरमाह–

कपालीशस्य गर्भे तु नाम यस्य समालिखेत् ।

भूर्जपत्रे वरारोहे रोचनाया रसेन तु ॥ ६० ॥

ओंकारपुटमध्यस्थं रोधितं नयनाक्षरैः ।

वौषड्जातिप्रयोगेण तस्य मृत्युर्न जायते ॥ ६१ ॥

कपालीशः पूर्वोक्तः, तस्य गर्भे प्राग्वत्कषमध्ये । कीदृशं नाम ? ओंकारपुटमध्यस्थमाद्यन्तयोरोंकारसम्पुटीकृतम्, तथाकृतं च सत्पूर्वोक्तैर्नयनाक्षरैः वौषड्जातिप्रयोगेण पश्चात्कृतेनोपलक्षितैः, रोधितमिति प्राग्वदनुलोमप्रतिलोमक्रमाभ्यामाद्यन्तयोः सम्पुटीकृतम् । दिग्विशेषानुपादानादष्टासु दिक्षु इति । अत्र च प्राग्वद् दूर्वाकाण्डलेखनपूजनादिक्षौद्रमध्यनिधापनपर्यन्तं सर्वमनुसर्तव्यम् ॥ ६१ ॥

एवं परिवारस्थभैरवाष्टकाद्यन्तस्थकपालीशविद्याराजाश्रयेण रक्षा-विधानेन मृत्युजयंमुक्त्वा, प्रसङ्गात् कर्मान्तरसिद्धिमपि यन्त्रक्रमेणादि-शति देवः –

शिख्याह्वेन तु देवेशि साध्यनाम विदर्भयेत् ।
अनलार्णमधश्चोर्ध्वे साध्यार्णेषु नियोजयेत् ॥ ६२ ॥

शिख्याह्वेन शिखिवाहनमन्त्रेण पूर्वोक्तेन, विदर्भयेदिति –

'अभिधेयं भवेत्पूर्वं ततो मन्त्रः सकृद्भवेत् ।'

इति शास्त्रान्तरोक्तस्थित्यानुविन्यस्तमन्त्रं कुर्यात्, अनलार्णं रेफः, तदेकैकत्र साध्यनामाक्षर ऊर्ध्वाधो नियोजयेत् । इत्थं विदर्भित-मेतदाग्नेयमण्डलान्तस्थवायुमण्डलसंस्थितं कुर्यात्, आग्नेयमण्डलं त्रिकोणं तद्बहिर्वायुमण्डलं षट्कोणं वर्तुलम् ।

एतच्च यस्य लिख्यते –

तस्य वै जायते दाहः

वाय्वाध्माताग्निदीपितत्वादग्निवर्णमध्यगताक्षरत्वात् शिखिवाहन-विदर्भितत्वाच्च ।

किं शिखिवाहनविदर्भितमात्रमेव नामाग्नेयमण्डलान्तः क्रियते । न तन्मात्रमेव, किन्तु –

फट्काराद्यन्तरोधितम् ।

फट्कारान्तशिखिवाहनबीजविदर्भितमिति व्याख्यानमसत्, तथा वाक्यार्थस्याभावात् ।

एतल्लेखनानन्तरं च मन्त्रनाथं पूजयित्वा, एतच्चक्रमध्यगतमेव –

ज्वलन्तं चिन्तयेत्साध्यं दिनानां सप्तकं यदि ॥ ६३ ॥

ततस्तस्य –

तत्क्षणाज्जायते दाहो भैरवस्य वचो यथा ।

क्रोधराजप्रयोगेण मारणमाह–

क्रोधराजनिरुद्धं तु श्मशानपटमध्यगम् ॥ ६४ ॥

श्मशानादलिना लेख्यं विषरक्तान्वितेन तु ।
यस्य नाम वरारोहे हुंफट्कारविदर्भितम् ॥ ६५ ॥
मारयेतिसमायोगात्क्रूरजातिसमन्वितम् ।
म्रियते सप्तरात्रेण यो रक्षाभिः सुरक्षितः ॥ ६६ ॥

सोऽपीति शेषः । श्मशानादलिः श्मशानाङ्गारः, तेन प्रेतरक्त-विषमिश्रेण मषीं कृत्वा, प्रेतपटखण्डे यस्य नाम हुंफट्कारविदर्भित-मित्यन्ते विन्यस्य हुंफट्कारं कृत्वा, पश्चात्प्रागुक्तेन क्रोधराजेन निरुद्धमित्याद्यन्तरोधितम्, ततोऽपि मारयेत्यनेन युक्तम्, ततोऽपि क्रूरजात्या हुंफट् इत्यनेन समन्वितं लिख्यते, स रक्षाभी रक्षितोऽपि सप्तरात्रान्म्रियते । अत्र श्रीक्रोधराजरूपं शत्रुसंहारोचितमुग्रं चिन्त्यम् ॥ ६६ ॥

अथ शत्रोस्त्रासनाय विकरालप्रयोगमाह–

विकरालो महादेवि ऊर्ध्वाधःपाशसंस्थितः ।
साध्यनाम्नस्तु देवेशि हुंफट्कारविदर्भिणः ॥ ६७ ॥
न क्षामयत्ययत्नेन

यस्य साध्यनाम्नः प्रोक्तयुक्त्या हुंफट्कारविदर्भितस्य विकरालाख्यो मन्त्रविशेषः चतुर्दिग्गतः प्रोक्तया मष्या लिख्यते, तस्यासावयत्नेन हेलयैव न क्षमते । **क्षामयतीत्यैशः पाठः ।**

किमस्य न क्षमणमित्याह–

तस्य शत्रोर्भयं भवेत् ।

अत्र च श्रीविकरालस्वरूपं मध्यस्थितस्य साध्यस्य चतसृषु दिक्षु त्रासकत्वेनोत्थितं चिन्तनीयम् ।

अथ मन्मथप्रयोगं वशीकारायाह–

मन्मथेन युतं कृत्वा साध्यनाम वरानने ॥ ६८ ॥
ध्रुवाद्यं स्वाहयान्तेन रक्तध्यानसमन्वितम् ।
अमुकोऽत्र वरारोहे तद्दिशोऽभिमुखः स्थितः ॥ ६९ ॥

अमुकस्य वशं यातु जपहोमौ समाचरेत् ।
सप्ताहाद्वशमायाति इति शास्त्रस्य निश्चयः ॥ ७० ॥

पूर्वोक्तेन ह्व्ऊऔकारसमुदायात्मना सबिन्दुकेन पिण्डाक्षरेण मन्मथेन युक्तं यत्साध्यनाम, तदेव विभजति । अमुक इति अमुकस्य वशं यातु इत्येतदन्तं स्वाहया स्वाहाशब्देनान्तेनान्तस्थेन युतं कृत्वा च, ईदृशा प्रणवपूर्वेण मन्त्रेण रक्तध्यानसमन्वितमिति तं साध्यं रक्तं ध्यायन् तदवस्थितिदिगभिमुखः साधको यदि सप्ताहं जपं होमं च वशीकरणोचितैर्द्रव्यैः करोति, तदास्य साध्यो वशमायात्येवेत्यत्रार्थः । अत्र च यन्त्रप्रकरणादेतन्निश्चितं यदेवंविधं मन्त्रं लिखित्वा सम्पूज्य जपहोमौ कार्यौ ॥ ७० ॥

मेघनादप्रयोगमुच्चाटनायाह—

मेघनादावसाने तु नाम यस्य समालिखेत् ।
यकाराद्यन्तसंरुद्धं मन्त्रं फड्द्वितयान्वितम् ॥ ७१ ॥
प्रेतस्थाने निधाप्यैतद्भैरवं तत्र पूजयेत् ।
अक्षपुष्पैर्वरारोहे तद्दिशोऽभिमुखः स्थितः ॥ ७२ ॥
तमुच्चाटयते क्षिप्रं देवि नास्त्यत्र संशयः ।

मेघनादो ह्र्य्ऊबिन्दुसमुदायात्मा । यकारेति सविसर्गयकार-सम्पुटितमित्याम्नायः । एतदित्येवं लिखितं भूर्जे । निधाप्येति श्मशानभूम्यन्तर्गतं कृत्वा । तत्र ईदृशे भूर्जे । अक्षा विभीतकाः । तदिति साध्यदिगभिमुखः । सप्ताहादिति स्थितमेव । स्पष्टमन्यत् ।

सोमराजप्रयोगं विभवार्थं वशीकृत्यर्थं चाह—

सोमराजेन देवेशि आदिमध्यान्तसंयुतम् ॥ ७३ ॥
नाम यस्य समालिख्य वषड्जातिसमन्वितम् ।
सन्निधाप्य त्रिमधुरे स्थापयेत्सुरसुन्दरि ॥ ७४ ॥
सप्तरात्रप्रयोगेण त्रिकालाष्टशतेन च ।
असाध्यं साधयत्याशु धनं च विपुलं लभेत् ॥ ७५ ॥

सोमराजो हुंकारस्तेन, साध्यनाम आदिमध्यान्तसम्बद्धं कृत्वेति नाम्न आदौ मध्येऽन्ते च त्रिः सोमराजं लेखित्वा, ततो वषडन्तं कृत्वा, तद्यन्त्रं सन्निधाप्य पूजयित्वा सिक्थसम्पुटितं क्षीरक्षौद्रशर्करापात्र-सम्पुटगं कृत्वा, सप्तदिनं यस्त्रिसन्ध्यं तथैव जपेदसावसाध्यं साधयितुमशक्यमपि साधयति वशीकरोति, श्रियं चाप्नोति ॥ ७५

पुनः प्रोक्तस्य क्रोधराजस्य जपहोमाभ्यां प्रयोगमुन्मादार्थमाह–

पञ्चाङ्गेन पिशाचस्य क्रोधराजावसानिकाम् ।
संज्ञां समुच्चरेद्देवि क्रूरजातिसमन्विताम् ॥ ७६ ॥
उन्मत्तो जायते साध्यो होमेन च जपेन च ।

पिशाचस्य विभीतकस्य मूलकाण्डपत्रकुसुमफलानि पञ्चाङ्गानि, तैर्मिलितं सप्ताहं प्रणवादिक्रोधराजहुंफडन्तं साध्यनामोच्चार्य, त्रिसन्ध्य-मष्टोत्तरशतं यो जुहुयात्, तस्यासौ साध्यः शत्रुरुन्मत्तो भवति ।

पुनरप्यनुग्रहहेवाकितया मृत्युजिद्विधिमाह–

मृत्युञ्जयं प्रवक्ष्यामि तमेकाग्रमनाः शृणु ॥ ७७ ॥
भूर्जपत्रं समादाय नीरन्ध्रं निर्व्रणं समम् ।
तस्मिन्समालिखेत्पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥ ७८ ॥
तस्मिन्वै कर्णिकामध्ये साध्यनाम समालिखेत् ।
संवेष्ट्याष्टौ दिशो देवि स्वच्छन्देन कृशोदरि ॥ ७९ ॥
प्रणवेन तु संवेष्ट्य

स्वच्छन्देनेति सिद्धिप्रदानेन सकलेन साध्यनामाष्टौ दिशश्चक्र-वदावरणक्रमेण संवेष्ट्य ततः प्रणवेन संवेष्ट्य कर्णिकामध्ये लिखेदिति योजना ।

कर्णिकावत्प्रतिपत्रं लिखेदित्याह–

पत्रेष्वेवं समालिखेत् ।

अष्टस्वपि । किञ्च,

पत्राष्टकेऽप्यघोरस्य नामाधस्तात्समालिखेत् ॥ ८० ॥

पत्रबाह्य आवरणक्रमेण व्योमरेखामित्यर्थः । एवं लिखित्वा प्राग्वत् कर्पूरादिना पूरयित्वा सम्पूज्य विज्ञप्त्यर्थम् –

वक्तव्यं देव संरक्ष शरणं त्वामुपागतम् ।

साध्यमित्यर्थात् । तत एषा रक्षा सिक्थकादिना संवेष्ट्य पयसि क्षेप्या । पयसि क्षीरे निक्षिप्तमात्रैव सती साध्यस्य सद्योमृत्युविनाशिनीति कर्णिकायां लिखित्वा तल्लग्नेषु अष्टसु पत्रेषु एवमेव लिखेत् ।

अथ शान्तिकमाह –

आदौ त्र्यक्षरविन्यासं स्वच्छन्दं तदनन्तरम् ॥ ८१ ॥

जन्मनाम तु साध्यस्य अक्षरान्तरितं लिखेत् ।

पुनस्त्र्यक्षरविन्यासं वषडन्तं नियोजयेत् ॥ ८२ ॥

नेत्रमन्त्राक्षराणि त्रीणि चतुष्कलं च लिखित्वा जन्मसमयकृतं साध्यनामाक्षरैरिति अर्थादघोरसत्कैरन्तरितमेकैकतदक्षरव्यवहितम्, 'अ देवदत्तः घो देवदत्तः' इत्यादिक्रमेण लिखित्वा पुनर्वषडन्तानि प्राग्वल्लिखेत् ॥ ८२ ॥

इमां च रक्षां सम्पूज्य –

मुटित्वा सिक्थकेनैव क्षीरमध्ये तु प्रक्षिपेत् ।

इत्थं च साध्यस्य –

जायते परमा शान्तिः

किञ्च,

पुनरन्यन्निबोध मे ॥ ८३ ॥

कथम् –

जुंसःसंपुटमध्यस्थं प्रणवोभयसंयुतम् ।

नाम कृत्वा वरारोहे प्रक्षिपेन्मधुरत्रये ॥ ८४ ॥

जुंस इत्यनेन प्राग्वत् प्रागनुलोमं पश्चात्तु प्रतिलोमं विन्यस्तेन सम्पुटीकृतं नाम पश्चात् प्रणवेन सम्पुटितं कुर्यादित्यर्थः । मधुरत्रयं प्राग्वत् ॥ ८४ ॥

इत्थं च –

परां शान्तिमवाप्नोति मृत्युरोगैर्न बाध्यते ।

साध्य इत्यर्थात् ।

पुनर्मृत्युजयप्रकारान्तरमाह–

भूर्जपत्रं समादाय रोचनाया वरानने ॥ ८५ ॥
मातृकान्तरितं नाम दूर्वाकाण्डेन चालिखेत् ।
तदभ्यन्तरगर्भे तु स्वरैरन्तरितं कुरु ॥ ८६ ॥
पुनर्गर्भे समालिख्य साध्यनाम वरानने ।
ध्रुवेण वेष्टयेत्पश्चाद्वकारेण ततः प्रिये ॥ ८७ ॥
सकारं च क्षकारं च लिखेच्च तदनन्तरम् ।
पुनर्वेष्ट्य ठकारेण मायाबीजेन सुव्रते ॥ ८८ ॥
अङ्कुशेन निरुद्ध्येत रक्षां मृत्युविनाशिनीम् ।
स्वच्छन्दसहितां देवि प्रणवेनादियोजिताम् ॥ ८९ ॥
वषड्जातिसमोपेतां कर्पूरक्षोदचर्चिताम् ।
गन्धपुष्पादिना पूज्य प्रक्षिपेन्मधुरत्रये ॥ ९० ॥

गर्भे साध्यनाम । प्रणवेनादियोजितामपि प्रणवान्तर्गर्भीकृतां विधाय स्वच्छन्दसहितां वषड्जातिसमोपेतां रक्षां कृत्वेति गर्भीकृतनाम्नः प्रणवस्य बहिरघोरं वषडन्तं परिवेष्टनया लिखेत्, तच्च 'तदभ्यन्तरगर्भे तु स्वरैरन्तरितं कुरु' इति बहिर्विन्यस्तकादिक्षान्तमातृकाया अभ्यन्तरे षोडशभिः स्वरैरन्तःकृतैः परिमण्डलेन लिखितैर्व्याप्तं करणीयं यदाह– **मातृकान्तरितमिति** । एतच्च सर्वं पुनर्ध्रुवेण वेष्टितं सत् क्रमेण वकारसकारक्षकारठकारैर्वेष्टयेत् । तदनु मायाबीजसत्केकारेण त्रिर्वेष्टयेत् । पश्चादष्टसु दिक्षु क्रोंकारेण रोधयेदिति व्यवहितवाक्यार्थ-संगत्यनुसारेण चक्रमेतत्प्रदर्शितम् ॥ ९० ॥

अर्चयित्वा चैतत्सिक्थकेन मुटितं मधुरत्रये यस्य क्षिप्यते, तस्य –

जायते परमा शान्तिर्नात्र कार्या विचारणा ।

निश्चितमतिनैतत्प्रयुक्तमभीष्टं साधयत्येव ।

अथवा गुटिकां कृत्वा कण्ठे बाहौ च धारयेत् ॥ ९१ ॥

यः –

तस्य व्याधिर्न जायेत इत्येवं भैरवोऽब्रवीत् ।

गुटिकां कृत्वा इति जतुबद्धां कनकादिभूषितां विधाय कण्ठे भुजे वा धारयेत् । **चो वार्थे ।**

गुटिकां विना विशिष्टमन्त्राभिमन्त्रितभोजनपानक्रमेण सततं क्रियमाणेन मृत्युजिद्विधिमाह–

त्र्यक्षरं मूलमन्त्रं च वषड्जातिसमन्वितम् ॥ ९२ ॥
भोजनोदकपाने तु मन्त्रयित्वाश्नतः सदा ।
न तस्य जायते मृत्युर्भैरवस्य वचो यथा ॥ ९३ ॥

नेत्रमन्त्रचतुष्कलनाथाभ्यां वषडन्ताभ्यां भोजनपाने द्वे सततमभ्यवहरतो न मृत्युर्भवति ॥ ९३ ॥

अथ विषादिहेतुर्यस्यापि मृत्युर्न, तं समादिशति –

अथाहिना महादेवि दूषितः साधको यदा ।

तदा –

मूलमन्त्रसमोपेतमघोरं तत्र योजयेत् ॥ ९४ ॥

मूलमन्त्रः श्रीचतुष्कलः, तेन समोपेतं सम्पुटीकृतम्, तत्रेति अहिदूषणप्रशान्तिनिमित्तम् । अस्यान्ते 'भगवन्विषं शमय २ हुंफट्' इति क्रूरजात्यन्त ऊहः प्रयोक्तव्य इत्यर्थात् ॥ ९४ ॥

प्रयोगावसरे च –

आत्मनो भैरवं रूपं कृत्वा चैव सुदारुणम् ।
दंष्ट्राकरालविकटं ज्वालामालोपशोभितम् ॥ ९५ ॥
सर्पैर्ललल्लम्बमानैः खड्गहस्तं सुभीषणम् ।
पूर्वरूपसमोपेतं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ ९६ ॥
तेनाक्रान्तं महादेवि दष्टकं तु विचिन्तयेत् ।
तज्ज्वालाभिः सुदीप्ताभिर्दग्धं संचिन्तयेद्विषम् ॥ ९७ ॥
तत्क्षणाद्देवदेवेशि निर्विषः स तु जायते ।

कृत्वेति ध्यात्वा, सर्पैरिति हारकटकादिस्थैरुपलक्षितम्, पूर्वरूपं श्रीकोटराक्षसम्बन्धि । अहिदूषितत्वं विषदूषितत्वोपलक्षणपरम् ।

किञ्च,

ग्रहेष्वेवंविधं ध्यानं यः कुर्यात्

सः –

मोचयेत्क्षणात् ॥ ९८ ॥

तेभ्योऽपस्मारादिग्रहेभ्यः साध्यमित्यर्थात् । अत्र च 'भगवन्नस्य साध्यस्य ग्रहं शमय शमय हुंफट्' इत्यन्तपूर्वोक्तमन्त्राभिमन्त्रितेनाम्भः-कुसुमादिना साध्यं ताडयेदित्यर्थात् ॥ ९८ ॥

ध्यानासमर्थं प्रति विषशमनं कारुणिकत्वादोषधिप्रयोगैरप्यादिशति शम्भुः–

अथ ध्याने ह्यकुशलो यदा कश्चिन्नरो भवेत् ।
तदागदैर्महादेवि निर्विषं कुरुते क्षणात् ॥ ९९ ॥

दष्टं भक्षितविषं च ॥ ९९ ॥

अगदमाह–

कुमारिद्वितयं गृह्य नागिन्या तु सहैकतः ।
गोकर्णिकासितं मूलं सोमाह्वामूलसंयुतम् ॥ १०० ॥
आमगोक्षीरसंपिष्टं भक्षयेन्निर्विषो भवेत् ।

कुमार्याख्यौषधिः सफला वन्ध्या चेति द्विरूपापि, नागिन्या महागोनासाह्वया सह गोक्षीरपिष्टमित्येकः प्रयोगः । गोकर्णिका गिरिकर्णिका, सोमाह्वा सोमराजी, तयोः सितं मूलं गोक्षीरपिष्टमिति द्वितीयः, क्षीरेण पिष्टमप्येतद्घृतेन सह पाने नस्ये वा प्रयोक्तव्यम् । यद्वक्ष्यति–

'अगदान्घृतसंयुक्तान् पिबेत्........ ।' (१०८) इत्यादि ॥

किञ्च,

गोनिम्बस्य च मूलेन निर्विषत्वं प्रजायते ॥ १०१ ॥

गोनिम्बो भूम्यामलकी । क्वचित्तु ऐरण्डस्य मूलेनेति पाठः । अत्रापि आमगोक्षीरपिष्टत्वं स्थितमेव ॥ १०१ ॥

अश्वमारस्य मूलं तु उदकेन तु पेषयेत् ।
पाने नस्ये प्रदातव्यं तदा भवति निर्विषः ॥ १०२ ॥

अश्वमारः करवीरकम् ॥ १०२ ॥

आरग्वधस्य मूलं तु उदकेन च पेषयेत् ।
पाने नस्ये प्रदातव्यं तदा भवति निर्विषः ॥ १०३ ॥

आरग्वधमारोचकमिति प्रसिद्धम् ॥ १०३ ॥

मधुकस्य तु सारं यन्नस्ये पाने प्रयोजयेत् ।
निर्विषस्तु प्रजायेत भैरवस्य वचो तथा ॥ १०४ ॥

मधुकस्य मधूकस्य सार आन्तरो भागस्तं द्वयोः प्रक्रान्तत्वाद् उदकेन क्षीरेण वा पिष्ट्वा, नस्ये पाने प्रदातव्यम् । मधुकं मधुयष्टिरित्यन्ये ॥ १०४ ॥

जम्बुलासिकमूलं तु पाने नस्ये प्रयोजयेत् ।
निर्विषस्तु भवेद्देवि नात्र कार्या विचारणा ॥ १०५ ॥

जम्बुलासिकमूलं जम्बुवृक्षमूलम् । अत्रापि गोक्षीरपिष्टमिति स्थितमेव ॥ १०५ ॥

अथ विषानाक्रमणहेतुमगदगुटिकाप्रयोगमाह—

षड्बिन्दुपटखर्जूरसूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ।
मयूरपित्तसंयुक्तं गुटिकां कारयेत्प्रिये ॥ १०६ ॥
त्रिलोहवेष्टितां कृत्वा करे कण्ठे निधापयेत् ।
न विषं क्रमते तस्य यश्च दष्टो महोरगैः ॥ १०७ ॥

षड्बिन्दुः प्राणिविशेषः । पटखर्जूरं शतपदी । गुटिकां कारयेदित्यनन्तरं तां चेतिं, निधापयेदित्यनन्तरं यत इति चाध्याहार्यम् । त्रिलोहं हेमरजतताम्रम् ॥ १०७ ॥

अगदप्रयोगे शेषविधिमाह–

अगदान्घृतसंयुक्तान्पिबेद्वै विषदूषितः ।
न विषं क्रमते तस्य इति शास्त्रस्य निश्चयः ॥ १०८ ॥

एतेष्वगदेषु वान्येषु वा पृथक्पृथक् कुण्डलीयगारुड्येकवीराबला-मोटादिमूलविषयेषु निष्कम्पप्रतिपत्तिना प्रयुज्यमानेषु अविसंवादिता भवतीति दर्शयन् पटलमुपसंहरति–

एवमन्येऽपि ये योगाः स्वच्छन्देन विनिर्मिताः ।
कालाग्निर्नरकाश्चैव पाताला हाटकेश्वरः ॥ १०९ ॥
प्रदद्याद्भावितात्मा च सिद्ध्यन्ते नात्र संशयः ।

स्वच्छन्देनेति सर्वं हि परमेश्वरेण प्रवर्तितम् । यदुक्तं श्रीश्रीकण्ठ्याम्–

'प्रवर्तेतेश्वरात्सर्वं निवर्तेत तथेश्वरात् ।
ईश्वराधिष्ठितं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
महादेवात्परं नास्ति सत्यमेतन्न चान्यथा ।'

इति । **च** एवार्थे, भावितात्मैव प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । पाटलिकी संगतिरदूर एव –

'कालाग्निर्नरकाश्चैव पाताला हाटकेश्वरः ।'

इत्यादिना पटलान्तं कटाक्षयता ग्रन्थेन कृतेति शिवम् ॥

व्याधीनामगदं दिव्यमाधीनां मूलकर्तनम् ।
उपद्रवाणां दलनं महादेवमुपास्महे ॥

॥ इति श्रीस्वच्छन्दोद्द्योते नवमः पटलः समाप्तः ॥ ९ ॥

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

श्रुतम् मे गोपाय